

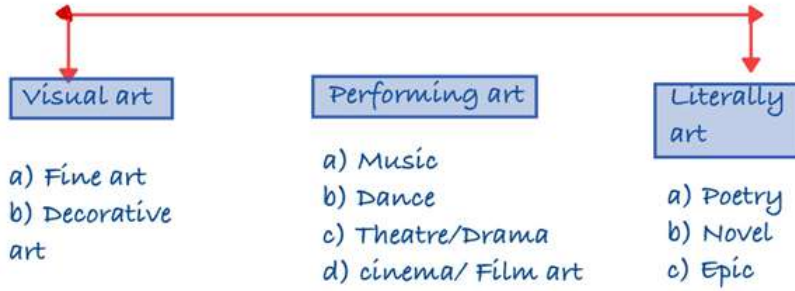
01

कला, संस्कृती आणि वास्तुकला – संकल्पना, स्वरूप आणि सामाजिक प्रासंगिकता
(Art, Culture & Architecture – Concept, Nature & Societal Relevance)

■ १.१ कलेची व्याख्या (Definition of Art)

- कला (Art) म्हणजे सर्जनशील अभिव्यक्तीची (creative expression) अशी मानवी कृती आहे, जी कल्पनाशक्ती, कौशल्ये आणि तंत्राचा वापर करून अशी निर्मिती करते; जी सौंदर्यवादी (aesthetic), भावनिक, बौद्धिक किंवा सांस्कृतिक प्रतिसाद जागृत करते. कला मानवी अनुभव, भावना आणि कल्पना यांचे प्रतिबिंब दर्शवते आणि ती विविध रूपे धारण करू शकते. उदा. चित्रकला, शिल्पकला, संगीत, साहित्य, नृत्य, नाट्य, आणि डिजिटल माध्यमे.

Types of art form

■ १.२ संस्कृतीची व्याख्या (Definition of Culture)

- संस्कृती (Culture) म्हणजे लोकांच्या एका समूहाद्वारे शिकलेले, संक्रमित केलेले आणि आचरणात आणलेले सामायिक विश्वास, मूल्ये, रूढी, परंपरा, नियम, भाषा, ज्ञान, आणि जीवनशैली होय.

■ १.३ कला आणि संस्कृतीमधील फरक

परिमाण		
(Concept)	कला (Art)	संस्कृती (Culture)
अर्थ (Meaning)	मानवी कल्पना, कल्पनाशक्ती आणि भावनांची सर्जनशील अभिव्यक्ती (Creative expression).	समजुती (beliefs), मूल्ये (values), रूढी (customs) आणि परंपरा यांसह समाजाची संपूर्ण जीवनशैली.
व्याप्ती (Scope)	संकीर्ण (Narrower); केवळ सर्जनशील आणि सौंदर्यविषयक कार्यापुरती मर्यादित.	विस्तृत (Broader); यात कला, समजुती, भाषा, रूढी, सामाजिक नियम (social norms), उत्सव इत्यादींचा समावेश होतो.
निर्माता (Creator)	सर्जनशील हेतू असलेल्या व्यक्तीद्वारे किंवा गटांद्वारे निर्मित.	संपूर्ण समुदाय किंवा समाजाने सामूहिकपणे तयार केलेली आणि सामायिक केलेली.
उद्देश (Purpose)	अभिव्यक्ती, सौंदर्यशास्त्र, संप्रेषण, भावनात्मक आवाहन.	सामाजिक एकोपा, ओळख निर्माण करणे, परंपरांचे सातत्य.
बदल (Change)	नवीन शैली आणि नवनवीन कल्पनांमुळे जलदगतीने बदलणारी.	पिढ्यानपिढ्या हळूवारपणे आणि संचयी (cumulative) स्वरूपात बदलणारी.

स्वरूप (Nature)	भावनात्मक, प्रतिकात्मक, कल्पनाशक्तीवर आधारित.	सामाजिक, शिकलेले, सामायिक (shared).
संबंध (Relation)	कला हा संस्कृतीचा एक घटक आहे.	संस्कृती ही एक चौकट आहे ज्यामध्ये कला विकसित होते.
संक्रमण / वारसा (Transmission)	कलाकारांद्वारे शिकवली जाऊ शकते किंवा नवीन निर्माण केली जाऊ शकते.	सामाजिकरित्या शिकली जाते आणि एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित (passed on) होते.
उदाहरणे	नृत्य (भरतनाट्यम), संगीत, शिल्प (खजुराहो), चित्रकला (मधुबनी).	कुटुंब व्यवस्था, सण (दिवाळी), खाण्याच्या सवयी, भाषा, लग्नाच्या विधी.

■ संस्कृती आणि सभ्यतेतील फरक (Difference between Culture and Civilisation)

पैलू (Aspect)	संस्कृती (Culture)	सभ्यता (Civilisation)
अर्थ (Meaning)	अंतर्गत मूल्ये, परंपरा, श्रद्धा, रूढी. (मानवी आत्म्याचा भाग).	बाह्य भौतिक (Outer material) आणि संस्थात्मक विकास.
स्वरूप (Nature)	प्रतिकात्मक, भावनात्मक, आध्यात्मिक.	व्यावहारिक, भौतिक, रचनात्मक.
व्याप्ती (Scope)	संकीर्ण (Narrower); (सभ्यतेचा एक भाग).	विस्तृत (Broader); (यात संस्कृती + संस्था यांचा समावेश होतो).
घटक (Components)	कला, साहित्य, विधी, नीतिशास्त्र (ethics).	कायदे, तंत्रज्ञान, शासनप्रणाली, शहरे.
उद्देश (Purpose)	अर्थ (Meaning), ओळख, सातत्य.	कार्यक्षमता, व्यवस्था/शिस्त, सुख-सोयी.
बदलाची गती (Change Rate)	धीमी (Slow).	जलद (Fast).
उगम (Origin)	सहजस्फूर्त उत्क्रांती (Spontaneous evolution).	नियोजित विकास (Planned development).
व्यापकता (Spread)	प्रत्येक समाजासाठी अद्वितीय.	बऱ्याचदा सार्वत्रिक (universal) असते (उदा. तंत्रज्ञान, संस्था).
अवलंबित्व (Dependency)	सभ्यतेशिवाय अस्तित्वात राहू शकते.	संस्कृतीशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही.
उदाहरणे (Examples)	संगीत, उत्सव, भाषा	वाहतूक व्यवस्था, कायदेशीर संस्था

■ १.५ राज्यासाठी कला आणि संस्कृतीचे महत्त्व (Significance of Art and Culture for the State)

- राष्ट्रीय ओळख आणि एकता बळकट करणे (Strengthening National Identity and Unity)
 - कला आणि संस्कृती सामायिक आपलेपणाची भावना आणि सामुदायिक ओळख निर्माण करतात.
 - ते राष्ट्राची ऐतिहासिक जाणीव जपून ठेवतात - म्हणजे भूतकाळातील संघर्ष, यश आणि मूल्यांचे ज्ञान टिकवून ठेवतात.
 - सांस्कृतिक प्रतीके (उदा. राष्ट्रगीत, स्मारके, उत्सव) विविध समूहांना एकत्र आणतात.

■ उदाहरण:

- भरतनाट्यम किंवा ओडिशाचे ओडिसी यांसारख्या शास्त्रीय नृत्यांना प्रोत्साहन दिल्याने प्रादेशिक अभिमान जपला जातो आणि त्याच वेळी सामायिक कलात्मक वारशातून राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते.

■ सामाजिक सलोखा आणि विविधता जपणे (Preservation of Social Harmony and Diversity)

- भाषिक, धार्मिक किंवा प्रादेशिक फरक असूनही, संस्कृती नागरिकांसाठी एक समान भावनिक आधार प्रदान करते.

5. कला आणि साहित्यातून अनेकदा सलोखा, सहिष्णुता आणि सहजीवन या मूल्यांचे संदेश दिले जातात.
6. समावेशक सांस्कृतिक धोरणांना प्रोत्साहन देऊन राज्य सामाजिक तणाव कमी करू शकते.

■ उदाहरण:

- वारली किंवा गोंड यांसारख्या आदिवासी कलाप्रकारांना राज्याने दिलेले समर्थन वंचित समुदायांना ओळख मिळवून देते आणि समावेशकता वाढवते.

■ सॉफ्ट पॉवर (Soft Power) आणि जागतिक प्रभावाचे साधन (Instrument of Soft Power and Global Influence)

1. कला आणि संस्कृती जागतिक स्तरावर देशाची सकारात्मक प्रतिमा प्रक्षेपित करतात.
2. सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरी (Cultural diplomacy) आंतरराष्ट्रीय संबंध बळकट करते.

■ उदाहरण:

- योग, बॉलीवूड, आयुर्वेद आणि परदेशातील भारताचे शास्त्रीय नृत्य महोत्सव – या बाबींनी भारताचे जागतिक स्थान उंचावले आहे.

■ आर्थिक वाढ आणि रोजगार यांना पाठिंबा (Supporting Economic Growth and Employment)

1. सांस्कृतिक उद्योग पर्यटन, हस्तकला, कला प्रदर्शन, संग्रहालये, सांस्कृतिक उत्सव आणि सर्जनशील उद्योगांना (creative industries) चालना देतात.
2. ते ग्रामीण आणि कारागीर उपजीविकेला प्रोत्साहन देतात.

■ संस्कृतीशी जोडलेले आर्थिक क्षेत्र (Economic sectors linked to culture):

1. हातमाग (Handloom) आणि हस्तकला
2. वारसा पर्यटन (Heritage tourism)
3. चित्रपट आणि मनोरंजन उद्योग
4. रचना (Design) आणि सर्जनशील क्षेत्र (creative sector)
5. संग्रहालये आणि अभिलेखागार (Museums and archives)

■ उदाहरण:

- काश्मीरची पश्मिना, बनारसी सिल्क आणि मधुबनी चित्रे हजारो कुटुंबांना आधार देतात आणि राज्याद्वारे त्यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

■ राजकीय वैधानिकता आणि प्रशासन (Political Legitimacy and Governance)

1. राज्ये, विशेषतः विविधतेने नटलेल्या समाजांमध्ये, राजकीय वैधानिकता (political legitimacy) वाढवण्यासाठी संस्कृतीचा उपयोग करतात.
2. धर्म, सेवा, सर्वोदय आणि अनेकतावाद (pluralism) यांसारखी सांस्कृतिक मूल्ये नैतिक प्रशासनाचे मार्गदर्शन करतात.
3. सांस्कृतिक कथा राज्य आणि नागरिक यांच्यात विश्वास निर्माण करण्यास मदत करतात.

■ उदाहरण:

- प्रजासत्ताक दिनाची परेड (Republic Day parade) किंवा एक भारत श्रेष्ठ भारत यांसारखे राज्य-प्रायोजित उत्सव सार्वजनिक सहभाग आणि राष्ट्रीय एकसंधता (national cohesion) वाढवतात.

■ धोरणात्मक मालमत्ता म्हणून सांस्कृतिक वारसा (Cultural Heritage as Strategic Assets)

4. स्मारके, पुरातत्व स्थळे आणि संग्रहालये राष्ट्राची एतिहासिक खोली (historical depth) वाढवतात.
5. वारसा धोरणात्मक उद्देशांसाठी उपयोगी ठरतो: राष्ट्रीय अभिमान, पर्यटन महसूल, आंतरराष्ट्रीय मान्यता.

■ उदाहरण:

- हम्पी, अजिंठा लेणी, कुतुबमिनार यांसारखी युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे (UNESCO World Heritage Sites) भारताचा जागतिक सांस्कृतिक दर्जा वाढवतात.

■ मूल्ये आणि नैतिक वर्तनाला प्रोत्साहन (Promotes Values and Ethical Behaviour)

1. कला नैतिक मूल्यांचे प्रसारण करते: करुणा (compassion), धैर्य, न्याय, सत्य, त्याग (sacrifice).
2. लोककथा (Folklore), शास्त्रीय साहित्य आणि पारंपरिक कला प्रदर्शन राष्ट्र उभारणीत उपयुक्त असलेली नैतिक आणि नागरिक मूल्ये बळकट करतात.

■ उदाहरण:

- रामायण सारखी महाकाव्ये, कथकली सारख्या शास्त्रीय नृत्य-नाट्याच्या परंपरा आणि लोकगीते नैतिक धडे शिकवतात, जे सामाजिक नीतीमत्ता (societal ethics) घडवतात.

■ सामाजिक सक्षमीकरणाचे साधन (Tool for Social Empowerment)

1. कला वंचित समूहांना दृश्यमानता (visibility) आणि ओळख देऊन सक्षम करते.
2. संस्कृती स्थानिक ज्ञान प्रणाली (indigenous knowledge systems), भाषा आणि आदिवासी वारसा जपते.

■ उदाहरण:

- आदिवासी संग्रहालयांना (उदा. आदिवासी स्वातंत्र्यसैनिक संग्रहालये) प्रोत्साहन दिल्याने आदिवासी अस्मिता (identity) सक्षम होते आणि समावेशकता (inclusion) बळकट होते.

■ सामाजिक नवोपक्रम आणि सर्जनशीलता वाढवणे (Enhances Social Innovation and Creativity)

3. सांस्कृतिक विविधता नवीन कल्पना, सर्जनशील समस्या-निवारण (creative problem-solving) आणि नवोपक्रम यांना उत्तेजन देते.
4. कलांना प्रोत्साहन देणारी सरकारे अनेकदा मजबूत ज्ञान अर्थव्यवस्था दर्शवतात.

■ उदाहरण:

- सर्जनशील केंद्रे (Creative hubs), सांस्कृतिक जिल्हे आणि डिझाइन संस्था (design institutes) (उदा. NID, सृष्टी संस्था) नवोपक्रम परिसंस्था वाढवतात.

■ कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन देण्यात राज्याची भूमिका (Role of the State in Promoting Art and Culture)

1. वारसा स्थळांचे संरक्षण (Protection) (उदा. भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग आणि राज्य पुरातत्व विभाग)
2. निधी पुरवणे (Funding): कला अकादमी, शिष्यवृत्ती (scholarships), अनुदान
3. उत्सव आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण आयोजित करणे
4. अमूर्त सांस्कृतिक वारसा (intangible cultural heritage) जपणे
5. कारागीर, विणकर आणि हस्तकला कारागिरांना मदत करणे

6. परराष्ट्र धोरणात संस्कृतीचा वापर (उदा. ICCR, परदेशातील सांस्कृतिक केंद्रे)

■ राज्याच्या सांस्कृतिक भूमिकेतील आव्हाने (Challenges in State's Cultural Role)

1. संस्कृतीचे व्यापारीकरण (Commercialisation)
2. सांस्कृतिक एकरूपता (Cultural homogenisation)
3. पारंपरिक ज्ञानाचा न्हास (Loss of traditional knowledge)
4. प्रादेशिक आणि आदिवासी संस्कृतीकडे दुर्लक्ष
5. पर्यटन किंवा शहरीकरणामुळे वारसा स्थळांचे अवक्रमण (degradation)

■ १.६ भारतीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये (Characteristic Features of Indian Culture)

■ प्रस्तावना (Introduction)

- भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि सर्वात वैविध्यपूर्ण संस्कृतींपैकी एक आहे. इतिहास, भूगोल, धर्म, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक पद्धती यांच्याद्वारे ती साकारलेली एक समग्र संस्कृती आहे. अनेक सहस्रकांपासून विकसित होत असतानाही, तिने तिची अद्वितीय ओळख जपली आहे आणि अनेकतांमध्ये एकता (Unity in Diversity) यावर जोर दिला आहे.

■ १. अनेकतांमध्ये एकता (Unity in Diversity)

- व्याख्या: भारतीय संस्कृती विविध धर्म, भाषा आणि प्रादेशिक लोकांचे सामायिक मूल्ये आणि प्रतीके यांच्या माध्यमातून एकत्रीकरण करते.
- उदाहरणे:
 - दिवाळी, इद आणि ख्रिसमस सारखे सण देशभरात साजरे केले जातात.
 - गुरूजन आणि वडिलधाऱ्यांसाठी आदर ही अखिल भारतीय सांस्कृतिक प्रवृत्ती आहे.
 - यामुळे सामाजिक सुसंवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन मिळते.

■ २. अध्यात्मिक आणि धार्मिक प्रवृत्ती (Spiritual and Religious Orientation)

- भारतात प्रबळ अध्यात्मिक आणि धार्मिक नीतीमूल्ये आहेत, जे दैनंदिन जीवन, कला आणि सामाजिक नियमांवर प्रभाव टाकतात.
- उदाहरणे:
 - योग आणि ध्यान (meditation)
 - वाराणसी, वैष्णोदेवी यांसारखी तीर्थक्षेत्रे
 - तात्त्विक ग्रंथ: उपनिषदे, भगवद्गीता
 - हे नैतिक मूल्ये, सामाजिक कर्तव्ये (धर्म) आणि सदाचार घडवते.

■ ३. सहिष्णुता आणि बहुलवाद (Tolerance and Pluralism)

- भारतीय संस्कृती अनेक दृष्टिकोन स्वीकारण्यावर आणि विविध धर्मांचे सहअस्तित्व यावर भर देते.
- उदाहरणे:
 - सम्राट अशोकाचे धम्म धोरण, जे सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देत होते.
 - मुघल राज्यकर्त्यांनी हिंदू आणि इस्लामिक कला व वास्तुकलेचे केलेले संरक्षण.
 - हे सामुदायिक सलोखा आणि लोकशाही मूल्यांचे पोषण करते.

■ ४. सातत्य आणि अनुकूलता (Continuity and Adaptability)

- भारतीय संस्कृती नवीन विचार आणि बाह्य प्रभावांना स्वीकारूनही तिची मूळ मूल्ये टिकवून ठेवते.
- उदाहरणे:
 - भारतीय वास्तुकलेत पर्शियन आणि इस्लामिक अलंकरणशैलीचा (motifs) समावेश (उदा. ताजमहाल).
 - आधुनिक भारतीय संगीत शास्त्रीय आणि पाश्चात्य शैलींचे मिश्रण करते.
 - हे सांस्कृतिक लवचिकता आणि उत्क्रांती सुनिश्चित करते.

■ ५. कुटुंब-केंद्रित सामाजिक रचना (Family-Centric Social Organization)

- संयुक्त कुटुंब पद्धती आणि मजबूत नात्यांच्या संबंधांवर जोर.
- उदाहरणे:
 - पारंपरिक कुटुंबांमध्ये वडिलधान्यांच्या माध्यमातून निर्णय घेणे.
 - सांस्कृतिक विधी सामूहिकपणे पार पाडले जातात.
 - हे सामाजिक सुरक्षितता, एकसंधता आणि मूल्यांचे संक्रमण प्रदान करते.

■ ६. ज्ञान आणि अध्ययनासाठी आदर (Respect for Knowledge and Learning)

- ज्ञान आणि शिक्षण यांना अत्यंत महत्त्व दिले जाते; शिक्षकांना (गुरू) आदरणीय स्थान आहे.
- उदाहरणे:
 - प्राचीन विद्यापीठे: नालंदा, तक्षशिला.
 - शास्त्रीय ग्रंथ: वेद, अर्थशास्त्र.
 - हे बौद्धिक वाढ, नैतिकता आणि प्रशासन यांना प्रोत्साहन देते.

■ ७. धर्म-केंद्रित मूल्य प्रणाली (Dharma-Centric Value System)

- कर्तव्य, सदाचार (righteousness) आणि नैतिक जीवन यावर जोर.
- उदाहरणे:
 - रामायण आणि महाभारत यांसारखी महाकाव्ये धर्माचे शिक्षण देतात.
 - सांस्कृतिक शिकवणीतून नागरिक नीतीमूल्ये प्राप्त होतात.
 - हे व्यक्ती आणि प्रशासनासाठी नैतिक मार्गदर्शन पुरवते.

■ ८. भाषा आणि कलेतील विविधतेसाठी सहिष्णुता (Tolerance for Diversity in Language and Art)

- अनेक भाषा, लिपी आणि प्रादेशिक कला सुसंवादाने एकत्र नांदतात.
- उदाहरणे:
 - संविधानात २२ अधिकृत भाषांना मान्यता दिली आहे.
 - प्रादेशिक संगीत, नृत्य आणि हस्तकला: कथक, भरतनाट्यम, वारली चित्रे.
 - हे सांस्कृतिक बहुलता आणि वारसा जपते.

■ ९. भौतिक आणि अध्यात्मिक जीवनाचे एकीकरण (Integration of Material and Spiritual Life)

- भारतीय संस्कृती अध्यात्मिकतेला भौतिकतेपासून वेगळे मानत नाही; जीवन समग्रपणे पाहिले जाते.
- **उदाहरणे:**
- भक्ती आणि सामाजिक उत्सव यांचे मिश्रण करणारे सण (उदा. पोंगल, ओणम).
- मंदिरे सारखी वास्तुकला सौंदर्यशास्त्र, विधी आणि सामुदायिक जीवन यांना एकत्र आणते.
- हे एहिक आणि अध्यात्मिक प्रयत्नांमध्ये संतुलन सुनिश्चित करते.

■ **१०. अहिंसा आणि करुणेवर भर (Emphasis on Non-Violence and Compassion)**

- हा भारतीय तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे, जो सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक आचरणावर प्रभाव टाकतो.
- **उदाहरणे:**
- जैन धर्म, बौद्ध धर्म आणि गांधीवादी विचारांमध्ये अहिंसा तत्त्व.
- अनेक समुदायांमध्ये शाकाहार आणि प्राण्यांना आदर.
- हे नैतिक जीवन आणि प्रशासनाच्या तत्त्वांचे मार्गदर्शन करते.

■ **११. मौखिक आणि लिखित परंपरा (Oral and Written Traditions)**

- भारतीय संस्कृती मौखिक आणि ग्रंथीय (textual) अशा दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानाच्या संक्रमणाला महत्त्व देते.
- **उदाहरणे:**
- मौखिक: लोककथा, कथाकथन, पुराणे, महाकाव्यांचे पठण.
- लिखित: वेद, मनुस्मृती, शास्त्रीय साहित्य.
- हे सांस्कृतिक स्मृती आणि आंतर-पिढी सातत्य सुनिश्चित करते.

■ **१२. समेकित स्वरूप (Syncretic Nature)**

- भारतीय संस्कृती विविध धर्म, प्रदेश आणि एतिहासिक कालखंडांतील प्रभावांचे मिश्रण करते.
- **उदाहरणे:**
- सुफी संगीत आणि भक्ती परंपरा अध्यात्मिकतेचे विलिनीकरण करतात.
- इंडो-इस्लामिक वास्तुकला: कुतुबमिनार, फतेहपूर सिक्री.
- हे सांस्कृतिक सहिष्णुता आणि सर्जनशीलता वाढवते.

■ **१३. निसर्गाशी शांततापूर्ण सहअस्तित्व (Peaceful Coexistence with Nature)**

- भारतीय संस्कृती निसर्गाशी सुसंवादावर भर देते, जे सण, विधी आणि वास्तुकलेत दिसून येते.
- **उदाहरणे:**
- नद्यांची (गंगा), झाडांची आणि प्राण्यांची पूजा.
- ऋतुमानानुसार सण: मकर संक्रांती, होळी, कापणीचे विधी.
- हे शाश्वत जीवन आणि पर्यावरणाचे नैतिक (ecological ethics) मार्गदर्शन करते.

■ **१.७ राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि समाज यांच्याशी सांस्कृतिक आंतरक्रिया (Cultural Interaction with Polity, Economy and Society)**

- राजकारणाशी सांस्कृतिक आंतरक्रिया (Cultural Interaction with Polity)

■ अ. राजकारणावर सांस्कृतीचा प्रभाव (Influence of Culture on Polity)

1. राजकीय मूल्ये आणि विचारसरणी (Political Values and Ideologies):
 - सांस्कृतिक नियम राजकीय सांस्कृती, नागरिक जबाबदारी आणि प्रशासनाची नीतिमत्ता निश्चित करतात.
 - उदाहरण: स्वराज्य आणि अहिंसेचे गांधीवादी नीतीमूल्य भारताच्या लोकशाही संरचनेवर प्रभाव टाकते.
2. धोरण निर्मिती (Policy Formulation):
 - धोरणे सांस्कृतिक प्राधान्ये (उदा. शिक्षण, भाषा किंवा सामाजिक कल्याण) प्रतिबिंबित करतात.
 - उदाहरण: भारतातील आरक्षण धोरणे उपेक्षित समुदायांच्या एतिहासिक आणि सांस्कृतिक ओळखीला मान्यता देतात.
3. वैधानिकता आणि अधिकार (Legitimacy and Authority):
 - सांस्कृतिक कथा आणि प्रतीके राजकीय अधिकाराला वैधानिक (legitimize) ठरवतात.
 - उदाहरण: राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत आणि एतिहासिक व्यक्ती यांसारख्या राष्ट्रीय चिन्हांचा वापर राजकीय एकता बळकट करतो.

■ ब. सांस्कृतीवर राजकारणाचा प्रभाव (Influence of Polity on Culture)

- कायदे, संविधान आणि प्रशासन संरचना सांस्कृतिक पद्धतींवर प्रभाव टाकतात.
- उदाहरण: भारतीय संविधानाद्वारे अस्पृश्यता प्रतिबंध आणि लैंगिक समानतेला दिलेले प्रोत्साहन यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक नियम पुन्हा आकारले गेले.

■ अर्थव्यवस्थेशी सांस्कृतिक आंतरक्रिया (Cultural Interaction with Economy)

■ अ. आर्थिक कृतीला आकार देणारी सांस्कृती (Culture Shaping Economic Activity)

1. कार्य नीतिमत्ता आणि मूल्ये (Work Ethic and Values):
 - कार्य, बचत आणि उद्योजकता याबद्दलचे सांस्कृतिक दृष्टिकोन आर्थिक वर्तनावर प्रभाव टाकतात.
 - उदाहरण: जैन आणि शीख समुदायांनी प्रामाणिकपणा आणि काटकसरीवर दिलेल्या महत्त्वपूर्णतेमुळे भारतातील व्यापार आणि व्यावसायिक पद्धतींना हातभार लागला.
2. उपभोग पद्धती (Consumption Patterns):
 - सांस्कृतिक प्राधान्ये विशिष्ट वस्तू आणि सेवांची मागणी निश्चित करतात.
 - उदाहरण: दिवाळी सारखे पारंपरिक उत्सव सोने, मिठाई आणि वस्त्रे यांच्या उपभोगाला चालना देतात.
3. नवोपक्रम आणि सर्जनशीलता (Innovation and Creativity):
 - सांस्कृतिक विविधता सर्जनशीलता, कारागिरी आणि नवोपक्रम वाढवते.
 - उदाहरण: हस्तकला, हातमाग आणि लोककला स्थानिक रोजगार निर्माण करतात आणि अर्थव्यवस्थेत योगदान देतात.

■ ब. सांस्कृतीवर अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव (Economy Influencing Culture)

- औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि शहरीकरण जीवनशैली, कुटुंब संरचना आणि सांस्कृतिक पद्धतींवर प्रभाव टाकतात.
- उदाहरण: फास्ट फूड सांस्कृती, डिजिटल मनोरंजन आणि उपभोक्तावाद (consumerism) यांनी पारंपरिक खाद्य सवयी आणि सामाजिक आंतरक्रिया बदलल्या आहेत.

■ समाजाशी सांस्कृतिक आंतरक्रिया (Cultural Interaction with Society)

■ अ. समाजाला आकार देणारी संस्कृती (Culture Shaping Society)

1. सामाजिक नियम आणि मूल्ये (Social Norms and Values):
 - संस्कृती स्वीकार्य वर्तन, लैंगिक भूमिका आणि आंतर-वैयक्तिक संबंध निर्धारित करते.
 - उदाहरण: भारतातील जाती आणि नातेसंबंध (kinship) प्रणालींनी एतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक उतरंड (social hierarchy) संरचित केली.
2. सामाजिक एकसंधता आणि ओळख (Social Cohesion and Identity):
 - सामायिक सांस्कृतिक पद्धती एकजूट, आपलेपणाची भावना आणि राष्ट्रीय ओळख वाढवतात.
 - उदाहरण: होळी आणि ओणम सारखे उत्सव साजरे केल्याने सामुदायिक सलोखा आणि स्थानिक ओळख बळकट होते.
3. शिक्षण आणि ज्ञान संक्रमण (Education and Knowledge Transmission):
 - संस्कृती अध्ययनाच्या पद्धती आणि मूल्य-आधारित शिक्षण निश्चित करते.
 - उदाहरण: गुरुकुल शिक्षण पद्धतीत शैक्षणिक आणि नैतिक शिक्षणाचे मिश्रण करून समग्र शिक्षणावर जोर दिला गेला.

■ ब. संस्कृतीवर समाजाचा प्रभाव (Society Influencing Culture)

- शहरीकरण, स्थलांतर आणि लोकसंख्याशास्त्रीय बदल यांसारखे सामाजिक बदल सांस्कृतिक उत्क्रांतीवर प्रभाव टाकतात.
- उदाहरण: खेड्यांतून शहरांकडे झालेल्या स्थलांतराने ग्रामीण परंपरा आणि आधुनिक जीवनशैलीचे मिश्रण असलेली संकरित शहरी संस्कृती (hybrid urban cultures) निर्माण केली आहे.

■ संस्कृतीद्वारे राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि समाज यांच्यातील आंतरसंबंध (Interlinkages among Polity, Economy, and Society via Culture)

1. धोरण अंमलबजावणी (Policy Implementation):
 - धोरणांना मिळालेली सांस्कृतिक स्वीकृती त्यांच्या यशाची निश्चिती करते.
 - उदाहरण: स्वच्छ भारत मिशन हे अंशतः सांस्कृतिक अभिमान आणि स्वच्छतेच्या मूल्यांना वापरून केलेल्या मोहिमांमुळे यशस्वी झाले.
2. आर्थिक विकास आणि सामाजिक समानता (Economic Development and Social Equity):
 - सांस्कृतिक ओळख (उदा. आदिवासी, प्रादेशिक, भाषिक) संसाधनांचे वाटप आणि सकारात्मक कृती धोरणे (affirmative action policies) यांवर प्रभाव टाकते.
 - उदाहरण: पारंपरिक ज्ञानाचा आदर करून स्थानिक हस्तकलांना (आर्थिक) प्रोत्साहन दिल्याने कारागिरांना (सामाजिक) फायदा होतो.
3. प्रशासन आणि सामाजिक स्थैर्य (Governance and Social Stability):
 - राज्ये वैधानिकता (legitimacy) सुनिश्चित करण्यासाठी आणि संघर्ष कमी करण्यासाठी प्रशासनामध्ये सांस्कृतिक पद्धतींचा समावेश करतात.
 - उदाहरण: पंचायती राज संस्था वाद मिटवण्यासाठी स्थानिक रूढींचा समावेश करतात, ज्यामुळे पारंपरिक संस्कृती आणि औपचारिक राजकारण यांचे एकत्रीकरण होते.

■ १.८ सांस्कृतिक संवर्धन (Preservation)

- संस्कृती संवर्धनासाठीचे प्रयत्न (Efforts for Preservation of Culture)

■ अ. सरकारी उपक्रम (Government Initiatives)

1. संस्कृती मंत्रालय (Ministry of Culture): कला, संग्रहालये, वारसा संवर्धन (heritage conservation) आणि सांस्कृतिक दस्तऐवजीकरण (documentation) यांना प्रोत्साहन देते.
2. भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण (Archaeological Survey of India - ASI): स्मारके आणि वारसा स्थळांचे संरक्षण करते.
3. राज्य सांस्कृतिक विभाग: प्रादेशिक कला प्रकार, हस्तकला आणि लोक परंपरांना निधी पुरवतात.
4. युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे (UNESCO World Heritage Sites): आंतरराष्ट्रीय करारांतर्गत संरक्षित असलेली ४० भारतीय स्थळे.
5. राष्ट्रीय सांस्कृतिक मानचित्रण अभियान (National Mission on Cultural Mapping - NMCM): संवर्धन आणि प्रचारासाठी सांस्कृतिक संसाधनांचे दस्तऐवजीकरण करते.

■ ब. कायदेशीर आणि धोरणात्मक उपाययोजना (Legal and Policy Measures)

1. प्राचीन स्मारके आणि पुरातत्व स्थळे व अवशेष अधिनियम (Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act): ऐतिहासिक स्थळांचे संरक्षण करतो.
2. बौद्धिक संपदा अधिकार (Intellectual Property Rights - IPR): पारंपरिक ज्ञान आणि कला प्रकारांचे संरक्षण करतो.
3. भौगोलिक संकेत (Geographical Indications - GI): बनारसी सिल्क, पश्मिना आणि दार्जिलिंग चहा यांसारख्या स्थानिक उत्पादनांचे संरक्षण करतो.

■ क. संस्थात्मक प्रयत्न (Institutional Efforts)

1. राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय (NSD), संगीत नाटक अकादमी, ललित कला अकादमी: प्रदर्शन कला (performing arts) आणि दृश्य कला (visual arts) यांचे संगोपन करतात.
2. आदिवासी आणि लोककला संग्रहालये: अमूर्त सांस्कृतिक वारसा जतन करतात.
3. परदेशातील सांस्कृतिक केंद्रे (ICCR): भारतीय संस्कृतीचा जागतिक स्तरावर प्रचार करतात.

■ ड. तांत्रिक आणि डिजिटल संवर्धन (Technological and Digital Preservation)

1. हस्तलिखिते, लोककथा आणि अभिलेखागार सामग्रीचे (archival materials) डिजिटायझेशन.
 2. कला आणि वारशासाठी आभासी संग्रहालये (Virtual museums) आणि इ-शिक्षण मंच (e-learning platforms).
 3. पारंपरिक पद्धतींमध्ये तरुणांना गुंतवून ठेवण्यासाठी सामाजिक माध्यम मोहिम (Social media campaigns).
- उदाहरण: राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालय, भारतीय हस्तकलेसाठी इ-पोर्टल आणि वारसा स्थळांचे ऑनलाइन प्रदर्शन.

■ इ. समुदाय-नेतृत्वाखालील संवर्धन (Community-Led Preservation)

1. स्थानिक समुदाय लोकनृत्य, संगीत आणि उत्सव यांचे संरक्षण करतात.
2. स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि नागरी समाज उपक्रम स्थानिक ज्ञानाला प्रोत्साहन देतात.
3. स्थानिक हस्तकला समूहांना (craft clusters) आणि सांस्कृतिक सहकारी संस्थांना पुनरुज्जीवित करणे.

■ सांस्कृतिक संवर्धनातील आव्हाने (Challenges in Cultural Preservation)

1. जागतिकीकरणामुळे होणारी सांस्कृतिक एकरूपता (cultural homogenization).

2. शहरीकरणामुळे पारंपरिक जागा आणि ज्ञानाचा न्हास.
3. व्यापारीकरणामुळे मूळतेवर (authenticity) होणारा परिणाम.
4. युवा पिढीमध्ये डिजिटल विचलनामुळे (digital distraction) पारंपरिक कलांमध्ये रस कमी होणे.
5. पर्यावरणाचा न्हास (उदा. स्मारके) यामुळे मूर्त सांस्कृतिक वारशावर (tangible cultural heritage) होणारा परिणाम.

02

भारतीय वास्तुकला (Indian Architecture)

■ प्रस्तावना (Introduction)

- भारतीय वास्तुकला ही भारताच्या सभ्यता, धर्म आणि सांस्कृतिक नीतीमूल्यांचे प्रतिबिंब आहे. ती सौंदर्यात्मक संवेदनशीलता, तांत्रिक नवोपक्रम, धार्मिक प्रतीकात्मकता आणि सामाजिक संघटना यांना मूर्त रूप देते. भारतीय वास्तुकला प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक या कालखंडांमध्ये व्यापकपणे वर्गीकृत केली जाऊ शकते, ज्यावर स्थानिक परंपरा, धर्म, राजघराणी आणि परदेशी संस्कृतींचा प्रभाव पडला आहे.

■ भारतीय वास्तुकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics of Indian Architecture)

■ अ. धार्मिक आणि अध्यात्मिक प्रवृत्ती (Religious and Spiritual Orientation)

1. भारतीय वास्तुकला धर्म आणि अध्यात्म यांच्याशी खोलवर जोडलेली आहे.
2. मंदिरे, मशिदी, स्तूप, गुरुद्वारे आणि मठ केवळ उपयुक्ततेसाठी नव्हे, तर दैवी आदर्शांना (divine ideals) प्रकट करण्यासाठी डिझाइन केलेले होते.
3. प्रतीकात्मकता (Symbolism) मध्यवर्ती आहे: भूमिती, दिशा, शिल्पे आणि प्रतिमाशास्त्र (iconography) वैश्विक क्रम (cosmic order) दर्शवतात.

● उदाहरणे:

- कोणार्क सूर्य मंदिर – सूर्यदेवाच्या प्रचंड रथाच्या रूपात डिझाइन केलेले, जे वैश्विक प्रतीकात्मकता आणि कार्यक्षमता एकत्र आणते.
- सांचीचे स्तूप – विश्व दर्शवणारा अर्धगोलाकार घुमट.

■ ब. निसर्गासह एकत्रीकरण (Integration with Nature)

1. भारतीय वास्तुकला अनेकदा नैसर्गिक स्थलाकृति (topography) आणि स्थानिक हवामान स्थितीचे अनुसरण करते.
2. संरचना आराम आणि शाश्वततेसाठी स्थानिकरित्या उपलब्ध सामग्री वापरतात आणि सूर्य, वारा आणि पाणी यांच्याशी संरेखित असतात.

● उदाहरणे:

- वेरूळ आणि अजिंठा येथील शैलकृत लेणी (Rock-cut caves) थेट कड्यांमधून कोरलेली आहेत.
- गुजरातची पायऱ्यांची विहीर (Step-wells) म्हणजेच राणी की वाव पाण्याची कार्यक्षमतेने साठवण करण्यासाठी आणि त्याच वेळी वास्तुशिल्पीयदृष्ट्या सुशोभित करण्यासाठी डिझाइन केलेली होती.

■ क. विविधता आणि प्रादेशिक भिन्नता (Diversity and Regional Variation)

1. प्रादेशिक हवामान, संस्कृती, उपलब्ध सामग्री आणि संरक्षण (patronage) यांनी वास्तुकलेवर प्रभाव पाडला.
2. विविधता असूनही, तत्त्वज्ञानामध्ये एकता आहे (उदा. वास्तू तत्त्वे, समरूपता, पवित्र भूमिती).

● उदाहरणे:

- द्रविड शैली – उंच गोपुरम्, पिरॅमिड-आकाराची मंदिरे (उदा. तमिळनाडू).
- नागर शैली – वक्र रेखीय शिखर, गुंतागुंतीचे कोरीव काम (उदा. उत्तर भारत).
- इंडो-इस्लामिक वास्तुकला – घुमट, मिनार, कमान (उदा. दिल्ली सल्तनत, मुघल भारत).

■ ड. प्रतीकात्मकता आणि अलंकरणाचा वापर (Use of Symbolism and Ornamentation)

1. अलंकरण हे केवळ सजावटीचे नसून अर्थपूर्ण देखील आहे, जे पौराणिक कथा, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक आदर्श दर्शवते.
2. वास्तुशिल्पीय आकृतिबंध (motifs) अनेकदा वनस्पती, प्राणी, वैश्विक घटक आणि दंतकथा प्रतिबिंबित करतात.

• उदाहरणे:

- खजुराहो मंदिरांचे खांब दैवी प्राणी, नर्तक आणि दैनंदिन जीवनाचे चित्रण करतात.
- मुघल बागा पृथ्वीवरील नंदनवन दर्शवतात (चारबाग रचना).

■ इ. कला, कारागिरी आणि अभियांत्रिकीचे संश्लेषण (Synthesis of Art, Craft, and Engineering)

1. भारतीय वास्तुकला कलात्मक शिल्पे, चित्रकला आणि रचनात्मक कल्पकता (structural ingenuity) यांना समाकलित करते.
2. अभियांत्रिकी तंत्रे प्रगत होती: कमान, घुमट, कोर्बेल्ड संरचना (corbelled structures), दगडांचे जोडकाम (stone joinery) आणि जटिल जल व्यवस्थापनाचा वापर.

• उदाहरणे:

- कुतुबमिनार – शिलालेख आणि सजावटीच्या घटकांसह वास्तुशिल्प आणि अभियांत्रिकीचा चमत्कार.
- पायऱ्यांच्या विहिरी आणि टाकी – व्यावहारिक जल अभियांत्रिकी आणि सौंदर्याचा मिलाफ.

■ फ. समुदाय आणि सामाजिक कार्यावर जोर (Emphasis on Community and Social Function)

- अनेक वास्तुशिल्पीय रचना पूजेव्यतिरिक्त सामुदायिक उद्देश पूर्ण करतात:
- मंदिरे सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक केंद्रे म्हणून कार्यरत होती.
- पायऱ्यांच्या विहिरी आणि टाक्या पाण्याचे स्रोत आणि सामाजिक एकत्र येण्याची जागा होत्या.
- राजवाडे, किल्ले आणि शहरांचे नियोजन प्रशासन आणि नागरी जीवन दर्शवते.

• उदाहरणे:

- हम्पी – मंदिरे, बाजारपेठा आणि राजेशाही संकुले शहरी नियोजनासह एकत्रित होते.
- मुघल किल्ले – संरक्षण, प्रशासन आणि विश्रांती यांचे मिश्रण (उदा. लाल किल्ला, आग्रा किल्ला).

■ जी. कालातीतता आणि अनुकूलता (Timelessness and Adaptability)

1. भारतीय वास्तुकला दीर्घायुष्य आणि अनुकूलता दर्शवते, तसेच सौंदर्यशास्त्र, कार्य आणि पर्यावरणात्मक विचारांमध्ये संतुलन राखते.
2. प्राचीन तंत्रे आधुनिक भारतीय वास्तुकलेवर अजूनही प्रभाव टाकतात.

• उदाहरणे:

- वास्तू तत्त्वे प्राचीन आणि समकालीन दोन्ही इमारतींना मार्गदर्शन करतात.
- पायऱ्यांच्या विहिरींमधील पारंपरिक शीतकरण तंत्रे आधुनिक शाश्वत वास्तुकलेला प्रेरणा देतात.

■ कालक्रमानुसार उत्क्रांती: Chronological evolution:

कालखंड (Period)	प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)	उदाहरणे (Examples)
सिंधू संस्कृती (Indus Valley Civilization) (3300-1300 BCE)	नागरी नियोजन, आयताकृती मांडणी (grid layouts), भाजलेल्या विटांची बांधकामे, जलनिःसारण व्यवस्था.	मोहेंजो-दडो (Mohenjo-daro), हडप्पा
मौर्य आणि मौर्योत्तर कालखंड (Mauryan & Post-Mauryan Period) (322-185 BCE)	खडकात कोरलेली वास्तुकला, स्तंभ, स्तूप.	सांची स्तूप, अशोक स्तंभ
गुप्त कालखंड (Gupta Period) (320-550 CE)	शिल्पकलेत प्रतिकात्मक आकृतिबंधासह मंदिरे, सुसंस्कारितता.	दशावतार मंदिर, देवगड
मध्ययुगीन कालखंड (Medieval Period) (8वे-16वे CE)	नागर आणि द्राविड मंदिर शैली, इस्लामी प्रभाव.	खजुराहो, मीनाक्षी मंदिर, कुतुब मिनार
मुघल कालखंड (Mughal Period) (1526-1707)	इंडो-इस्लामिक संश्लेषण (Indo-Islamic synthesis), बाग-बगीचे, भव्य घुमट.	ताज महाल, फतेहपूर सिक्री
आधुनिक आणि वसाहतवादी कालखंड (Modern & Colonial Period) (18वे-20वे CE)	युरोपीय प्रभाव, पुनरुज्जीवनवादी शैली (revivalist styles), नागरी नियोजन.	व्हिक्टोरिया मेमोरियल (Victoria Memorial), लुट्येन्सचे दिल्ली (Lutyens' Delhi)

■ २.२ जागतिक वास्तुकलेचा तुलनात्मक दृष्टिकोन (Comparative View of World Architectures)

प्रदेश/संस्कृती (Region/Culture)	कालखंड (Period)	विशिष्ट वैशिष्ट्ये (Distinctive Features)	प्रातिनिधिक उदाहरणे (Representative Examples)	टिप्पणी/तुलनात्मक नोंदी (Comments/Comparative Notes)
इजिप्शियन (Egyptian)	3000-1000 BCE	अतिभव्य, दगडी वास्तू; सपाट छत (flat roofs); अक्षीय नियोजन (axial planning); चित्रलिपी (hieroglyphics); पिरॅमिड (pyramids).	गिझाचे पिरॅमिड, कर्नाक मंदिर (Temple of Karnak).	परलोक (afterlife) आणि धार्मिक प्रतीकात्मकतेवर (religious symbolism) भर; कडक समरूपता (rigid symmetry) ग्रीक मानवी प्रमाणाच्या (human scale) विरुद्ध.
मेसोपोटेमियन/सुमेरियन (Mesopotamian/Sumerian)	3500-500 BCE	झिगुरात (Ziggurats) (पायऱ्यांचे पिरॅमिड); चिखलाच्या विटांचे बांधकाम; किल्लेबंद शहरे (fortified cities).	उरचे झिगुरात (Ziggurat of Ur).	वास्तुकला नगर-राज्याचे प्रतिबिंब दर्शवते; धर्म आणि संरक्षणावर भर.

ग्रीक (Greek)	900-100 BCE	पोस्ट-आणि-लेंटल पद्धत (Post-and-lintel system); स्तंभ (डोरिक, आयोनिक, कोरिथियन); उघडी नाट्यगृहे (open-air theatres); प्रमाण (proportion) आणि सुसंवाद/एकत्रता (harmony).	पार्थेनॉन (Parthenon), अपोलो मंदिर.	सौंदर्यशास्त्र, प्रमाण, मानवतावाद यांवर भर; पाश्चात्य वास्तुकलेवर अत्यंत प्रभाव टाकणारी.
रोमन (Roman)	500 BCE-476 CE	कमानी (Arches), घुमट (vaults); काँक्रीट (concrete); जलवाहिन्या (aqueducts), रंगमंच/अॅम्फीथिएटर (amphitheatres).	कलोसियम (Colosseum), पॅथियॉन (Pantheon), रोमन फोरम (Roman Forum).	अभियांत्रिकी नवकल्पना, कार्यक्षमता; ग्रीक सौंदर्यशास्त्र (aesthetics) स्वीकारले, परंतु अधिक उपयुक्ततावादी (utilitarian).
बायझंटायन (Byzantine)	330-1453 CE	मध्यवर्ती घुमट (Central domes), मोझॅक कला (mosaics); धार्मिक प्रतिमाशास्त्र (religious iconography).	हागिया सोफिया (Hagia Sophia).	रोमन अभियांत्रिकी आणि पूर्वेकडील धार्मिक प्रतीकात्मकता (Eastern religious symbolism) यांचा समन्वय.
इस्लामिक/मध्य पूर्व (Islamic / Middle Eastern)	7 व्या शतकापासून (7th century onwards)	भूमितीय नमुने (Geometric patterns), सुलेखन (calligraphy), अॅराबस्क (arabesques), मीनार (minarets), आंगणे (courtyards).	अल्हम्ब्रा (Alhambra), सुलतान अहमद मशीद (Sultan Ahmed Mosque).	आकृतीमय प्रतिमा टाळतात; हवामानाला प्रतिसाद देणारी (climate-responsive) वैशिष्ट्ये जसे की आंगणांचा वापर.
भारतीय (Indian)	2500 BCE पासून (2500 BCE onwards)	मंदिर वास्तुकला (Temple architecture) (नागर, द्राविड, वेसर शैली); स्तूप (stupas); अलंकारिक नक्षीकाम (ornate carvings); दगड आणि लाकडाचा वापर; प्रतीकात्मक अभिमुखता (symbolic orientation).	खजुराहो मंदिरे, बृहदेश्वर मंदिर, अजिंठा लेणी.	समृद्ध प्रतीकात्मक (Rich symbolic) आणि धार्मिक अभिव्यक्ती; प्रादेशिक विविधता; भूभागाशी (landscape) एकत्रीकरण.
चीनी (Chinese)	2000 BCE पासून (2000 BCE onwards)	लाकडी बांधकाम (Timber construction); वक्र छत (curved roofs); मध्य अक्षाभोवती समरूपता (symmetry along central axis); राजवाडे (palaces), पॅगोडा (pagodas).	फॉरबिडन सिटी (Forbidden City), ग्रेट वॉल (Great Wall), वॉचटावर्स (Watchtowers).	निसर्ग आणि ब्रह्मांडीय व्यवस्थेवर (cosmic order) भर; दगडांचा जास्त वापर असलेल्या पाश्चात्य शैलीच्या तुलनेत लाकडाचा वापर.

जपानी (Japanese)	6 व्या शतकापासून (6th century onwards)	लाकडी मंदिरे; सरकते पडदे (sliding screens); तातामी (tatami) मजल्याचे आवरण (flooring); अति-सादगी/किमानता (minimalism).	कियोमिझू-डेरा (Kiyomizu-dera), होरियू-जी (Horyu-ji).	निसर्गाशी वास्तुकलेचे एकत्रीकरण (Integration of architecture with nature); सादगी (simplicity) आणि कार्यक्षमतेवर भर.
गॉथिक (युरोप) (Gothic - Europe)	12वे-16वे शतक (12th-16th century)	अग्रभागी कमानी (Pointed arches), पट्ट्यांचे घुमट (ribbed vaults), फ्लाइंग बट्रेससेस (flying buttresses), रंगीत काचेचे तावदान (stained glass).	नोत्रे-डेम (Notre-Dame), चार्ट्रेस कॅथेड्रल (Chartres Cathedral).	स्वर्गाकडे पोहोचण्याचे प्रतीक दर्शविणारी उभ्या दिशेतील उंच रचना (Verticality); अत्यंत अलंकृत.
पुनर्जागरण (युरोप) (Renaissance - Europe)	14वे-17वे शतक (14th-17th century)	समरूपता (Symmetry), प्रमाण (proportion), घुमट (domes), अभिजात आकृतिबंध (classical motifs), मानव-केंद्रित.	सेंट पीटर बॅसिलिका (St. Peter's Basilica), फ्लोरेन्स कॅथेड्रल (Florence Cathedral).	अभिजात ग्रीक आणि रोमन आदर्शांचे पुनरुज्जीवन; कार्य आणि सौंदर्यशास्त्र (aesthetics) यांचा समन्वय/एकमेकांशी जुळवून घेणे.
बरोक (युरोप) (Baroque - Europe)	17वे-18वे शतक (17th-18th century)	भव्य प्रमाण (Grand scale), प्रकाश आणि सावलीचा नाट्यमय वापर, अलंकरण (ornamentation).	व्हर्सायचा राजवाडा (Palace of Versailles), सेंट पॉल कॅथेड्रल (St. Paul's Cathedral).	सत्ता आणि संपत्तीची अभिव्यक्ती; पुनर्जागरण काळातील संतुलनाच्या तुलनेत नाट्यमय शैली.
आधुनिक/समकालीन (Modern / Contemporary)	19 व्या शतकापासून (19th century onwards)	पोलाद (Steel), काँक्रीट (concrete), काच (glass); कार्यक्षमतावाद (functionalism); अति-सादगी/किमानतावाद (minimalism); उत्तर-आधुनिकतावाद.	आयफेल टॉवर (Eiffel Tower), सिडनी ऑपेरा हाऊस (Sydney Opera House), बुर्ज खलिफा (Burj Khalifa).	

■ २.३ भारतीय वास्तुकलेचे वर्गीकरण (Classification of Indian Architecture)

■ (अ) प्राचीन वास्तुकला (Ancient Architecture)

■ प्रस्तावना:

- प्राचीन भारतीय वास्तुकला हे भारताच्या सभ्यतेची खोली, धार्मिक विविधता आणि तांत्रिक प्राविण्याचे प्रतिबिंब आहे. ती हजारो वर्षांमध्ये विकसित झाली, ज्यामध्ये धार्मिक, नागरी आणि दफनभूमीशी संबंधित संरचनांचा समावेश होता. या वास्तुकलेत कार्यक्षमता आणि कलात्मक व प्रतीकात्मक अभिव्यक्ती यांचे मिश्रण होते. तसेच, यात प्रादेशिक सामग्री, हवामान आणि सांस्कृतिक आंतरक्रियांचा प्रभाव दिसून येतो.

■ २.३.१ सिंधू संस्कृतीची वास्तुकला (Indus Valley Architecture)

- सिंधू संस्कृतीच्या वास्तुकलेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indus Valley Architecture)

■ अ. नगर नियोजन (Urban Planning)

1. ग्रिड नमुना (Grid Pattern): हडप्पा, मोहेंजो-दाडो, धोलावीरा, लोथल यांसारखी शहरे ग्रिड योजनेवर आधारित होती (रस्ते काटकोनात छेदत).
2. गढी आणि खालचे शहर (Citadel and Lower Town): प्रशासकीय किंवा धार्मिक इमारतींसाठी उंचावर असलेली गढी; तर निवासी आणि व्यापारी क्षेत्रांसाठी खालचे शहर.
3. सुव्यवस्थित रस्ते (Well-Planned Streets): रस्ते काटकोनात छेदत होते, जे उत्कृष्ट नगर नियोजनाचे ज्ञान दर्शवते.

■ ब. इमारती आणि बांधकाम साहित्य (Buildings and Construction Materials)

1. प्रमाणित विटा (Standardized Bricks): भिंती आणि संरचनांसाठी भाजलेल्या आणि एकसमान विटा (अंदाजे ७:१४:२८ हे प्रमाण) वापरल्या जात होत्या.
2. इमारतींचे प्रकार (Building Types): निवासी घरे, सार्वजनिक स्नानगृहे, धान्य कोठारे (granaries), गोदी (dockyards), आणि साठवणगृहे (warehouses).
3. बांधकाम तंत्र (Construction Techniques): लहान बांधकामांसाठी मातीच्या विटा; मोठ्या संरचनांसाठी भाजलेल्या विटा.
4. दोन मजली घरे (Two-storey Houses): सपाट छत, आंगण (courtyards) आणि अनेक खोल्या असलेली घरे.

■ क. जल व्यवस्थापन (Water Management)

1. पाणी निचरा प्रणाली (Drainage Systems): रस्त्यांच्या कडेला झाकलेले गटार; घरातून गटारांना जोडणी.
2. विहिरी (Wells): स्वच्छ पाण्याकरिता खाजगी आणि सार्वजनिक विहिरी.
3. स्नान सुविधा (Bathing Facilities): मोहेंजो-दाडो येथील महास्नानगृह - सार्वजनिक स्नानाचे (बहुधा धार्मिक विधीसाठी) एक प्रारंभिक उदाहरण.
4. जलाशये (Reservoirs): धोलावीरा येथे पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी गुंतागुंतीची जलाशये होती.

■ ड. नागरी आणि सार्वजनिक संरचना (Civic and Public Structures)

1. धान्य कोठारे (Granaries): धान्य साठवण्यासाठी मोठ्या इमारती, जे केंद्रीकृत नियोजन दर्शवतात.
2. महास्नानगृह (मोहेंजो-दाडो): १२x७ मीटर आकाराचे, पायऱ्यांनी वेढलेले, जलरोधक विटांनी (waterproofed bricks) बांधलेले.
3. गोदी (लोथल - Dockyard): व्यापार आणि सागरी वास्तुकला दर्शवणारे बांधकाम.
4. सार्वजनिक इमारती: गढीमध्ये बहुधा प्रशासकीय किंवा समारंभ (ceremonial) साठी जागा.

■ इ. निवासी वास्तुकला (Residential Architecture)

1. घरे भाजलेल्या विटांनी बांधलेली, बहुतेकदा आयताकृती किंवा चौरस आकाराची, आतमध्ये आंगण (internal courtyards) असलेले.
2. लाकडी तुळ्यांनी बनवलेले सपाट छत.
3. वायुवीजन (ventilation) आणि पाणी निचरा यासाठी डिझाइन केलेल्या खोल्या.
4. रस्त्यावरील गटारांशी जोडलेली स्नानगृहे आणि शौचालये स्वच्छता जाणीव (sanitation consciousness) दर्शवतात.

■ फ. तटबंदी आणि भिंती (Fortifications and Walls)

1. भाजलेल्या विटांनी बनवलेल्या गढीच्या भिंती, ज्या संरक्षण आणि पूर संरक्षणाचे संकेत देतात.

2. शहरी केंद्रे तटबंदीयुक्त (fortified) होती, तरीही पुरापासून संरक्षणासाठी भिंती अधिक महत्त्वाच्या होत्या, असे पुरावे सूचित करतात.

■ ग. साहित्य आणि तंत्र (Materials and Techniques)

1. प्राथमिक साहित्य: मातीच्या विटा, भाजलेल्या विटा, लाकूड आणि दगड.
2. तंत्र: प्रमाणित विटांचे आकार, संरेखन (alignment), स्थिरतेसाठी जोडलेल्या भिंती (interlocking walls).
3. कलात्मक वैशिष्ट्ये: किमान सजावट, अधूनमधून टेराकोटाच्या मूर्ती आणि प्राणी किंवा लिपी असलेले कोरीव मुद्रा (seals).

शिल्पकला आणि कला (Sculpture and Art)

■ शिल्पकलेची वैशिष्ट्ये (Features of Sculpture)

■ १. वापरलेले साहित्य (Material Used)

- टेराकोटा (भाजलेली माती), स्टीटाइट (टणक नसलेला दगड), कांस्य (bronze), फेयन्स, हस्तिदंत (ivory) आणि मौल्यवान धातू.
- मुद्रा (Seals) बहुतेकदा स्टीटाइटने बनवलेल्या असत; तर लहान मूर्ती अनेकदा टेराकोटा किंवा कांस्य धातूच्या असत.

■ २. आकारमान (Scale)

- प्रामुख्याने लहान-आकाराच्या, सुवाह्य (portable) वस्तू.
- स्मारक शिल्पकलेएवजी (monumental sculpture) मुद्रा, मातीची भांडी (pottery) आणि दागिने यांसारख्या कार्यात्मक वस्तूंवर लक्ष केंद्रित केले जात असे.

■ ३. शैली (Style)

- वास्तववादी (Realistic) परंतु प्रतीकात्मक (symbolic) प्रतिनिधित्व.
- प्रमाणबद्धता (proportion), समरूपता (symmetry) आणि तपशीलांवर भर.
- किमान (Minimalistic) पण अभिव्यंजक वैशिष्ट्ये.

■ ४. कार्य (Function)

- धार्मिक विधी: मूर्तीचा वापर बहुधा धार्मिक पूजेत होत असावा.
- प्रशासकीय: व्यापार, मालमत्ता चिन्हांकन किंवा ओळख यासाठी मुद्रांचा वापर केला जात असे.
- सजावटीचे: मातीची भांडी, मणी, दागिने.

■ शिल्पकला आणि कलेचे प्रकार (Types of Sculpture and Art)

■ अ. टेराकोटाच्या मूर्ती (Terracotta Figurines)

- मानव आणि प्राण्यांच्या लहान मूर्ती.

■ वैशिष्ट्ये:

- साधे पण प्रमाणबद्ध आकार.
- दैनंदिन जीवनाचे चित्रण: स्त्रिया, नर्तक, संगीतकार, प्राणी.
- काही मूर्ती प्रजनन देवीचे (fertility goddesses) प्रतिनिधित्व करतात (रुंद कंबर आणि ठळक वैशिष्ट्ये असलेल्या स्त्री रूपांवर भर).
- उदाहरणे: मोहेंजो-दाडो येथील स्त्री मूर्ती; मोहेंजो-दाडो येथील कांस्य नृत्यांगना.

■ ब. कांस्य शिल्पकला (Bronze Sculpture)

- मेण-विरघळवून साचा काढण्याचे तंत्र (Lost-wax casting technique) वापरले जात असे.
- सर्वात प्रसिद्ध उदाहरण: मोहेंजो-दाडोची नृत्यांगना
- १०.५ सेमी उंच कांस्य आकृती.
- धातुशास्त्र (metallurgy) आणि शरीररचनाशास्त्राचे (anatomy) प्रगत ज्ञान दर्शवते.
- कलात्मक संवेदनशीलता आणि सामाजिक जीवन दर्शवते, बहुधा धार्मिक विधी किंवा समारंभासाठी वापरली जात असावी.
- **उदाहरणे:** लहान कांस्य प्राणी, जे खेळणी किंवा धार्मिक विधीच्या वस्तू म्हणून वापरले जात असावेत.

■ क. स्टीटाइट मुद्रा (Steatite Seals)

- मुद्रा या हडप्पाकालीन कलेच्या सर्वात विशिष्ट वस्तू आहेत.

■ वैशिष्ट्ये:

- प्राणी (एकशिंगी, बैल, हत्ती, वाघ), मानवी आकृत्या आणि चिन्हांनी कोरलेल्या.
- अनेकदा सिंधू लिपीतील छोटे शिलालेख (inscriptions) असतात.
- बहुधा व्यापार, प्रशासकीय उद्देश आणि ओळख यासाठी वापरल्या जात असाव्यात.
- उत्कृष्ट तपशील उच्च कारागिरी दर्शवतो.
- धार्मिक आकृतिबंध, व्यापार पद्धती आणि सामाजिक संघटना प्रतिबिंबित करतात.

■ ड. दागिने आणि अलंकार (Jewelry and Ornaments)

- अर्ध-मौल्यवान दगडांपासून (उदा. कार्नेलियन, अकीक, लॅपिस लाझुली) बनवलेले मणी.
- बांगड्या, हार, पेंडेंट – सौंदर्याची जाणीव आणि सामाजिक दर्जा दर्शवतात.
- धातुशास्त्राचे (सोन, चांदी, तांबे) पुरावे उपलब्ध.

■ इ. मातीची भांडी (Pottery) आणि टेराकोटा कला (Terracotta Art)

- भूमितीय नमुने (geometric patterns), प्राणी आकृतिबंध आणि आकृतिबंधीय डिझाइनने (figurative designs) सुशोभित.
- **कार्यात्मक:** साठवणुकीचे जार, वाट्या, ताटल्या.
- तांत्रिक कौशल्य आणि कलात्मक संवेदनशीलता दर्शवते.

■ फ. खडक आणि पाषाण कला (Rock and Stone Art)

- दुर्मीळ; बहुतेकदा दगडी वजने, शिक्के आणि लहान शिल्पे या स्वरूपात.
- दगडी कलाकृतींवर प्राणी आकृतिबंधाचे काही पुरावे.

■ ४. सिंधू कलेतील विषय (Themes in Indus Art)

1. धार्मिक आणि विधीविषयक (Religious and Ritualistic):
2. प्रजनन देवी आणि मातृ देवीच्या मूर्ती.
3. बैल आणि हत्ती यांसारखे प्राणी धार्मिक महत्त्व सूचित करतात.
4. दैनंदिन जीवन (Everyday Life):

- नर्तक, संगीतकार, स्त्रिया आणि पाळीव प्राण्यांच्या मूर्ती.
- वेशभूषा, दागिने आणि केस रचना दर्शवतात.

■ प्रतीकात्मक आणि प्रशासकीय (Symbolic and Administrative):

- प्राणी आणि शिलालेख असलेल्या मुद्रा व्यापार, कुळ ओळख किंवा धार्मिक प्रतीके दर्शवतात.

■ ५. सिंधू संस्कृतीच्या कलेचे महत्त्व (Significance of Indus Valley Art)

■ सौंदर्यात्मक उपलब्धी (Aesthetic Achievement):

- लहान आकार असूनही उत्कृष्ट अभिरुची (refined taste), प्रमाणबद्धता आणि तपशीलाकडे लक्ष दर्शवते.

■ तांत्रिक कौशल्य (Technological Skill):

- कांस्य धातूसाठी मेण-विरघळवून साचा काढण्याचे तंत्र (Lost-wax casting).
- मणी तयार करण्याची आणि टेराकोटाची प्रगत तंत्रे.

■ सामाजिक-आर्थिक अंतर्दृष्टी (Socio-Economic Insight):

- मुद्रा आणि मूर्ती व्यापार, व्यवसाय, धर्म आणि सामाजिक उतरंड प्रतिबिंबित करतात.

■ धार्मिक आणि सांस्कृतिक आकलन (Religious and Cultural Understanding):

- प्रजनन आणि मातृ देवीचे आकृतिबंध धार्मिक श्रद्धा आणि विधी पद्धती सूचित करतात.
- प्राणी आकृतिबंध प्रतीकात्मकता आणि निसर्गाबद्दल आदर दर्शवतात.

■ सातत्य (Continuity):

- या कलेने नंतरच्या बौद्ध आणि जैन लघुशिल्पांवर (miniature sculptures) आणि भारतीय कलात्मक संवेदनशीलतेवर प्रभाव टाकला.

मातीची भांडी (Pottery)

■ प्रस्तावना (Introduction)

- मातीची भांडी घरगुती, धार्मिक आणि व्यावसायिक उद्देशांसाठी वापरली जात होती आणि त्यांची विविधता नगर नियोजन, व्यापार आणि संस्कृतीच्या सांस्कृतिक पद्धती यावर प्रकाश टाकते.

■ साहित्य आणि तंत्रज्ञान (Materials and Technology)

- स्थानिकरित्या उपलब्ध असलेल्या मातीपासून प्रामुख्याने बनवलेली.

■ भाजण्याचे तंत्र (Firing techniques):

- टिकाऊपणा सुनिश्चित करण्यासाठी उच्च तापमानावर भट्टीमध्ये (kilns) भाजलेली.
- एकसमान लालसर-तपकिरी किंवा फिकट पिवळा रंग प्राप्त केला जात असे.
- कुंभारांनी फिरत्या तबकड्यांचा (चाकाचा) वापर केला, जे प्रगत तांत्रिक ज्ञान दर्शवते.

■ पृष्ठभागावर प्रक्रिया (Surface treatment):

- गुळगुळीत समाप्तीसाठी पॉलिश आणि चकाकी (burnishing) देणे.
- नैसर्गिक रंगद्रव्यांसह (लाल, काळा, पांढरा) रंगकाम (Painting).

■ मातीच्या भांड्यांचे प्रकार (Types of Pottery)

■ अ. लाल भांडी (Red Ware)

1. सर्वात सामान्य प्रकार. गुळगुळीत, लाल पृष्ठभाग, अनेकदा चकाकी दिलेली.
2. साठवण, स्वयंपाक आणि धार्मिक विधींसाठी वापरली जात असे.
3. आकार: वाट्या, जार, पेले, डिश, मोठे साठवणुकीचे जार.

■ ब. लाल पृष्ठभागावर काळे नक्षीकाम असलेली भांडी (Black-on-Red Ware)

1. विकसित हडप्पा टप्प्याचे (mature Harappan phase) वैशिष्ट्य. लाल पृष्ठभागावर काळे डिझाइन रंगवलेले.
2. भूमितीय नमुने: वर्तुळे, त्रिकोण, तिरकस पट्टे (chevrons), जाळीदार नक्षी (cross-hatching).
3. आकृतिबंधात कधीकधी मासे, प्राणी आणि मानवरूपी (anthropomorphic forms) आकार समाविष्ट असत.

■ क. रंगवलेली भांडी (Painted Ware)

4. उत्कृष्ट भांडी सजावटीच्या नमुन्यांसह.
5. ठळक आकृतिबंध: पिंपळाची पाने, स्वस्तिक, कमळ, सर्पिल नक्षी (spirals).

■ ड. रंगवलेली राखाडी भांडी (Painted Grey Ware - उत्तर हडप्पाकालीन)

1. राखाडी रंगाची भांडी, अनेकदा काळ्या रंगात रंगवलेली.
2. प्रारंभिक इतिहासिक भारताकडे घेऊन जाणाऱ्या संक्रमणकालीन संस्कृतीचे प्रतिबिंब दर्शवते.

■ इ. विशेष स्वरूप (Specialized Forms)

- लघु भांडी (Miniature pots): बहुधा खेळणी किंवा धार्मिक अर्पण (ritual offerings) म्हणून वापरली जात असावी.
- मुद्रा आणि शिलालेख असलेली भांडी: प्रारंभिक साक्षरता किंवा प्रतीकात्मक संवाद सूचित करतात.

■ सिंधू संस्कृतीच्या मातीच्या भांड्यांची वैशिष्ट्ये (Features of Indus Valley Pottery)

1. एकसमानता आणि प्रमाणीकरण (Uniformity and Standardization): शहरी नियमन आणि कुशल कारागिरी दर्शवते.
2. भूमितीय आणि प्राणी आकृतिबंध: मासे, वशिंड असलेला बैल, मोर यांसारखे वारंवार वापरले जाणारे नमुने.
3. कार्यक्षमता (Functionality): स्वयंपाक, साठवण, वाहतूक आणि धार्मिक विधींसाठी अनुकूलित आकार.
4. पॉलिशिंग आणि फिनिशिंग: सौंदर्यात्मक संवेदनशीलता आणि तांत्रिक कार्यक्षमता प्रतिबिंबित करते.
5. व्यापाराचे पुरावे: दूरवरच्या ठिकाणी सापडलेली भांडी व्यावसायिक विनिमय जाळे दर्शवतात.

■ प्रादेशिक भिन्नता (Regional Variations)

- हडप्पा (पंजाब): उत्कृष्ट लाल भांडी, लाल पृष्ठभागावर काळे नक्षीकाम.
- मोहेंजो-दाडो (सिंध): मोठे साठवणुकीचे जार, रंगवलेल्या वाट्या.
- लोथल (गुजरात): लघु भांडी, औद्योगिक भांडी कार्यशाळा.
- कालीबंगन (राजस्थान): पेले (goblets) सारखे अद्वितीय आकार, विशिष्ट रंगवलेले डिझाइन.

■ मातीच्या भांड्यांचा उपयोग (Uses of Pottery)

1. घरगुती: स्वयंपाक, साठवण, वाढण्यासाठी, पिण्यासाठी भांडी.
2. व्यावसायिक: धान्ये, द्रव आणि इतर वस्तूंची वाहतूक.
3. धार्मिक विधी: दफन विधीसाठी भांडी, धार्मिक समारंभातील पात्रे.
4. सजावटीचे: सौंदर्यात्मक उद्देशांसाठी नक्षीदार वाट्या आणि रंगवलेली भांडी.

■ सिंधू संस्कृतीच्या मातीच्या भांड्यांचे महत्त्व (Significance of Indus Valley Pottery)

1. तांत्रिक आणि कारागिरीची अंतर्दृष्टी (Technological and Craftsmanship Insight):
 - भट्ट्या (kilns), चाकावर भांडी बनवण्याचे (wheel throwing) आणि भाजण्याचे तंत्रज्ञान (firing techniques) यांचे ज्ञान दर्शवते.
2. सांस्कृतिक आणि कलात्मक अभिव्यक्ती (Cultural and Artistic Expression):
 - आकृतिबंध धार्मिक श्रद्धा, प्रतीकात्मकता आणि सौंदर्यात्मक प्राधान्ये प्रकट करतात.
3. आर्थिक सूचक (Economic Indicator):
 - प्रमाणित मातीची भांडी संघटित उत्पादन आणि शहरी अर्थव्यवस्था प्रतिबिंबित करतात.
4. कालानुक्रमिक चिन्हक (Chronological Marker):
 - मातीच्या भांड्यांच्या शैलीतील बदल प्रारंभिक (Early), विकसित (Mature) आणि उत्तर (Late) हडप्पा टप्पे ओळखण्यास पुरातत्वशास्त्रज्ञांना मदत करतात.
5. व्यापाराचे पुरावे (Trade Evidence):
 - ओमान, इराण आणि अफगाणिस्तान सारख्या प्रदेशांमध्ये सापडलेली समान भांडी दीर्घ-अंतरावरील व्यापार दर्शवतात.
6. सामाजिक आणि धार्मिक विधींचा संदर्भ (Social and Ritual Context):
 - दफन आणि धार्मिक समारंभाच्या संदर्भात सापडलेली भांडी सामाजिक चालीरीती आणि श्रद्धा दर्शवतात.

आयाम/घटक (Dimension)	वैशिष्ट्ये (Features)	महत्त्व/योगदान (Significance)
नागरी नियोजन	आयताकृती मांडणीची शहरे (Grid cities), गढी/किल्ले (citadels), जलनिःसारण व्यवस्था (drainage).	संघटित नागरी जीवन (Organized civic life), सार्वजनिक स्वच्छता (public hygiene).
कला आणि हस्तकला	मुद्रा (Seals), मातीची भांडी (pottery), मणी (beads).	व्यापार, प्रतीकात्मकता (symbolism), कलात्मक विकास.
धर्म	मातृदेवता (Mother goddess), पशुपती (Pashupati), पवित्र प्राणी (sacred animals).	आध्यात्मिक मार्गदर्शन, सामाजिक एकोपा.
शेती	गहू (Wheat), ज्वारी (barley), कापूस (cotton).	आर्थिक आधार.
व्यापार आणि अर्थव्यवस्था	अंतर्गत आणि बाह्य व्यापार (Internal and external trade), प्रमाणित वजन (standardized weights).	समृद्धी, जगाशी कनेक्टिव्हिटी (connectivity with world).

उद्योग	धातुकर्म (Metallurgy), मातीची भांडी बनवणे (pottery), मणी बनवणे (bead-making).	तांत्रिक आणि हस्तकला कौशल्य/विशेषीकरण.
सामाजिक जीवन	बहुखोली घरे (Multi-room houses), खेळणी (toys), वाद्ये (musical instruments).	सांस्कृतिक सुसंस्कृतता, सामुदायिक जीवन.

■ सिंधू संस्कृतीचे सातत्य (Continuity of Indus Valley Culture)

- इ.स.पूर्व १३०० च्या आसपास शहरी केंद्रांचा न्हास होऊनही, सिंधू संस्कृतीचे घटक टिकून राहिले:

■ शहरी आणि वास्तुशिल्पीय सातत्य (Urban and Architectural Continuity):

- विटांच्या बांधकामाचा वापर नंतरच्या वस्त्यांमध्येही सुरू राहिला.
- जल व्यवस्थापन तंत्रांचा प्रभाव नंतरच्या गंगा नदीच्या मैदानी प्रदेशातील (Gangetic plains) संस्कृतींवर पडला.

■ भौतिक संस्कृती (Material Culture):

- मातीची भांडी, मणी तयार करण्याची कला आणि टेराकोटाच्या मूर्ती नंतरच्या वैदिक आणि उत्तर-वैदिक संस्कृतीतही दिसल्या.

■ धार्मिक आणि प्रतीकात्मक सातत्य (Religious and Symbolic Continuity):

- मातृ देवीची पूजा, प्रजनन विधी (fertility cults) आणि धार्मिक स्नान (ritual bathing) नंतरच्या हिंदू पद्धतींमध्ये टिकून राहिले.
- प्राणी आकृतिबंध (बैल, हत्ती) भारतीय प्रतिमाशास्त्र (iconography) आणि मंदिर कलेत चालू राहिले.

■ कला आणि व्यापार पद्धती (Craft and Trade Practices):

- कारागीर विशेषीकरण (मणी बनवणे, धातुशास्त्र, सुती वस्त्रे) नंतरच्या एतिहासिक भारतामध्ये सुरू राहिले.
- सिंधू संस्कृतीच्या व्यापार-केंद्रित वृत्तीने नंतरच्या भारतीय राज्यांमध्ये प्रादेशिक आणि दीर्घ-अंतरावरील व्यापारावर प्रभाव टाकला.

■ आधुनिक प्रशासन आणि समाजासाठी धडे आणि शिक्षण (Lessons and Learning for Modern Governance and Society)

1. नगर नियोजन (Urban Planning): सिंधू संस्कृतीचा ग्रिड आराखडा आणि पाणी निचरा प्रणाली शाश्वत शहर नियोजनासाठी आदर्श नमुने आहेत.
2. सामाजिक संघटना (Social Organization): हे प्रभावी नागरी व्यवस्थापन, उतरंड आणि सामुदायिक जबाबदारी दर्शवते.
3. व्यापार आणि अर्थव्यवस्था (Trade and Economy): प्रारंभिक लेखांकन (Early accounting) आणि प्रमाणीकरण (standardization) संघटित वाणिज्य (organized commerce) साठी धडे अधोरेखित करतात.
4. शिक्षण आणि कौशल्य संक्रमण (Education and Skill Transmission): कारागीरी आणि व्यापार कौशल्ये शिकण्याच्या प्रक्रियेतून (apprenticeship) संक्रमित झाली, जे प्रारंभिक व्यावसायिक शिक्षण (vocational learning) दर्शवते.
5. सांस्कृतिक सातत्य (Cultural Continuity): मूल्ये, आकृतिबंध आणि धार्मिक विधींची अनेक सहस्रकांमध्ये टिकून राहण्याची लवचिकता (resilience) दर्शवते.

■ भारतीय संस्कृतीतील सातत्याची उदाहरणे (Examples of Continuity in Indian Culture)

वैशिष्ट्य (Feature)	सिंधू संस्कृतीतील उदाहरण (Indus Valley Example)	नंतरच्या भारतीय परंपरेतील सातत्य (Later Indian Continuity)
मातृदेवता (Mother Goddess)	प्रजननक्षमतेच्या मूर्ती (Fertility figurines).	हिंदू धर्मातील शक्ती संप्रदाय.
पशू आकृतिबंध (Animal motifs)	मुद्रांवरील बैल, हत्ती (Bulls, elephants on seals).	मंदिरांवरील शिल्पे, नाण्यांवरील आकृतिबंध (coin motifs).
विटांचे बांधकाम (Brick architecture)	भाजलेल्या विटांची घरे (Baked brick houses).	मौर्य आणि त्यानंतरच्या विटांच्या बांधणीतील इमारती.
नागरी नियोजन	जलनिःसारण आणि आयताकृती रस्ते (Drainage & grid streets).	गंगा मैदानावरील नंतरची शहरे.
हस्तकला विशेषीकरण	मणी, मातीची भांडी (Beads, pottery).	गुजरात, राजस्थान, बिहारमधील हस्तकला.
धार्मिक स्नान	मोहेंजो-दडो येथील मोठे स्नानगृह (Great Bath at Mohenjo-Daro).	गंगा नदीतील पवित्र स्नान.

■ महाराष्ट्रातील सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये (Features of Indus Valley Culture in Maharashtra)

- महाराष्ट्रातील सिंधू संस्कृतीचा प्रभाव प्रामुख्याने उत्तर-हडप्पा (Late Harappan) किंवा चाल्कोलिथिक (Chalcolithic - ताम्रपाषाणयुगीन) टप्प्यांमध्ये दिसून येतो, जो सिंधूच्या मुख्य क्षेत्राचा बाह्य भाग (periphery) दर्शवतो.

■ अ. शहरी आणि वस्ती नमुने (Urban and Settlement Patterns)

- बहुतांशी लहान शहरे आणि गाव वस्त्या (small towns and village settlements) आढळतात, मोठ्या शहरांसारखी (large cities) केंद्रे नाहीत.
- वस्त्या अनेकदा पाण्याच्या पुरवठ्यासाठी आणि शेतीसाठी नद्यांजवळ (उदा. भीमा, गोदावरी, कृष्णा) स्थापन केलेल्या होत्या.

■ ब. भौतिक संस्कृती (Material Culture)

- मातीची भांडी (Pottery): लाल आणि राखाडी भांडी, ज्यांवर हडप्पा शैलीशी साधर्म्य असलेले रंगीत आकृतिबंध आढळतात.
- मणी आणि दागिने (Beads and Ornaments): कार्निलियन, फेयन्स, शिंपले (shell) आणि अर्ध-मौल्यवान दगड - वैयक्तिक सजावटीसाठी वापरले जात.
- साधने (Tools): दगडी कुऱ्हाडी, तांब्याची उपकरणे, जे प्रारंभिक धातुशास्त्र (early metallurgy) दर्शवतात.

■ क. व्यापार आणि अर्थव्यवस्था (Trade and Economy)

- मणी, अर्ध-मौल्यवान दगड आणि मातीची भांडी यांच्या व्यापाराद्वारे महाराष्ट्रातील स्थळे सिंधूच्या मुख्य क्षेत्राशी (core IVC) जोडलेली असल्याचे दिसते.
- दीर्घ-अंतरावरील देवाणघेवाणीचे पुरावे: पश्चिम किनारपट्टीवरील सागरी शिंपले आणि मध्य भारतातील अर्ध-मौल्यवान दगड.

■ ड. कला आणि कारागिरी (Art and Craft)

- सिंधू संस्कृतीच्या मूळ नमुन्यांशी (prototypes) साधर्म्य असलेल्या टेराकोटाच्या मूर्ती.
- भूमितीय आणि प्राणी आकृतिबंधांनी रंगवलेली मातीची भांडी, जी सिंधू संस्कृतीच्या गुजरात आणि महाराष्ट्र बाह्यभागासारखी आहेत.

■ इ. सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये (Social and Cultural Features)

1. दफन पद्धती (Burial practices): विस्तारित दफन (extended inhumation), लहान दफनभूमी.
2. प्रादेशिक भिन्नता पूर्णपणे शहरी प्रतिकृतीशिवाय (urban replication) आंतरक्रिया दर्शवते.

■ महाराष्ट्रातील सिंधू संस्कृतीच्या प्रभावाचे महत्त्व (Significance of IVC Influence in Maharashtra)

1. सांस्कृतिक प्रसार (Cultural Diffusion): महाराष्ट्राने सिंधूच्या मुख्य प्रदेशांना आणि दक्षिण भारताला जोडणारा सेतू (bridge) म्हणून काम केले, ज्यामुळे हडप्पा तंत्र, हस्तकला आणि शहरी संकल्पनांचा प्रसार झाला.
2. व्यापार आणि आर्थिक जाळे (Trade and Economic Networks): महाराष्ट्रातील किनारी आणि नदीकाठच्या वस्त्यांनी गुजरात आणि दख्खन प्रांतासह वस्तू, मणी आणि मातीची भांडी यांच्या देवाणघेवाणीत सुलभता आणली.
3. प्रारंभिक शहरीकरण (Early Urbanism): पूर्णपणे शहरीकरण झाले नसले तरी, इनामगाव सारखी स्थळे नियोजित वस्ती, कारागीर विशेषीकरण आणि नदी-आधारित व्यापार दर्शवतात, जे हडप्पा प्रभावाचे प्रतीक आहे.
4. पुरातत्वीय सातत्य (Archaeological Continuity): महाराष्ट्रातील नंतरच्या ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीने (उदा. जोरवे संस्कृती, इ.स.पूर्व १४००-७००) सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये जसे की मातीची भांडी, मणी बनवणे आणि वस्ती नियोजन वारसा म्हणून स्वीकारली.

वैदिक कालखंड (Vedic Period)

■ पूर्व वैदिक कालखंड (Early Vedic Period)

- पूर्व वैदिक कालखंड हा भारतातील इंडो-आर्यन जीवनाचा सर्वात जुना टप्पा दर्शवतो. ही माहिती मुख्यत्वे ऋग्वेदातून मिळते, जो सर्वात जुना उपलब्ध इंडो-युरोपियन मजकूर आहे. हा कालखंड आदिवासी, पशुपालक, अर्ध-भटके जीवन, साध्या राजकीय संस्था, प्रवाही सामाजिक संरचना आणि निसर्ग-केंद्रित धर्माने वैशिष्ट्यपूर्ण होता.

■ भौगोलिक विस्तार (Geographical Span)

1. पूर्व वैदिक लोक प्रामुख्याने सप्त-सिंधू प्रदेशात (सात नद्यांची भूमी) राहत होते: सिंधू (इंडस), रावी, बियास, चिनाब, झेलम, सतलज, सरस्वती.
2. हा प्रदेश सध्याच्या पंजाब, हरियाणा, अफगाणिस्तानचा काही भाग आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशातील भागांचा समावेश करतो.
3. नद्या जीवनाचे केंद्रस्थान होत्या—त्यांची स्तोत्रांमध्ये वारंवार स्तुती केली गेली आहे.

■ राजकीय संघटन (Political Organisation)

1. आदिवासी राजव्यवस्था (Tribal Polity): समाजाची रचना जन (जमाती/Tribe) याभोवती होती, राज्यांभोवती (Kingdoms) नाही. प्रत्येक जमातीत अनेक विश (वंश/Clans) आणि कुले (कुटुंबे/Families) समाविष्ट होती.
2. राजपद (Kingship): आदिवासी प्रमुखाला राजन म्हणत असत. तो जमातीचे संरक्षण करत असे, लढाईत नेतृत्व करत असे आणि धार्मिक विधी पार पाडत असे. राजपद वंशपरंपरागत नव्हते; प्रमुखांची निवड अनेकदा समुदायाद्वारे केली जात असे.
3. सभा (Assemblies): दोन महत्त्वाच्या लोकशाही सभा अस्तित्वात होत्या:
 - सभा (Sabha): ज्येष्ठांचे/वडीलधान्यांचे मंडळ; विचारविनिमय करणारी संस्था.
 - समिती (Samiti): सामान्य आदिवासी सभा; लोकांच्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करणारी.
4. अधिकारी (Officials):
 - पुरोहित (Purohita): मुख्य पुजारी; अत्यंत प्रभावशाली (उदा. विश्वमित्र, वसिष्ठ).
 - सेनानी (Senani): योद्ध्यांचा सेनापती.

- गोप (Gopas): गुरांचे/पशूंचे रक्षण करणारे.
- 5. युद्ध (Warfare): वारंवार गुरांची लूट (Cattle Raids) केली जाई. रथ, धनुष्य-बाण आणि भाले यांचा वापर करून लढाया केल्या जात—मोठी स्थायी सैन्य नव्हते.

■ सामाजिक संरचना (Social structure)

1. आदिवासी आणि तुलनेने समतावादी समाज (Egalitarian society): समाज अति-कडक नव्हता; वर्णभेद अस्तित्वात असले तरी ते लवचिक होते.
 - वर्ण (Varnas): ब्राह्मण, राजन्य (नंतरचे क्षत्रिय), वैश्य; शूद्र हा वर्ण क्वचितच दिसतो आणि त्याला नंतरच्या काळातील कलंक (stigma) लागलेला नव्हता.
2. स्त्रियांची स्थिती (Position of Women): स्त्रियांना समाजात उच्च स्थान होते:
 - सभा आणि समितीमध्ये सहभाग.
 - शिक्षण घेण्याची परवानगी होती; लोपमुद्रा, घोषा, अपाला यांसारख्या स्त्रियांनी सूक्ते (hymns) रचली.
 - विधवा पुनर्विवाहास परवानगी होती.
 - विवाह मुख्यतः एकपत्नीत्व (monogamous) होता, परंतु प्रमुखांमध्ये बहुपत्नीत्व (polygamy) दिसून येत असे.
3. कुटुंब रचना (Family Structure): पितृसत्ताक (Patriarchal) होती, परंतु स्त्रियांचा आदर केला जाई. संयुक्त कुटुंब (Joint family) पद्धत सामान्य होती.

■ अर्थव्यवस्था (Economy)

1. प्रामुख्याने पशुपालक अर्थव्यवस्था (Predominantly pastoral economy): गुरे/पशू हे संपत्तीचे मुख्य रूप होते आणि ओळखीसाठी केंद्रस्थानी होते.
 - युद्धासाठीचा शब्द: गविष्ठी (गाईचा शोध).
2. शेती अस्तित्वात होती, पण ती मर्यादित होती (Agriculture existed but was limited): गहू आणि जव (barley) पिकवले जात होते. लागवडीसाठी लाकडी नांगराचा वापर केला जाई; लोखंडी अवजारे नव्हती. जमीन सामुदायिक मालकीची होती.
3. शिल्पकला/कलाकौशल्य (Craftsmanship):
 - सुतारकाम (रथांसाठी महत्त्वाचे), कुंभारकाम (राखाडी मातीची भांडी - Grey Pottery), विणकाम, चामड्याचे काम.
 - सोने, तांबे आणि मण्यांचे साधे दागिने बनवले जात.
4. व्यापार (Trade):
 - मुख्यत्वे वस्तू विनिमयावर (Barter-based) आधारित होता.
 - गाई, धान्य, कातडी यांची देवाणघेवाण होत असे.
 - निष्का (सोन्याचे आभूषण) हे अधूनमधून विनिमय माध्यम (medium of exchange) म्हणून वापरले जाई.

■ धर्म (Religion)

- निसर्ग-केंद्रित धर्म (Nature-Centric Religion): पूर्व वैदिक धर्म साधा, गैर-कर्मकांडीय (non-ritualistic) आणि नैसर्गिक शक्तींवर आधारित होता.
- प्रमुख देवता (Major Gods):
 1. इंद्र - सर्वात महत्त्वाचा; पाऊस, युद्ध, गडगडाटाचा देव.

2. अग्नी – अग्नीदेव; मानव आणि देवता यांच्यातील दुवा.
3. वरुण – नैतिक व्यवस्था (ऋत/Rita) सांभाळणारा.
4. सोम – पवित्र पेय आणि देवता.
5. सूर्य (Sun), उषा (Dawn), वायू (Wind).
6. वैशिष्ट्ये (Features):
 - मूर्तीपूजा नव्हती, मंदिरे नव्हती.
 - स्तोत्रे आणि साध्या यज्ञांद्वारे उपासना केली जाई.
 - पुरोहित ऋग्वेदातील स्तोत्रांचे पठण करत, गुंतागुंतीचे विधी (elaborate rituals) नव्हते.
 - ऋत (वैश्विक/जागतिक व्यवस्था - cosmic order) ही संकल्पना मध्यवर्ती होती.
 - मोक्षाएवजी (salvation) एहिक समृद्धीवर (worldly prosperity) लक्ष केंद्रित केले जात असे.
 - नैतिक मूल्ये: सत्य, उदारता, शौर्य.

■ सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन (Socio-Cultural life)

1. अन्न (Food): गहू, जव, दूध, लोणी, दही, मांस खाल्ले जात असे. सोम आणि सुरा (दारू) यांचा विधीमध्ये उपयोग केला जाई.
2. पोशाख आणि अलंकार (Dress & Ornaments): सुती, लोकरीचे आणि प्राण्यांच्या कातडीचे कपडे. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही अलंकार (सोने, मणी) घालत असत.
3. मनोरंजन (Entertainment): संगीत (नंतरच्या भारतीय शास्त्रीय संगीताचा आधार), रथ शर्यती, द्युत (जुगार), नृत्य आणि गायन.
4. शिक्षण (Education):
 - मौखिक परंपरा (Oral tradition); स्तोत्रे पाठ केली जात.
 - गुरुकुलांद्वारे शिक्षण दिले जाई.
 - कविता, तत्त्वज्ञान आणि नीतीमूल्ये (ethics) यावर भर दिला जात असे.

■ भौतिक संस्कृती (Material Culture)

1. घरे (Houses): साध्या लाकडी रचना (simple wooden structures). मोठी शहरे नव्हती; बहुतांशी पशुपालक गावे होती.
2. वाहतूक (Transport): घोडे आणि रथ.
3. शस्त्रे (Weapons): धनुष्य, बाण, भाले, कुऱ्हाडी (तांबे/कांस्य).
4. मातीची भांडी (Pottery): हाताने बनवलेली राखाडी भांडी (handmade grey ware).

■ वैदिक कालखंडाची वैशिष्ट्ये (Characteristic of Vedic period)

1. राज्य अधिकाराएवजी (state authority) आदिवासी संघटन.
2. लवचिक वर्णव्यवस्था आणि समतावादी समाज. निर्णय प्रक्रियेत सभांना मजबूत भूमिका.
3. मर्यादित शेतीसह असलेली पशुपालक अर्थव्यवस्था.
4. साध्या विधींसह केलेली निसर्ग-पूजा.
5. स्त्रियांचा उच्च दर्जा.

6. गुंतागुंतीचे विधी, सामाजिक कठोरता आणि लोह तंत्रज्ञान यांचा अभाव (हे सर्व नंतरच्या काळात दिसतात).

■ उत्तर वैदिक कालखंड (Later Vedic Period)

- या कालखंडात यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, ब्राह्मणे, आरण्यके आणि प्रारंभिक उपनिषदे यांची रचना झाली.
- इ.स.पूर्व ६ व्या शतकापर्यंत महाजनपदांच्या निर्मितीसाठी, दुसऱ्या नागरीकरणासाठी (Second Urbanization) आणि बौद्ध व जैन यांसारख्या नवीन धर्मांच्या उदयासाठी या कालखंडाने पार्श्वभूमी तयार केली.

■ भौगोलिक विस्तार (Geographical Expansion)

1. पंजाब-सरस्वती प्रदेशातून गंगा-यमुना दोआब, पूर्व उत्तर प्रदेश आणि बिहारच्या काही भागांत लोकांचे स्थलांतर झाले.
2. लोखंडाचा (कृष्ण-अयस्) वापर सुरू झाल्यामुळे, गंगा मैदानावरील दाट जंगले शेतीसाठी साफ करणे शक्य झाले.
3. वस्तीचे स्वरूप लहान पशुपालक समुदायांमधून बदलून मोठी गावे आणि प्रारंभिक शहरे (early towns) यात रूपांतरित झाले.

■ राजकीय संघटन (Political Organisation)

- (अ) राजेशाहीकडे संक्रमण (Transition to Monarchy): पूर्व वैदिक युगातील आदिवासी प्रमुख/सरदारांची राजवटी (chiefdoms) आता शक्तिशाली, वंशपरंपरागत राजेशाहीमध्ये विकसित झाल्या. राजाने (राजन) दैवी अधिष्ठान (divine legitimacy) प्राप्त केले. राजसूय, अश्वमेध आणि वाजपेय यांसारख्या विस्तृत विधींनी राजाचे सार्वभौमत्व (sovereignty) पवित्र केले आणि प्रादेशिक अधिकार (territorial authority) वाढवला.
- (ब) प्रशासकीय रचनेत बळकटी (Strengthening of Administrative Structure): विविध पदांचा आणि अधिकाऱ्यांचा उदय झाला:
 - सेनानी - सेनापती (commander)
 - भागदुघ - महसूल/कर गोळा करणारा (revenue collector)
 - पुरोहित - राजपुजारी (royal priest)
 - ग्रामणी - गावाचा प्रमुख (head of a village)
- (क) लोक-सभांचा न्हास (Decline of Popular Assemblies): सभा आणि समिती कमजोर झाल्या; त्या उच्चभू (aristocratic) संस्था बनल्या. राजेशाही अधिक केंद्रीकृत (centralised) झाली, ज्यामुळे सहभागी शासनाचे (participatory governance) महत्त्व कमी झाले.

■ सामाजिक संरचना (Social structure)

- (अ) कठोर वर्ण आणि जात व्यवस्था (Rigid Varna and Caste Hierarchy):
 - वर्णव्यवस्था आता वंशपरंपरागत, अधि क्रमिक (hierarchical) आणि व्यावसायिकरित्या कठोर बनली.
 - ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यात वर्चस्वासाठी स्पर्धा सुरू झाली.
- (ब) प्रारंभिक अस्पृश्यतेचा उदय (Emergence of Early Untouchability): नंतरच्या वैदिक ग्रंथांमध्ये काही समूह विधीनुसार अपवित्र (ritually impure) मानले जात असल्याचा उल्लेख आहे.
- (क) स्त्रियांच्या स्थानात घट (Position of Women Declined):
 - स्त्रिया शिक्षण (वैदिक अभ्यास प्रतिबंधित) घेण्याच्या अधिकाराला मुकल्या.
 - त्यांना सभा आणि समितीमधून वगळले गेले.
 - सती, बालविवाह आणि पडदा (Purdah) पद्धत हळूहळू दिसू लागली.

➤ विवाहात स्वातंत्र्य कमी झाले; पितृसत्ताक नियम अधिक तीव्र झाले.

- (ड) कुटुंब आणि सामाजिक संस्था (Family and Social Institutions): समाज पितृसत्ताक (Patriarchal) आणि पितृ-वंशावर आधारित (patrilineal) होता. संयुक्त कुटुंब आदर्श मानले गेले. गोत्र प्रणाली आणि वर्णाश्रम धर्म अधिक मजबूत झाले.

■ अर्थव्यवस्था (Economy)

- (अ) कृषी प्रगती (Agricultural Advancement):
 - लोखंडी नांगर आणि अवजारांचा वापर सुरू झाला → ज्यामुळे जंगलतोड वाढली.
 - भात (rice), जव (barley), गहू, कडधान्ये (pulses), तेलबिया यांची लागवड वाढली.
 - अधिशेष शेती (Surplus agriculture) → यामुळे करप्रणालीचा उदय, व्यापार आणि राजकीय केंद्रीकरण वाढले.
- (ब) हस्तकला विशेषीकरण (Craft Specialisation):
 - कुंभार, सुतार, विणकर, सोनार, लोहार यांसारख्या व्यावसायिक गटांची संख्या वाढली.
 - या कालखंडाची वैशिष्ट्यपूर्ण PGW (Painted Grey Ware – रंगवलेली राखाडी मातीची भांडी) ही कुंभारकामाची कला होती.
- (क) व्यापाराची वाढ (Growth of Trade):
 - अंतर्गत आणि प्रादेशिक व्यापार वाढला.
 - निष्का, शतमान आणि कृष्णल (धातूचे तुकडे) यांचा प्रारंभिक विनिमय माध्यम म्हणून वापर सुरू झाला.
- (ड) पशुपालन सुरूच (Pastoralism Continues): गुरांचे महत्त्व कायम होते, पण ते आता प्राथमिक आर्थिक आधार राहिले नव्हते.

■ धर्म आणि तत्त्वज्ञान (Religion and Philosophy)

- (अ) कर्मकांडाचे वर्चस्व (Dominance of Ritualism):
 - साध्या निसर्ग-पूजेकडून विस्तृत यज्ञ (बलिदान विधी) करण्याकडे कल वाढला.
 - ब्राह्मणांना प्रचंड विधी-प्रतिष्ठा (ritual prestige) आणि सामाजिक अधिकार प्राप्त झाला.
- (ब) नवीन देवतांचा उदय (Emergence of New Deities):
 - ऋग्वेदातील देवतांची जागा नव्या देवतांनी घेतली: इंद्र आणि अग्नी यांचे महत्त्व कमी झाले.
 - प्रजापती, रुद्र, विष्णू आणि पूषन अधिक महत्त्वाचे झाले.
- (क) तात्विक विचार (उनिषदे) (Philosophical Thought):
 - अध्यात्मिक चौकशीचा उदय: ब्रह्म (वैश्विक आत्मा), आत्मन (वैयक्तिक आत्मा), कर्म, पुनर्जन्म आणि मोक्ष या संकल्पनांवर भर.

■ साहित्य आणि शिक्षण (Literature and Education)

- (अ) ग्रंथांचा विकास (Textual Development):
 1. सामवेद – संगीत आणि मंत्रांचे उच्चारण.
 2. यजुर्वेद – विधी आणि कर्मकांडाचे सूत्र.
 3. अथर्ववेद – मंत्र, औषधी, प्रारंभिक विज्ञान.
 4. ब्राह्मणे – विधींची (rituals) स्पष्टीकरणे.
 5. आरण्यके – ध्यान/मनन (meditative) संबंधित लेखन.

6. उपनिषदे – वेदांताचे तात्विक आधार.

■ (ब) गुरुकुल प्रणाली (Gurukul System):

- शिक्षण अधिक औपचारिक बनले, परंतु ते मुख्यतः वरच्या वर्णांपुरते (upper varnas) मर्यादित राहिले. संस्कृत ही एक परिष्कृत साहित्यिक भाषा म्हणून उदयास आली.

■ कला, संस्कृती आणि संगीत (Art, Culture and Music)

1. प्रारंभिक भारतीय शास्त्रीय संगीताचा विकास (Sama Veda).
2. मूर्तीपूजा नव्हती; प्रतिकात्मक विधी (symbolic rituals) सुरू राहिले.
3. यज्ञ, ऋतू आणि जीवन-चक्र समारंभांशी (life-cycle ceremonies) संबंधित सामाजिक कार्यक्रम.

■ उत्तर वैदिक कालखंडाचे महत्त्व (Significance of Later Vedic Period)

1. भारतीय सामाजिक व्यवस्थेचा (वर्णाश्रम प्रणाली) पाया (Foundation of Indian social order).
2. राज्य संरचनेचा (state structures), करप्रणालीचा (taxation) आणि प्रादेशिक राज्यांचा (territorial kingdoms) उदय.
3. ब्राह्मण धर्म (Brahmanism) आणि उपनिषदीय तत्त्वज्ञानाचे एकत्रीकरण/एकसंधीकरण (Consolidation).
4. इ.स.पूर्व ६ व्या शतकातील नागरीकरणासाठी (urbanization) मार्ग मोकळा करणारे आर्थिक बदल.
5. धार्मिक परिवर्तनांसाठी (बौद्ध धर्म, जैन धर्म) पार्श्वभूमी (Set the stage) तयार झाली.

2.3.2 मौर्यकालीन स्थापत्यकला (Mauryan Architecture)

मौर्यकाळ (इ.स.पूर्व ४ थे ते २ रे शतक) भारतीय स्थापत्यकलेच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. याच काळात, भारताने प्रथमच राज्याच्या आश्रयाने (state-sponsored), मोठ्या प्रमाणावर, आणि तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत दगडी बांधकामे अनुभवली. मौर्य साम्राज्याची राजकीय केंद्रीकरण, आर्थिक समृद्धी आणि अशोकाची नैतिक-साम्राज्यवादी दृष्टी या गोष्टी या स्थापत्यकला विकासामागील प्रेरक शक्ती ठरल्या.

- पार्श्वभूमी: मौर्यपूर्व स्थापत्य परंपरा (Background: Pre-Mauryan Architectural Traditions)

■ मौर्यापूर्वी स्थापत्यकला मुख्यतः खालीलप्रमाणे होती:

1. लाकडी बांधकाम: (बौद्ध मठ, सभागृहे/मंडप, तटबंदी - Palisade).
2. गंगा-मैदानी प्रदेशातील माती आणि विटांचे बांधकाम.
3. दगडी बांधकाम मर्यादित होते, जे प्रामुख्याने महापाषाण (Megaliths) आणि लहान स्मारकांमध्ये आढळत होते.

■ मौर्यांनी या परंपरेत पुढीलप्रमाणे अभूतपूर्व बदल घडवून आणले:

1. लाकडी बांधकामाएवजी पॉलिश केलेल्या वाळूच्या दगडाचा (Polished Sandstone) वापर सुरू केला.
2. भव्यतेचा (Monumental scale) परिचय करून दिला.
3. सार्वजनिक आणि धार्मिक स्थापत्यकलेसाठी साम्राज्यीय संरक्षणाची (imperial patronage) सुरुवात केली.

■ मौर्य स्थापत्यकलेची वैशिष्ट्ये (Features of Mauryan Architecture)

■ अ. लाकडावरून दगडाकडे झालेले संक्रमण (Shift from Wood to Stone)

1. पूर्वीच्या लाकडी बांधकामातून प्रेरणा घेऊन, तीच रचना दगडांमध्ये साकारली.
2. अत्यंत प्रगत दगडी पॉलिश करण्याची कला (ज्याला मौर्यकालीन पॉलिश म्हणून ओळखले जाते).

3. अशोक स्तंभांवर लाकडी तुळ्या, सांधे (sockets) आणि बांधणीचे (bindings) अनुकरण केलेले दिसते.

■ ब. चुनार वाळूच्या दगडाचा वापर (Use of Chunar Sandstone)

1. बारीक कणांचा, लालसर वाळूचा दगड.
2. या दगडांमुळे बांधकामाला आरशासारखी चमक (mirror-like finish) देणे शक्य झाले.

■ क. राज्याच्या आश्रयाखालील भव्यता (State-Sponsored Monumentality)

- स्थापत्यकलेचा उपयोग राजकीय एकीकरणाचे साधन (political instrument of unification) म्हणून करण्यात आला.
- यामुळे बौद्ध धम्माला प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे अशोकाचे नैतिक वर्चस्व अधिक दृढ झाले.

मौर्यकालीन स्थापत्यकलेचे प्रकार (Types of Mauryan Architecture)

■ अ. धर्मनिरपेक्ष स्थापत्यकला (Secular Architecture)

■ १. पाटलीपुत्र येथील राजवाडा संकुल (Palace Complex at Pataliputra)

- मेगॅस्थेनिसने वर्णन केलेला आणि कुम्हारार येथील पुरातत्वीय निष्कर्षांद्वारे समर्थित.
- वैशिष्ट्ये: अ. अतिभव्य स्तंभयुक्त सभागृहे (उदा. ८०-स्तंभीय सभागृह सापडले). ब. दगडाच्या स्तंभांवर आधारित लाकडी वास्तुकला. क. पर्शियन/अॅकॅमेनिड (Persian/Achaemenid) प्रभावासह शाही नियोजन.
- या भव्यतेतून सूचित होणारे घटक: अ. मजबूत केंद्रीकृत राज्यव्यवस्था, ब. परदेशी कारागीरांसह कुशल कारागीर, क. प्रगत नागरी नियोजन.

■ २. तटबंदी/किल्लेबंदी (Fortifications)

- पाटलीपुत्र शहर मोठ्या लाकडी तटबंदीने (palisades) वेढलेले होते.
- खंदक (moat), तट (ramparts) आणि पहारेकऱ्यांच्या चौक्यांचे (guardposts) पुरावे.
- हे सैनिकी जाणीव आणि नागरी अत्याधुनिकता दर्शवते.

■ ३. नगर स्थापत्यकला (City Architecture)

- काही शहरांमध्ये चौरस जाळीचे (Grid pattern) स्वरूप.
- पाणी निचरा प्रणाली (Drainage systems), धान्य कोठारे (granaries) आणि प्रशासकीय इमारती.

■ ब. धार्मिक स्थापत्यकला (Religious Architecture)

■ १. स्तूप (Stupas)

- बौद्ध स्तूपांच्या विकासातील मौर्यकाळ हा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे.
- अशोकाचे योगदान:
 - त्याने संपूर्ण साम्राज्यात हजारो स्तूपांची निर्मिती केली.
 - जुन्या स्तूपांचा त्याने विस्तार केला (उदा. सांची, पिप्राहवा).
- मूलभूत वैशिष्ट्ये:
 - अंड (Anda - घुमट), हर्मिका, छत्र, मेढी, वेदिका.

■ २. शैलकृत स्थापत्यकला (Rock-Cut Architecture)

- मौर्य शासनादरम्यान भारतातील सर्वात प्राचीन शैलकृत गुंफांचा उदय झाला.
- प्रमुख उदाहरणे:
 - बराबर गुंफा (Barabar Caves - गया, बिहार):
 - अशोकाने आणि दशरथाने आजीविक संप्रदायाला समर्पित केल्या.
 - वैशिष्ट्ये:
 - आरशासारख्या चमकदार पृष्ठभागासह पॉलिश केलेले आतील भाग.
 - पिंप-आकाराची कमानीदार छत (Barrel-vaulted ceilings).
 - साधे बाह्यरूप पण अत्यंत प्रगत तांत्रिक कारागिरी.
 - लोमस ऋषी गुंफा (Lomas Rishi Cave):
 - दर्शनी भागावर (Façade) हत्तीची मिरवणूक दगडात कोरलेली आहे.
 - कोरलेल्या चैत्य कमानीचे (Chaitya Arch - घोड्याच्या नालेच्या आकाराचे) सर्वात जुने उदाहरण; ही कमान नंतरच्या कार्ल, अजिंठा, भाजे येथील बौद्ध चैत्यांसाठी आदर्श ठरली.

■ ३. विहार (Viharas - मठ निवास)

1. सुरुवातीचे विहार साधे आयताकृती कक्ष होते.
2. मौर्यकालीन आदर्शांवर आधारित शैलकृत विहारांचा विकास पुढील शतकांमध्ये पूर्णत्वास गेला.

क. अशोक स्तंभ (The Ashokan Pillars)

■ १. रचना (Structure)

- एकसंध खांब (Monolithic shafts), उंची ४० ते ५० फूट.
- एकाच वाळूच्या दगडाच्या तुकड्यापासून बनवलेले, अत्यंत पॉलिश केलेले.
- स्तंभशीर्ष (Capitals) मध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होता:
 - घंटा-आकाराचे कमळाचे तळ (Bell-shaped lotus base) (पर्शियन प्रभाव),
 - प्राण्यांचे आकृतीबंध (सिंह, बैल, हत्ती, घोडा).

■ २. प्रमुख स्तंभ (Major Pillars)

- सारनाथ सिंह राजधानी (Sarnath Lion Capital):
 - चार सिंह पाठोपाठ उभे असलेले.
 - अॅबॅकसवर (Abacus) बैल, सिंह, घोडा, हत्ती कोरलेले.
 - चक्र (धर्मचक्र).
 - हे भारताचे राष्ट्रीय चिन्ह म्हणून स्वीकारले गेले आहे.

■ लौरिया नंदनगढ, रामपूर्वा, वैशाली येथील स्तंभ.

■ ३. महत्त्वाचे घटक (Significance of Ashokan Pillars)

1. (स्तंभांवर) प्रमुख आणि लघु शिलालेखांचे (Major and Minor Rock Edicts) अंकन.
 2. धम्माचा (Dhamma) संदेश सर्वत्र पोहोचवणे.
 3. साम्राज्यीय अधिकाराचे (imperial authority) आणि संवादाचे चिन्हक (markers) म्हणून कार्य करणे.
 4. मौर्य स्थापत्यकलेची उत्क्रांती (Evolution of Mauryan Architecture)
- राजकीय, धार्मिक आणि तांत्रिक बदलांमुळे मौर्य स्थापत्यकला कालांतराने विकसित झाली.

■ अ. प्रारंभिक मौर्यकाळ (चंद्रगुप्त आणि बिंदूसार) (Early Mauryan Period)

- लाकडी बांधकामावर अधिक भर.
- राजवाड्याच्या स्थापत्यकलेची सुरुवात.
- पर्शियन प्रभावाचा प्रवेश: स्तंभयुक्त सभागृहे, नगर नियोजन.

■ ब. विकसित मौर्य टप्पा (अशोक) (Mature Mauryan Phase)

- स्थापत्यकलेच्या गतिविधींचा सर्वोच्च बिंदू (Peak).
- दगडामध्ये स्थापत्यकलेचे संक्रमण.
- खालील गोष्टींचा विकास:
 - पॉलिश केलेले एकसंध स्तंभ (Polished monolithic pillars),
 - शैलकृत गुंफा (Rock-cut caves),
 - प्रमाणित केलेले स्तूप (Standardised stupas),
 - संपूर्ण भारतासाठी एक सामान्य स्थापत्य शैली (Pan-Indian architectural vocabulary).

■ क. मौर्योत्तर उत्क्रांती (Post-Mauryan Evolution)

- मौर्य स्थापत्यकलेच्या पायामुळे पुढील राजघराण्यांवर प्रभाव पडला:
- शुंग आणि कण्व काळ (Shunga and Kanva Period)
 - स्तूपांचा विस्तार आणि अलंकरण (उदा. सांची स्तूप II आणि III).
 - कुंपण (railings) आणि प्रवेशद्वारांचा (toranas) विकास.
- सातवाहन आणि पश्चिम क्षत्रप काळ (Satavahana and Western Kshatrapa Periods)
 - अजिंठा, कार्ला, नाशिक येथे चैत्य आणि विहार गुंफांची निर्मिती.
 - लोमस ऋषी (Lomas Rishi) शैलीची प्रत्यक्ष उत्क्रांती.
- गुप्त काळ (Gupta Period)
 - स्तंभांचा वापर, सजावटीचे स्तंभशीर्ष (decorative capitals).
 - पूर्वीच्या विचारधारेच्या जंगलातून (forest of ideas) मंदिर स्थापत्यकलेचा विकास.

दीर्घकालीन परिणाम (Long-term Impact)

- स्थायी दगडी स्थापत्यकलेची ओळख.
- बौद्ध स्थापत्यकलेचे नियम (Canon) स्थापित झाले:
- स्तूप \rightarrow जागतिक बौद्ध प्रतीकांमध्ये विकसित झाले.
- चैत्य कमान \rightarrow शैलकृत स्थापत्यकलेचे वैशिष्ट्य ठरले.
- स्तंभलेख \rightarrow नंतरच्या भारतीय आणि आग्नेय आशियाई शिलालेखांवर प्रभाव टाकला.

मौर्य स्थापत्यकलेचे महत्त्व (Significance of Mauryan Architecture)

1. राजकीय एकात्मता (Political Integration): स्थापत्यकला हे साम्राज्य उभारणीचे एक साधन होते. संपूर्ण उपखंडात एकत्रित दृश्यात्मक ओळख (Unified visual identity) निर्माण केली.
2. तांत्रिक प्रगती (Technological Advancement): एकसंध (monolith) कोरीव कामावर प्रभुत्व, स्तंभ आणि गुंफांमध्ये अचूक अभियांत्रिकी (Precision engineering).
3. सांस्कृतिक समन्वय (Cultural Synthesis): भारतीय, पर्शियन आणि मध्य आशियाई तंत्रांचे मिश्रण.
4. धार्मिक परिवर्तन (Religious Transformation): बौद्ध स्थापत्यकलेची स्थापना, भौतिक संरचनांद्वारे अहिंसा आणि नैतिकतेचे प्रोत्साहन.
5. भारतीय स्थापत्य परंपरेचा पाया (Foundation for Indian Architectural Traditions): पुढील धार्मिक स्थापत्यकलेसाठी आदर्श (स्तूप, चैत्य, विहार). आकार, अवकाश आणि साहित्य यांमध्ये प्रारंभिक प्रयोग.

२.३.३ मौर्योत्तर स्थापत्यकला (Post-Mauryan Architecture)

- मौर्योत्तर काळात (अंदाजे इ.स.पूर्व २०० ते इ.स. ३००) भारतीय कला आणि स्थापत्यकलेत प्रचंड विविधता आणि प्रादेशिकीकरण (regionalisation) आलेले दिसून येते. मौर्य साम्राज्याच्या न्हासानंतर, शुंग, कण्व, इंडो-ग्रीक, शक, कुशाण आणि प्रारंभिक सातवाहन यांसारखी विविध राजघराणी उदयास आली.

या युगात खालील गोष्टी पाहायला मिळाल्याः

1. नवीन संरक्षकांच्या गटांचा उदय: (व्यापारी श्रेणी (merchant guilds), भिक्षू, स्थानिक राजे).
2. बौद्ध स्तूप, शैलकृत गुंफा, शिल्पयुक्त प्रवेशद्वारे (sculptural gateways) आणि विशिष्ट प्रादेशिक कलाशाळा यांचा विकास.
3. तीन प्रमुख कलाशैलींचा विकास: गांधार, मथुरा आणि अमरावती.

बौद्ध स्थापत्यकला (BUDDHIST ARCHITECTURE)

अ. स्तूप (STUPAS)

- प्रमुख वैशिष्ट्ये (मौर्योत्तर काळ) (Key Features - Post-Mauryan)
 - पूर्वीच्या स्तूपांचा विस्तार करणे (उदा. सांची स्तूप I).
 - अत्यंत सुशोभित तोरणे (gateways) आणि कुंपणे (railings).
 - जातक कथा, फुलांचे नक्षीकाम (floral motifs), मानवी आकृत्यांचे कोरीव काम.
 - अधिक सुविकसित स्थापत्यशास्त्रीय नियोजन.
- महत्त्वाचे स्तूप (Important Stupas)

- १. सांची (Sanchi - मध्य प्रदेश) -
 - शुंग आणि सातवाहन काळात मोठे जीर्णोद्धार (refurbishments) झाले.
 - चारही बाजूंना विस्तृत तोरणे आहेत.
 - बुद्धाचे प्रतीकात्मक चित्रण करणारी कथात्मक कला (Narrative art).
 - पदके (medallions) आणि कमळाच्या नक्षीकामाने युक्त कुंपणे.
- २. भरहुत स्तूप (Bharhut Stupa - मध्य प्रदेश)
 - शुंग काळातील.
 - कथात्मक पट्ट्यांसाठी (narrative panels) प्रसिद्ध.
 - यक्ष-यक्षिणी शिल्पांची प्रारंभिक उदाहरणे.
 - लाल वाळूच्या दगडाचा वापर.
- ३. अमरावती स्तूप (Amaravati Stupa - आंध्र प्रदेश) - सातवाहन काळातील.
 - संगमरवरी चुना-दगडाचा वापर, प्रगत कथात्मक उठावदार शिल्पे (Advanced narrative reliefs).
 - गतिमान वस्त्रप्रावरणे (Dynamic drapery) आणि मानवी आकृत्या.

■ शैलकृत स्थापत्यकला (ROCK-CUT ARCHITECTURE)

■ अ. बौद्ध गुंफा (Buddhist Caves)

- वैशिष्ट्ये (Features)
 1. चैत्यगृहे (Chaitya-grihas - प्रार्थना हॉल) आणि विहारांचा (Viharas - मठ) उदय.
 2. मौर्यकालीन बराबर गुंफापेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे आतील भाग.
 3. दगडात कोरलेले खांब, घोड्याच्या नालेच्या आकाराच्या खिडक्या (horseshoe-shaped windows), आणि कमानदार छप्पर (vaulted roofs).
- महत्त्वाची उदाहरणे (Important Examples)
 1. कार्ले गुंफा (Karle Caves - महाराष्ट्र) - सातवाहन आणि पश्चिम क्षत्रप यांच्या काळात.
 - सर्वात मोठे जिवंत असलेले चैत्य सभागृह.
 - लाकडी स्थापत्यकलेचे दगडांमध्ये अनुकरण.
 - व्यापाऱ्यांचे (यवन व्यापाऱ्यांचे) देणगीदार शिलालेख (Donor inscriptions).
 2. भाजे गुंफा (Bhaja Caves - महाराष्ट्र) - प्रारंभिक टप्पा.
 - पट्ट्यांचे छप्पर (ribbed roof) असलेले चैत्य सभागृह.
 - संरक्षक आणि नर्तकांच्या मूर्ती.
 3. बेडसा गुंफा (Bedsa Caves - महाराष्ट्र)
 - बारीकसारीक कोरीव काम असलेले खांब, कोरलेले प्राणी.
 - सुंदर दर्शनी भाग (façade) आणि चैत्य-खिडकी.

- नाशिक आणि कान्हेरी गुंफा (Nasik & Kanheri Caves)
 - नहपान (शक शासक) आणि सातवाहनांनी आश्रय दिला.
 - मोठे विहार, पाण्याची टाकी, शिलालेख.

■ **ब. जैन शैलकृत स्थापत्यकला (प्रारंभिक टप्पा) (Jain Rock-Cut Architecture - Early stage)**

- खारवेलच्या काळात उदयगिरी-खंडगिरी गुंफांमध्ये (Udayagiri-Khandagiri Caves - ओडिशा) सुरुवात झाली.
- राजेशाही मिरवणुका, हत्ती आणि जैन प्रतीके दर्शवणारे उठावदार कोरीव काम (Reliefs).

■ **विविध राजघराण्यांखालील स्थापत्यकला (ARCHITECTURE UNDER DIFFERENT DYNASTIES)**

■ **अ. शुंग (Shungas - अंदाजे इ.स.पूर्व १८५-७३)**

- ब्राह्मणी परंपरांचे मजबूत पुनरुज्जीवन, पण बौद्ध स्तूपांना मोठा आश्रय दिला.
- स्थापत्यकलेचा केंद्रबिंदू: सांची, भरहुत, बोधगया येथील कुंपणांचा विस्तार, सुधारित दगडी कुंपण स्थापत्यकला.

■ **ब. सातवाहन (Satavahanas - अंदाजे इ.स.पूर्व १ ले शतक - इ.स. ३ रे शतक)**

- पश्चिम दख्खनमधील शैलकृत गुंफांचे प्रमुख योगदानकर्ते.
- कार्ले, नाशिक, कान्हेरी यांना आश्रय दिला.
- अमरावती कलेला समर्थन दिले.

■ **क. इंडो-ग्रीक, शक, कुशाण (Indo-Greeks, Shakas, Kushanas)**

- स्थापत्यकला आणि शिल्पकलेत हेलेनिस्टिक (Hellenistic) प्रभावांचा परिचय.
- गांधार कलेला समर्थन दिले.
- उत्तर-पश्चिम प्रदेशातील मठ संकुलांना (monastery complexes) आणि स्तूपांना योगदान दिले.

■ **गांधार, मथुरा आणि अमरावती कलाशैलींचा उदय (Emergence of Gandhara, Mathura and Amravati Schools of Art)**

- ख्रिस्ती युगाच्या सुरुवातीच्या शतकांमध्ये भारतीय कला प्रामुख्याने कुशाण आणि सातवाहन राजवटीखाली विकसित झाली. बुद्धाच्या मानवरूपी प्रतिमांच्या (anthropomorphic images) विकासामुळे आणि बौद्ध स्थापत्यकलेच्या प्रसारामुळे तीन प्रमुख कला केंद्रे उदयास आली:
 - गांधार कलाशैली (Gandhara School) - वायव्य भारत (इ.स.पूर्व १ ले शतक-इ.स. ५ वे शतक).
 - मथुरा कलाशैली (Mathura School) - उत्तर भारत (इ.स.पूर्व १ ले शतक-इ.स. ६ वे शतक).
 - अमरावती कलाशैली (Amravati School) - दख्खन, विशेषतः आंध्र प्रदेश (सातवाहनांच्या काळात, इ.स.पूर्व २ रे शतक-इ.स. ३ रे शतक).

■ **१. गांधार कलाशैली (Gandhara School of Art)**

• **उदय (Emergence)**

- आधुनिक अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान (पेशावर, तक्षशिला, स्वात खोरे) या प्रदेशात ही कला विकसित झाली.
- इंडो-ग्रीक, पार्थियन आणि कुशाण शासकांच्या प्रभावाखाली ही शैली उदयास आली.

3. कुशाण शासक कनिष्क (इ.स. दुसरे शतक) याच्याकडून या कलेला सर्वाधिक आश्रय मिळाला.
4. अलेक्झांडरच्या काळापासून असलेल्या दीर्घ हेलेनिस्टिक (ग्रीक) उपस्थितीमुळे या शैलीत ग्रीको-बौद्ध समन्वयाचे (Greco-Buddhist syncretism) उल्लेखनीय दर्शन घडते.

• वैशिष्ट्ये (Features)

5. साहित्य आणि तंत्र: निळ्या-राखाडी शिस्ट (blue-grey schist) दगडाचा, तसेच स्टको (stucco) आणि टेराकोटाचा वापर. वास्तववादी शरीररचना (realistic anatomy) आणि तीक्ष्ण कोरीव कामाकडे अधिक लक्ष.
6. ग्रीको-रोमन प्रभाव: लहरी केस (wavy hair), गुंतागुंतीचे कुरळे केस, रोमन टोग्यांसारखे (Roman togas) जड घड्या असलेले वास्तववादी वस्त्रप्रावरण (Realistic drapery). कॉरिथियन (Corinthian) स्तंभांचा, वेलीचे नक्षीकाम (vine motifs), आणि ऍकॅन्थस पानांचा वापर.
7. प्रतिमाशास्त्र (Iconography): बुद्धाची प्रतिमा प्रथमच मानवी रूपात (anthropomorphic representation) दर्शविली गेली. तीव्र वास्तववादी चेहरे, खोल डोळे, उंच नाकपुडी ही वैशिष्ट्ये आहेत.
8. कथात्मक कला (Narrative Art): जातक कथा रोमन फ्रीझसारख्या (friezes) पट्ट्यांच्या स्वरूपात दर्शविल्या आहेत.

• उदाहरणे (सर्वसामान्य) (Examples - General)

1. गांधारमधील उभा बुद्ध (Standing Buddha of Gandhara)
2. उपवास करताना सिद्धार्थ (Fasting Siddhartha)
3. तक्षशिला येथील बुद्धाच्या जीवनातील दृश्ये.

■ मथुरा कलाशैली (Mathura School of Art)

■ उदय (Emergence)

1. मथुरा प्रदेशाभोवती (उत्तर प्रदेश) ही कला विकसित झाली.
2. कुशाण, स्थानिक शासक आणि प्रारंभिक गुप्त शासकांनी आश्रय दिला.
3. ही शैली स्वदेशी (indigenous) आणि शुद्ध भारतीय स्वरूपाची मानली जाते.
4. ही कला ब्राह्मणी, बौद्ध आणि जैन कलेचे एक प्रमुख केंद्र बनली.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

1. साहित्य: लाल ठिपके असलेल्या वाळूच्या दगडाचा (red mottled sandstone - सिक्री वाळूचा दगड) वापर. गुळगुळीत पोत, चमकदार स्वरूप.
2. प्रतिमाशास्त्र (Iconography): बुद्धाचे चित्रण खालीलप्रमाणे केले आहे: रुंद खांदे, गोल हसरा चेहरा, उंच उभारणीच्या स्वरूपात उष्णीष (Ushnisha - डोक्यावरील टोप), पातळ पारदर्शक वस्त्र (बहुतेकदा जवळजवळ नग्नतेचा प्रभाव).
3. स्वदेशी स्वरूप (Indigenous Character): यक्ष परंपरेचे प्रतिबिंब. भारतीय शारीरिक रूपे, चेहऱ्यावरील हावभाव आणि प्रतीकांवर (symbolism) मोठा भर.
4. बहु-धार्मिक निर्मिती (Multi-religious Output): खालील गोष्टींची विपुल निर्मिती: बौद्ध मूर्ती, जैन तीर्थंकर, ब्राह्मणी देवता (विशेषतः विष्णू, शिव).
5. अलंकरण (Ornamentation): गतिमान, काही प्रमाणात आदर्शवादी (idealised) आकृत्या. सजावटीचे तेजमंडल (halos), गुंतागुंतीची केसांची रचना (जटामुकुट).

■ उदाहरणे (सर्वसामान्य) (Examples - General)

- कुशाण-काळातील कनिष्काची मूर्ती, मथुरा बुद्ध, बोधिसत्त्व, लाल वाळूच्या दगडातील जैन तीर्थंकर प्रतिमा.
- महाराष्ट्राशी संबंधित उदाहरणे (Examples linked to Maharashtra)

■ १. मथुरा-शैलीतील लाल वाळूच्या दगडाच्या प्रतिमा या ठिकाणी सापडल्या आहेत:

- अ. कार्ले गुंफा (लोणावळ्याजवळ) - काही शिल्प पट्ट्यांमध्ये मथुरा-प्रभावित चेहऱ्याचे वैशिष्ट्ये दिसतात.
- ब. भाजे गुंफा - प्रारंभिक यक्षसदृश आकृत्या मथुरा परंपरेशी साधर्म्य दर्शवतात.

■ २. मथुरा आणि पैठण यांच्यातील व्यापारामुळे पश्चिम महाराष्ट्रात मथुरा-शैलीतील टेराकोटा कलाकृतींचा प्रसार झाला.

■ ३. जुन्नर आणि नाशिक येथील सातवाहन नाण्यांवर मथुरा वास्तववादाचा (Mathura realism) शैलीगत प्रभाव दिसतो.

■ अमरावती कलाशैली (Amravati School of Art)

- (याला आंध्र शैली किंवा दख्खन शैली असेही म्हणतात)

■ उदय (Emergence)

1. कृष्णा नदीच्या काठी अमरावती (आंध्र प्रदेश) येथे ही शैली विकसित झाली.
2. सातवाहन (इ.स.पूर्व १ ले शतक-इ.स. ३ रे शतक) आणि नंतर इक्ष्वाकू शासकांनी याला मोठा आश्रय दिला.
3. सातवाहन राजवटीचे मुख्य क्षेत्र असलेल्या दख्खन आणि विशेषतः महाराष्ट्रात ही शैली सर्वात प्रभावशाली ठरली.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

1. साहित्य: पांढऱ्या चुनखडीचा (white limestone) वापर, ज्यामुळे तेजस्वी स्वरूप प्राप्त होते.
2. कथात्मक शिल्प (Narrative Sculpture): समृद्ध, गुंतागुंतीचे, सलग कथात्मक पट्टे (continuous narrative friezes). गतिमान हालचाल (dynamic movement), वळणदार वस्त्रप्रावरण (swirling drapery), अर्थपूर्ण मुद्रांचा (expressive poses) वापर. जातक कथा, बुद्धाचे जीवन, सामाजिक दृश्ये यांचे चित्रण.
3. प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व (Symbolic Representation)
 - प्रारंभिक टप्प्यात प्रतिमाविरहित (aniconic) प्रतिनिधित्व दर्शविले जाते:
 - रिक्त सिंहासन
 - बोधिवृक्ष
 - पादुका (पाऊलखुणा)
 - धर्मचक्र
4. आकृत्या (Figures)
 - सडपातळ, उंच शरीर आणि लांब धड (torsos) व नाजूक तपशील (delicate detailing).
 - सुंदर, आकर्षक स्त्री आकृत्या (उदा. गजलक्ष्मी).
5. स्थापत्यकला: अमरावती येथील महास्तूप (इ.स.पूर्व ३ रे शतक-इ.स. ३००). घुमट, छत, कुंपणे समृद्धपणे सजवलेले आहेत.

■ महाराष्ट्रातील उदाहरणे (सर्वाधिक प्रभाव) (Examples from Maharashtra - Strongest Influence)

- सातवाहनांच्या काळात, विशेषतः बौद्ध गुंफांमध्ये, महाराष्ट्र हे अमरावती-शैलीच्या प्रभावाचे प्रमुख केंद्र बनले:

■ १. अजिंठा गुंफा (Ajanta Caves - औरंगाबाद)

- प्रारंभिक हीनयान गुंफांमध्ये (इ.स.पूर्व २ रे शतक-इ.स. १ ले शतक) अमरावती शैलीतील स्पष्ट घटक दिसतात, विशेषतः
 - कमळ नक्षीकाम (Lotus motifs).
 - दरवाजाच्या चौकटीतील गतिशील शिल्पकला रचना (Dynamic sculptural compositions).
 - अमरावतीप्रमाणे कुंपण (rail pattern) नक्षीकाम.

■ २. पितळखोरा गुंफा (Pitalkhora Caves)

- महाराष्ट्रातील सर्वात जुन्या बौद्ध गुंफा संकुलांपैकी एक.
- स्तंभशीर्ष आणि फ्रीझ नक्षीकाम अमरावती-सदृश्य कथात्मक कोरीव काम दर्शवते.
- कार्ला आणि भाजे गुंफा (Karla and Bhaje Caves - पुणे जिल्हा)

■ ३. सातवाहन आश्रयाखाली बांधलेली चैत्य सभागृहे.

- घोड्याच्या नालेच्या आकाराचा दर्शनी भाग, पट्ट्यांचे छप्पर (ribbed roof) आणि सजावटीचे कुंपण नक्षीकाम दख्खन (अमरावती) प्रभाव दर्शवते.

■ ४. पैठण (प्राचीन प्रतिष्ठान) - सातवाहन राजधानी (Paithan - Satavahana Capital)

- उत्खननादरम्यान अमरावती शैलीतील असंख्य शिल्प तुकडे (sculptural fragments) सापडले आहेत.
- पैठण हे दख्खन आणि किनारपट्टीच्या प्रदेशांमधील मुख्य दुवा होते, ज्यामुळे अमरावती कला प्रसारित झाली.

■ ५. नाशिक गुंफा (Nasik Caves)

- सातवाहन राण्यांचे (उदा. गौतमी बालश्री) देणगीदार शिलालेख.
- भिक्षू, कुंपणे आणि दरवाजाच्या चौकटीतील शिल्पे आंध्र-दख्खनच्या शैलीतील रेषा दर्शवतात.

■ गुप्त स्थापत्यकला (Gupta Architecture)

- गुप्तकाळ (इ.स. ४ थे-६ वे शतक) याला अनेकदा “भारतीय कला आणि स्थापत्यकलेचे सुवर्णयुग” (Golden Age of Indian Art and Architecture) म्हटले जाते. हा काळ प्रारंभिक ऐतिहासिक रूपांपासून शास्त्रीय भारतीय मंदिर, शिल्पकला आणि कलाशैलींच्या संक्रमण अवस्थेचे प्रतिनिधित्व करतो. राजकीय स्थिरता, आर्थिक समृद्धी आणि शाही आश्रय यामुळे स्थापत्यकला विकसित झाली.

■ १. गुप्त स्थापत्यकलेची व्यापक वैशिष्ट्ये (Broad Characteristics of Gupta Architecture)

• १.१ संरचनात्मक मंदिरांवर भर (Emphasis on Structural Temples)

1. गुप्तकाळात शैलकृत (Rock-cut) मंदिरांकडून दगड आणि विटांनी बनवलेल्या संरचनात्मक मंदिरांकडे (Structural temples) संक्रमण झाले.
2. शिखर, मंडप, गर्भगृह आणि प्रदक्षिणा मार्ग (circumambulatory path) यांचा परिचय.
3. नंतरच्या उत्तर भारतीय नागर शैलीचा स्पष्ट पाया घातला गेला.

■ १.२ सुसंस्कृतपणा आणि प्रमाणबद्धता (Refinement & Proportion)

1. शास्त्रीय संतुलन, सुसंवाद (harmony) आणि मोहक प्रमाणबद्धतेसाठी (elegant proportions) ओळखली जाते.
2. किमान पण अर्थपूर्ण अलंकरण.
3. कमानीएवजी त्रैखंड प्रणालीचा (trabeate system - तुळइ-स्तंभ) वापर (Post-lintel).

■ १.३ टिकाऊ साहित्याचा वापर (Use of Durable Materials)

1. घडवलेला वाळूचा दगड (Dressed sandstone), ग्रॅनाइट आणि भाजलेल्या विटा. २. चुना-गाराचा (Lime mortar) मोठ्या प्रमाणावर वापर.

■ १.४ धार्मिक विविधता (Religious Diversity)

■ मंदिरे यासाठी बांधली गेली:

- वैष्णव धर्म (सर्वात जास्त संख्या)
- शैव धर्म
- बौद्ध धर्म
- जैन धर्म

■ २. गुप्त मंदिर स्थापत्यकला (Gupta Temple Architecture)

■ २.१ प्रारंभिक गुप्त मंदिरे (Early Gupta Temples)

- (अ) मंदिर क्र. १७, सांची (Temple No. 17, Sanchi - मध्य प्रदेश) – आद्य नागर मंदिर (Prototype Nagara Temple)
 - सपाट छप्पर असलेले चौकोनी गर्भगृह (sanctum). स्तंभांनी आधारलेले पोर्टिको (ओसरी). दगडी ठोकळ्यांनी बनवलेले. साध्या देवस्थानांपासून गुंतागुंतीच्या मंदिर स्वरूपाकडे झालेले संक्रमण दर्शवते.
- (ब) कंकाली देवी मंदिर, तिगवा (Kankali Devi Temple, Tigawa - मध्य प्रदेश): सर्वात जुन्या जिवंत असलेल्या दगडी मंदिरांपैकी एक. चौकोनी गर्भगृह आणि ओसरी (porch). साधे, मोहक प्रमाणबद्धता.
- (क) पार्वती मंदिर, नचना-कुठारा (Parvati Temple, Nachna-Kuthara - मध्य प्रदेश): उंचावलेला चौथरा (jagati). दोन मजली स्वरूप. अलंकृत प्रवेशद्वारे प्रथमच दिसतात.

■ २.२ विकसित टप्प्यातील गुप्त मंदिरे (Mature Phase Gupta Temples)

- (अ) दशावतार (विष्णू) मंदिर, देवगड, उत्तर प्रदेश (Dashavatara Temple, Deogarh, UP)
 - १. सर्वात जुन्या पंचायतन मंदिरांपैकी एक (मध्यवर्ती मंदिर + ४ उप-मंदिरे).
 - २. नागर शिखराची (Curvilinear - वक्ररेषीय) सुरुवात.
 - ३. सुंदर कोरलेले पटल: नर-नारायण, गर्जेद्र मोक्ष, अनंतशयन (विष्णूचे सर्पावर शयन).
 - ४. पूर्ण विकसित शास्त्रीय मंदिर स्वरूपाकडे झालेले संक्रमण दर्शवते.
- (ब) भितरगाव मंदिर, कानपूर (Bhitargaon Temple, Kanpur - उत्तर प्रदेश)
 - १. शिखर असलेले सर्वात जुने जिवंत असलेले विटांचे मंदिर.
 - २. टेराकोटा पट्ट्यांवर रामायण/महाभारत थीम दर्शविल्या आहेत.
 - ३. आत गेलेल्या जागा (recessed niches) आणि उभारण्यांचा (projections) वापर.

- (क) शिखराचा विकास (Shikhara Development)
 - साधे चौकोनी शिखर विकसित होऊन वक्ररेषीय नागर शैली तयार झाली.
 - हे अजून चंदेल किंवा परमार काळातील गगनचुंबी शिखरांसारखे नव्हते.

■ गुप्तकाळातील शैलकृत स्थापत्यकला (Rock-Cut Architecture in Gupta Age)

■ ३.१ अजिंठा गुंफा (टप्पा II - गुप्तकाळ) (Ajanta Caves - Phase II)

- या काळातील सर्वात प्रसिद्ध कलात्मक यश.
- वैशिष्ट्ये:
 1. चैत्य सभागृहे आणि विहार.
 2. पद्मपाणी आणि बोधिसत्व वज्रपाणी यांसारखी आकर्षक भित्तिचित्रे (murals).
 3. स्तंभ, कमानी आणि छताच्या नक्षीकामात सुधारणा व परिष्करण.

■ ३.२ उदयगिरी गुंफा (Udayagiri Caves - मध्य प्रदेश)

1. गुप्तकालीन शैव गुंफा.
2. उदयगिरीचे वराह पटल (Varaha panel) गुप्त शिल्पकलेतील एक मास्टरपीस (उत्कृष्ट कलाकृती) आहे.
3. दुसरा चंद्रगुप्त याच्या काळात पवित्र भूगोलाचे आणि राजकीय विचारधारेचे एकत्रीकरण.

■ ३.३ इतर शैलकृत उदाहरणे (Other Rock-Cut Examples)

1. बाघ गुंफा (Bagh Caves - मध्य प्रदेश) - भित्तिचित्रांसाठी प्रसिद्ध.
2. मंडपेश्वर, जोगेश्वरी (मुंबई प्रदेश).
3. गुप्तकाळातील बौद्ध स्थापत्यकला (Buddhist Architecture in Gupta Period)

■ ४.१ स्तूप (Stupas)

1. शिल्पांच्या विस्तृत वापरामुळे स्तूप अधिक अलंकृत झाले.
2. गुप्त आश्रयाखाली सारनाथ स्तूपात सुधारणा.
3. धमेक स्तूप (Dhameka Stupa) (उत्तर गुप्त परंपरेत जीर्णोद्धार).

■ ४.२ मठ (Monasteries)

1. नालंदा विद्यापीठाची सुरुवात गुप्तकाळात झाली, जो नंतर पूर्णपणे विकसित झाला.
2. मध्यवर्ती चौकाभोवती कक्षांचे (cells) नियोजन प्रमाणित झाले.

■ ५. गुप्त स्थापत्यकलेतील शिल्पकला (अभिन्न घटक) (Sculpture in Gupta Architecture - Integral Component)

- शिल्पकलाशिवाय गुप्त स्थापत्यकला अपूर्ण आहे.
- प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)
 1. आदर्श सौंदर्य (Idealized beauty); गुळगुळीत परिष्करण (smooth finishing); त्रिभंग मुद्रा; शांत भाव (calm expressions).
 2. पारदर्शक भासणारे नाजूक वस्त्रप्रावरण (Delicate drapery).

3. मथुरा आणि सारनाथ येथील वाळूच्या दगडाचा वापर.

• प्रसिद्ध उदाहरणे (Famous Examples)

1. सारनाथ बुद्ध (दागिने नाहीत, शांत भाव, उष्णीष).
2. देवगड आणि उदयगिरी येथील विष्णू आणि शिव प्रतिमा.

■ ६. गुप्त स्तंभ आणि संरचनात्मक घटक (Gupta Pillars & Structural Elements)

■ ६.१ लोहस्तंभ, मेहरौली (Iron Pillar, Mehrauli - दिल्ली)

1. दुसरा चंद्रगुप्त याने उभारलेला.
2. गंज-प्रतिरोधक (rust-resistant) लोखंडासह प्रगत धातूशास्त्र (Advanced metallurgy).
3. भौतिक नवकल्पना (material innovation) दर्शवतो.

■ ६.२ दरवाजाच्या चौकटी आणि तोरणे (Doorframes & Toranas)

1. नदी देवता, मिथुन आकृत्यांनी समृद्धपणे कोरलेले.
2. नंतरच्या मंदिरांमध्ये प्रमाणित घटक बनले.

■ ७. गुप्त स्थापत्यकलेचे महत्त्व (Significance of Gupta Architecture)

1. शास्त्रीय मंदिर स्थापत्यकलेचा पाया (Foundation of Classical Temple Architecture): नागर परंपरा अधिक दृढ झाल्या. नंतरच्या चंदेल, सोळंकी, चालुक्य आणि कलिंग शैलींना गुप्त रूपांचे संरचनात्मक आधार लाभले.
2. कला आणि अध्यात्माचे संश्लेषण (Synthesis of Art & Spirituality): आदर्शवाद \rightarrow भारतीय पवित्र कलेसाठी मानके निश्चित केली. शिल्पे बौद्ध आणि हिंदू प्रतिमाशास्त्रासाठी नमुने (templates) बनली.
3. भारतीय संस्कृतीचा आग्नेय आशियात प्रसार (Spread of Indian Culture to Southeast Asia): गुप्त स्थापत्यकला आणि प्रतिमाशास्त्रीय नमुन्यांचा प्रभाव यावर पडला:
 - कंबोडिया (अंगकोर)
 - जावा (बोरोबुदूर प्रभाव)
 - थायलंड (द्वारवती शैली)

४. राजकीय वैधता (Political Legitimacy): राजांनी धर्म-आधारित राजेशाही दर्शविण्यासाठी मंदिरे आणि देवतांच्या मूर्तीचा वापर केला.

■ दक्षिण भारतीय मंदिर स्थापत्यकला (South Indian Temple Architecture)

- दक्षिण भारतीय मंदिर स्थापत्यकला, ज्याला द्रविड शैली (Dravidian style) असेही म्हणतात, प्रामुख्याने भारताच्या दक्षिण भागात — तमिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि केरळ — इ.स.च्या सुरुवातीच्या शतकांपासून विकसित झाली. चोळ, पांड्य, पल्लव, होयसळ आणि विजयनगर या राजघराण्यांच्या काळात ही शैली शिखरावर (zenith) पोहोचली.

एतिहासिक विकास Historical Development		
काळ (Period)	राजवंश (Dynasties)	वैशिष्ट्ये / योगदान (Features / Contributions)
प्रारंभिक टप्पा (6 वे - 9 वे शतक इ.)	पल्लव (Pallavas)	महाबलिपुरम येथील शैल-उत्कीर्णित मंदिरे, कांचीपुरम येथील प्रारंभिक संरचनात्मक मंदिरे, साधे चौरसाकृती गर्भगृह, लहान विमाने.
मध्ययुगीन टप्पा (9 वे - 13 वे शतक इ.)	चोळ (Cholas)	तंजावर येथील बृहदीश्वर मंदिरासारखी भव्य मंदिरे, उंच विमाने, स्मारकीय प्रमाण, कांस्य शिल्पे.

उत्तर टप्पा (13 वे - 16 वे शतक इ.)	पांड्य, होयसळ (Pandya, Hoysalas)	पांड्य: गोपुरम (प्रवेशद्वार मनोरे) अधिक उंच झाले. होयसळ: तारकाकृती चौथरे, गुंतागुंतीचे कोरीवकाम (उदा. चेत्रकेशव मंदिर, बेलूर).
अंतिम टप्पा (16 वे - 17 वे शतक इ.)	विजयनगर (Vijayana-gara)	विस्तृत गोपुरम, विस्तृत प्रांगणे, मोठे मंदिर समूह (उदा. विरुपाक्ष मंदिर, हंपी).

■ दक्षिण भारतीय मंदिराचे प्रमुख घटक (Key Components of South Indian Temples)

■ १. विमान (Vimana - गर्भगृहावरील शिखर)

- गर्भगृहाच्या (sanctum) वर असलेले पिरॅमिडच्या आकाराचे बांधकाम.
- सामान्यतः थरांमध्ये (tiered) असते (३-७ थर), जे वरच्या बाजूला हळूहळू आकारात कमी होत जाते.
- यात मुख्य देवता स्थापित केलेली असते.

■ २. गोपुरम (Gopuram - प्रवेशद्वार शिखर)

- मंदिराच्या प्रवेशद्वारांवर असलेले उंच, अलंकृत बुरुज/शिखर.
- देव-देवता आणि पौराणिक दृश्यांच्या शिल्पांनी युक्त असते.
- पांड्य आणि विजयनगर काळात हे अधिक महत्त्वाचे बनले.

■ ३. मंडप (Mandapa - स्तंभयुक्त सभागृह)

- विधी, समारंभ किंवा नृत्यासाठी वापरले जाणारे बहुउद्देशीय सभागृह.
- उघडे किंवा बंद असू शकते; यात अनेकदा महाकाव्यांतील कथा दर्शवणारे कोरलेले स्तंभ असतात.

■ ४. गर्भगृह (Garbhagriha - अंतर्भाग)

- मुख्य देवता स्थापित केलेली लहान आतील खोली.
- चौकोनी किंवा आयताकृती आराखडा; यात अंतरलातून (antarala - vestibule) प्रवेश केला जातो.

■ ५. प्राकार (Prakara - तटबंदी)

- मंदिर संकुलाला वेढून टाकणारी समतल भिंत.
- काही मंदिरांमध्ये अनेक प्राकार असतात (उदा. मदुराई मीनाक्षी मंदिर).

■ ६. इतर वैशिष्ट्ये (Other Features)

- ध्वजस्तंभ (Dwajasthambam - Flagstaff): पवित्रता आणि धार्मिक महत्त्व दर्शवतो.
- मंदिर तलाव (Kalyani or Pushkarni): धार्मिक शुद्धीकरणासाठी.
- उप-मंदिरे (Sub-shrines - Upa Devatas): लहान देवतांसाठी.
- शिल्पकला सजावट (Sculptural Decorations): देव, देवी, स्वर्गीय प्राणी आणि रामायण, महाभारत व पुराणांतील प्रसंगांचे चित्रण.

■ २.३.५ पल्लव स्थापत्यकला (Pallava Architecture)

- पल्लवांनी आधुनिक तमिळनाडू आणि आंध्र प्रदेशाच्या काही भागांवर इ.स. ४ थे ते ९ वे शतक या काळात राज्य केले. ते कला आणि स्थापत्यकलेचे महान आश्रयदाते होते आणि त्यांच्या स्थापत्यशैलीने नंतर दक्षिण भारतात दिसणाऱ्या द्रविड मंदिर स्थापत्यकलेचा पाया घातला.

- पल्लव स्थापत्यकलेचे broadly शैलकृत (Rock-cut), संरचनात्मक (Rathas) आणि मंदिरे अशा तीन टप्प्यांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

■ एतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

- राजधानी: कांचीपुरम.
- प्रारंभिक पल्लवांनी (महेंद्रवर्मन पहिला, इ.स. ६००-६३०) शैलकृत स्थापत्यकलेवर लक्ष केंद्रित केले.
- उत्तरकालीन पल्लवांनी (नरसिंहवर्मन पहिला, इ.स. ६३०-६६८) दगडी संरचनात्मक मंदिरांकडे वळले.
- उद्देश: धार्मिक भक्ती (मुख्यतः शैव धर्म, काही वैष्णव धर्म), सामर्थ्य प्रदर्शन आणि कलात्मक आश्रय.
- त्यांच्या नवकल्पनांनी चोळ, विजयनगर आणि इतर दक्षिण भारतीय स्थापत्यकलेवर प्रभाव टाकला.

■ पल्लव स्थापत्यकलेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Pallava Architecture)

■ अ. शैलकृत मंदिरे (Rock-cut temples)

- पल्लव स्थापत्यकलेचे सर्वात प्रारंभिक रूप.
- एकाच दगडाच्या उभ्या भागातून (single rock outcrops) कोरलेली.
- प्रकार: अ. मंडप: स्तंभांसह गुंफासदृश सभागृहे. ब. देवस्थाने (Shrines): लहान गर्भगृहे आणि शिल्पे.

■ वैशिष्ट्ये:

- अ. साधे आयताकृती सभागृह.
- ब. सिंह आणि घोड्याच्या नक्षीकामाने युक्त स्तंभ (उदा. महाबलीपुरम गुंफा).
- क. सुरुवातीला किमान अलंकरण, नंतर गुंतागुंतीचे कोरीव काम.
- **उदाहरणे:**
 - अ. महेंद्रवर्मन पहिल्याची शैलकृत मंदिरे, मामल्लपुरम (७ वे शतक).
 - ब. मंडगपट्ट, तिरुचिरापल्ली येथील गुंफा मंदिरे.
 - ब. संरचनात्मक मंदिरे / एकाश्म रथ (Structural temples / Monolithic Rathas)
- एकाच दगडापासून बनवलेले, रथाच्या (chariots) आकारात कोरलेले.
- नंतरच्या द्रविड संरचनात्मक मंदिर स्थापत्यकलेला प्रेरणा दिली.
- **वैशिष्ट्ये:**
 - अ. लाकडी रचनांसारखे दिसणारे बहु-स्तरीय छप्पर (vimanas).
 - ब. बाहेरील भागावर देव-देवतांचे विस्तृत कोरीव काम.
- **उदाहरणे (महाबलीपुरम येथे):**
 - अ. पंचरथ (Pancha Rathas - पाच रथ):
 - द्रौपदी रथ, अर्जुन रथ, भीम रथ, धर्मराज रथ, नकुल सहदेव रथ.
 - ब. प्रत्येक रथ वेगवेगळा आराखडा आणि शैली दर्शवतो, उदा. चौकोनी, आयताकृती किंवा लांबट.
 - क. समुद्रकिनारी मंदिरे / दगडी मंदिरे (Shore temples / Stone temples)

- पूर्णपणे संरचनात्मक दगडी मंदिरे, यापुढे शैलकृत नाहीत.
- ग्रॅनाइटचा वापर वाढला.

■ वैशिष्ट्ये:

- विमान: गर्भगृहावरील शिखर (साथे, पिरॅमिडसारखे).
- मंडप: भक्तांसाठी सभागृह.
- शिल्पकला सजावट: देवता, पौराणिक दृश्ये.
- तटबंदी आणि लहान उप-मंदिरे.
- उदाहरणे:
 - किनारी मंदिर, महाबलीपुरम (Shore Temple, Mahabalipuram - नरसिंहवर्मन दुसरा, ८ वे शतक).
 - शिव आणि विष्णूला समर्पित.
 - ग्रॅनाइटमधील सर्वात जुन्या संरचनात्मक मंदिरांपैकी एक.
- कांचीपुरम येथील मंदिरे: कैलासनाथर मंदिर (८ व्या शतकातील, सर्वात मोठे पल्लव संरचनात्मक मंदिर).

■ २.३.६ चोळ स्थापत्यकला (Chola Architecture) (९ वे-१३ वे शतक इ.स.)

- चोळांनी द्रविड मंदिर स्थापत्यकलेच्या सर्वात उत्कृष्ट टप्प्यांपैकी एक तयार केला. त्यांची मंदिरे साम्राज्यीय शक्ती, विश्वरचनाशास्त्र (cosmology), धार्मिक क्रम आणि प्रगत अभियांत्रिकीचे प्रतीक होती.

■ एतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

1. प्रमुख शासक: विजयालय चोळ, राजराजा पहिला, राजेंद्र पहिला, कुलोत्तुंग पहिला.
2. प्रदेश: तमिळनाडू, श्रीलंका आणि आंध्र प्रदेशापर्यंत विस्तार.
3. स्थापत्यकला १० वे-१२ वे शतक इ.स. दरम्यान विकसित झाली.
4. साध्या विटांच्या रचनांवरून ग्रॅनाइट दगडाने बनवलेल्या भव्य मंदिरांकडे लक्षणीय संक्रमण झाले.

■ चोळ स्थापत्यकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features of Chola Architecture)

■ अ. भव्यता आणि स्मारकीय प्रमाण (Grand Scale and Monumentality)

1. उंच, प्रभावशाली विमान (गर्भगृहावरील शिखर).
2. मंदिरे धार्मिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय केंद्रे बनली.
3. ग्रॅनाइटचा विस्तृत वापर, जो कोरायला कठीण असला तरी दीर्घकाळ टिकणारा असतो.

■ ब. द्रविड मंदिर आराखडा (Dravidian Temple Plan)

- सामान्य आराखड्यात यांचा समावेश होता:
 1. गर्भगृह (Garbha Griha - अंतर्भाग)
 2. अर्धमंडप (Ardhamandapa - प्रवेश दालन)
 3. महामंडप (Mahāmandapa - स्तंभयुक्त सभागृह)
 4. प्राकार (Prakara - तटबंदी/परिसर)

5. गोपुरम (Gopurams - प्रवेशद्वार शिखर—प्रारंभिक चोळांच्या काळात लहान; उत्तरकालीन चोळांनी विस्तारित केले).

■ स्थापत्यशास्त्रीय नवकल्पना (Architectural Innovations)

■ १) विमानाचे वर्चस्व (Vimana Dominance)

1. पूर्वीच्या दक्षिण भारतीय मंदिरांमध्ये विमान लहान होते.
2. चोळांनी अतिशय उंच, बहु-स्तरीय विमाने बांधली.
3. उदाहरण: बृहदीश्वर विमानाचे (तंजावूर) शिखर सुमारे ६६ मीटर उंच आहे.

■ २) दगडी बांधकामात अचूकता (Precision in Stone Masonry)

1. ग्रॅनाइटच्या तुकड्यांची परिपूर्ण आंतरजोडणी (interlocking).
2. सिमेंट/गाराचा (mortar) वापर मर्यादित.
3. शिल्पकला कार्यक्रम (Sculptural Programmes)

■ ३) उत्कृष्ट कोरीव काम यावर आधारित होते:

- शैव थीम (मुख्य)
- नटराज प्रतिमाशास्त्र क. देव-देवी, गण, पौराणिक प्राणी
- कांस्य शिल्पे (स्थापत्यकलेपेक्षा वेगळी असली तरी) मंदिराच्या शैलीला पूरक ठरतात.

■ ४) अभियांत्रिकी नवकल्पना (Engineering Innovations)

1. कॅपस्टोनची (Capstone) स्थापना: तंजावूर येथील विशाल एकात्म शिखर (Huge monolithic shikhara).
2. प्रगत जल-अभियांत्रिकी आणि भार-वाहक (load-bearing) नियोजन.

■ ५) मंदिर शहरांचा विकास (Development of Temple Towns)

1. मंदिरे आर्थिक केंद्र बनली, ज्यात कारागीर, नर्तक, पुजारी आणि विद्वानांना रोजगार मिळाला.
2. शिलालेख जमीन अनुदान, सुवर्ण देणगी आणि प्रशासकीय कार्ये दर्शवतात.

■ चोळ स्थापत्यकलेचे तीन प्रमुख टप्पे (Three Major Phases of Chola Architecture)

■ अ. प्रारंभिक चोळ (Early Chola) (९ वे-१० वे शतक)

1. साधी, लहान देवळे (shrines).
2. वीट → दगडाकडे (stone) संक्रमण.
3. उदाहरण: कोरंगनथ मंदिर (श्रीनिवासनल्लूर), नागेश्वरस्वामी मंदिर (कुंभकोणम).

■ ब. साम्राज्यवादी चोळ (Imperial Chola) (१० वे-११ वे शतक)

- हा चोळ स्थापत्यकलेचा सर्वात प्रगत टप्पा होता.
 1. बृहदीश्वर मंदिर, तंजावूर (Brihadeeswara Temple, Thanjavur) (राजराजा पहिला, १०१० इ.स.)
 2. द्रविड स्थापत्यकलेचे सर्वात उत्कृष्ट उदाहरण.

■ वैशिष्ट्ये:

अ. ६६ मीटर उंच विमान.

ब. विशाल नंदी एकाश्म (Massive Nandi monolith). मंडपांमध्ये भित्तिचित्रे (Frescoes).

क. शिखर एकाच ग्रॅनाइट दगडाचे बनलेले (~८० टन). दुहेरी तटबंदीचा प्राकार (Double-walled prakara).

3. हे मंदिर साम्राज्याचे सामर्थ्य आणि उत्कृष्टता दर्शवते.

4. गंगैकोंड चोळपुरम मंदिर (Gangaikonda Cholapuram Temple) (राजेंद्र पहिला)

■ राजेंद्रच्या उत्तर दिग्विजय मोहिमेनंतर बांधलेले.**■ वैशिष्ट्ये:**

1. अ. किंचित लहान पण अधिक वक्ररेषीय (curvilinear) विमान.

2. ब. मऊ, अधिक सुधारित शिल्पे.

3. क. तांत्रिकदृष्ट्या श्रेष्ठ दगडी बांधकाम (masonry).

4. क. उत्तरकालीन चोळ (Later Chola) (११ वे-१३ वे शतक)

➤ १. गोपुरांचा विस्तार (जरी पांड्य प्रभाव वाढत होता).

➤ २. अधिक अलंकरण (ornamentation).

➤ ३. उदाहरण: एरावतेश्वर मंदिर, दारासुरम (Airavatesvara Temple, Darasuram).

• रथ-आकाराचा मंडप (Chariot-shaped mandapa).

• समृद्ध लघु-शिल्पे (Rich mini-sculptures).

■ विशिष्ट वैशिष्ट्ये Distinctive features

घटक (Element)	वैशिष्ट्ये (Features)	उदाहरण (Example)
विमान (Vimana)	उंच, पिरॅमिड आकाराचे, प्रमुख स्थान असलेले	बृहदीश्वर (Brihadeeswara)
मंडप (Mandapas)	नक्षीदार स्तंभांनी युक्त मोठे सभागृह	दारासुरम (Darasuram)
गोपुरम (Gopurams)	सुरुवातीच्या काळात लहान, नंतरच्या काळात उंच	त्रिभुवनम (Tribhuvanam)
शिल्पे (Sculptures)	डौलदार, तपशीलवार, शैव धर्मावर लक्ष केंद्रित	नटराज प्रतिमा (Nataraja images)
कांस्य (Bronzes)	वितळलेल्या मेणाची (lost-wax) पद्धत; मंदिरातील विधींना पूरक	नटराज, सोमास्कंद (Nataraja, So-masakanda)
शिलालेख (Inscriptions)	भूदान, मंदिर अर्थव्यवस्था, विधींशी संबंधित माहिती	तंजावर शिलालेख (Thanjavur inscriptions)

■ चोला कांस्य शिल्प (कांस्य कलांचा सुवर्णकाळ)

- चोळ स्थापत्यकलेतील शिल्पकला (Sculpture in Chola Architecture)

■ साहित्य आणि तंत्र (Material and Technique)

1. मोठ्या तपशिलासाठी या मूर्ती मेण-लोप तंत्राने (cire perdue - लॉस्ट-वॅक्स तंत्र) बनवल्या जात होत्या.
2. कांस्य हे तांबे, कथिल (tin), शिसे (lead) आणि सोने/चांदीच्या अंशांचे मिश्रधातू (alloy) होते.
3. या मूर्ती धार्मिक पूजेसाठी आणि मंदिर मिरवणुकीत वाहून नेण्यासाठी बनवल्या जात होत्या.

■ २. वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- पूर्ण केलेली प्रतिमाशास्त्र (Perfected Iconometry)
 - १. शिल्पशास्त्र (आगमिक ग्रंथ जसे की शिल्प रत्न, कामिकगाम) यावर आधारित.
 - २. ताल प्रणाली (मापनाचे एकक) वर आधारित प्रमाणबद्धता (Proportions).
- आदर्श मानवी स्वरूप (Idealized Human Form)
 - १. आकर्षक शरीरयष्टी, सडपातळ कंबर, रुंद खांदे. शांत, ध्यानस्थ चेहऱ्याचे भाव.
 - २. आध्यात्मिक ऊर्जा (तेज) आणि अंतर्गत स्थिरता यावर जोर.

■ उत्कृष्ट अलंकरण (Exquisite Ornamentation)

- तपशीलवार दागिने, केशभूषा, वेशभूषा. अतिशयोक्ती नसून संतुलित सौंदर्यशास्त्र.

■ प्रसिद्ध चोळ कांस्य मूर्ती (Famous Chola Bronzes)

- नटराज (Nataraja - नृत्याचा देव म्हणून शिव) - आयकॉनिक चोळ निर्मिती
- निर्मिती आणि विनाशाच्या वैश्विक चक्राचे प्रतीक.

■ २. वैशिष्ट्ये:

- अ. वरच्या उजव्या हातात डमरू (निर्मिती)
- ब. वरच्या डाव्या हातात अग्नी (विनाश)
- क. अभय मुद्रा (निर्भयता)
- ड. पायाखाली अपस्मार (अज्ञान)
- इ. अग्नीचे वर्तुळ (विश्व)

■ ३. जगप्रसिद्ध उदाहरणे: बृहदीश्वर मंदिर संच, तंजावूर, गंगैकोंड चोळपुरम येथील कांस्य मूर्ती.

- शिवाचे विविध रूपे (Shiva's Various Forms)
 १. कल्याणासुंदर (शिव-पार्वती विवाह)
 २. सोमास्कंद (शिव, पार्वती आणि बाळ म्हणून स्कंद)
 ३. चंद्रशेखर
 ४. भिक्षाटन
 ५. अर्धनारीश्वर (अर्धा शिव, अर्धी पार्वती)

■ ३. वैष्णव कांस्य मूर्ती (Vaishnava Bronzes)

- १. विष्णु, कृष्ण, राम, लक्ष्मी, अंदाल. विशेषतः बाळकृष्ण (लोणी चोरणारा कृष्ण) – खेळकर, अर्थपूर्ण शैली.

■ ४. शैव नयनमार संत (Shaiva Nayanmar Saints)

- अप्पर, सुंदरार, संबंदर, माणिककवाचकर. मानवी भावना आणि भक्तीचे वास्तववादी चित्रण.
- ब. मंदिरातील शिल्पकला (दगडी शिल्पकला) (TEMPLE SCULPTURE - STONE SCULPTURE)

■ १. संदर्भ (Context)

- १. भव्य मंदिर प्रकल्पांशी संबंधित: बृहदीश्वर मंदिर (तंजावूर, १०१० इ.स.), गंगैकॉड चोळपुरम, एरावतेश्वर मंदिर (दारासुरम).
- २. शिल्पे स्थापत्यशास्त्रीय घटकांमध्ये समाकलित केलेली होती: स्तंभ, विमानाचे भिंती, प्रवेशद्वारे, कोनाडा (niches).
- २. दगडी शिल्पकलेची वैशिष्ट्ये (Features of Stone Sculpture)

■ अ. गतिमान मुद्रा (Dynamic Postures)

- देवतांना हालचालीत दर्शविलेले (उदा. त्रिभंग, नृत्याच्या मुद्रा). ऊर्जा, कृपा आणि ताल दर्शवतात.

■ ब. वास्तववादी तपशील (Realistic Detailing)

- दागिने, केशविन्यास आणि वस्त्रप्रावरण उत्कृष्ट तपशीलात कोरलेले. मानवी आकृत्या: योद्धा, नर्तक, भक्त.

■ क. कथात्मक पटल (Narrative Panels)

- शिव पुराण, रामायण, महाभारत यांचे चित्रण. युद्ध, नृत्य आणि पौराणिक दृश्ये.

■ ड. याळी आणि प्राणी नक्षीकाम (Yali and Animal Motifs)

- याळी (पौराणिक सिंह), हत्ती, बैल. मंदिराचे प्रतीकात्मक संरक्षक.

■ इ. धार्मिक विधीच्या जागेचा भाग म्हणून शिल्पकला (Sculpture as part of ritual space)

- लिंगांसाठी कोनाडा, द्वारपाल, उप-देवता इत्यादींसाठी जागा.

■ ३. उत्कृष्ट दगडी शिल्पांची उदाहरणे (Examples of Outstanding Stone Sculptures)

- १. द्वारपाल (Door Guardians): भीषण पण भव्य. बृहदीश्वर मंदिर आणि गंगैकॉड चोळपुरम येथे आढळतात.
- २. दक्षिणामूर्ती: वटवृक्षाखाली गुरू म्हणून शिव. चोळ दगडी प्रतिमाशास्त्राचे उत्कृष्ट उदाहरण.
- ३. कल्याणासुंदर मूर्ती: शिव-पार्वती विवाहाचे आकर्षक चित्रण.
- ४. अर्धनारीश्वर: पुरुष-स्त्रीचे मोहक मिश्रण, जे संतुलन दर्शवते.

■ स्थापत्यकलेचे महत्त्व (Significance of Chola Architecture)

- चोळ स्थापत्यकला त्यांच्या स्मारकीय मंदिरांसाठी, अभियांत्रिकी उत्कृष्टतेसाठी आणि भक्तीमय प्रतीकात्मकतेसाठी ओळखली जाते.
 1. सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व (Cultural and Religious Significance): चोळांनी मंदिरांना संगीत, नृत्य (भरतनाट्यम), शिक्षण, धार्मिक विधी आणि उत्सवांचे सांस्कृतिक केंद्र बनवले.
 2. स्थापत्यशास्त्रीय नवकल्पना आणि अभियांत्रिकी उत्कृष्टता (Architectural Innovation and Engineering Excellence): त्यांनी पिर्मिड आकाराच्या विमानाचे, अक्षीय संरेखनाचे (axial alignment) आणि विस्तृत गोपुरांचे बांधकाम उत्कृष्ट केले.

3. स्मारकीय बांधकामे (Monumental Constructions): बृहदीश्वर मंदिर (तंजावूर): २१६ फूट उंच विमान, जे भारतातील सर्वात उंच शिखरांपैकी एक आहे.
4. संघटित श्रम आणि राज्य क्षमता (Organized Labor and State Capacity): बांधकामासाठी आवश्यक होते: अचूक आकडेमोड, कुशल कारागीर, राज्य-नियंत्रित संसाधनांचे एकत्रीकरण (mobilization).
5. सामाजिक-आर्थिक महत्त्व (Socio-Economic Significance): मंदिरे अर्थव्यवस्थेचे केंद्र म्हणून कार्य करत होती.
6. राजकीय महत्त्व (Political Significance): मंदिरांनी राजेशाही अधिकाराला वैधता दिली. राजा राजराज प्रथम याने बृहदीश्वर मंदिराद्वारे आपले सामर्थ्य दर्शवले.
7. तांत्रिक महत्त्व (Technological Significance): यामध्ये नवकल्पना: दगड घडवणे (Stone dressing), ग्रॅनाइटची वाहतूक, कांस्य ओतकाम (उत्सव मूर्तीसाठी).

२.३.७ चालुक्य आणि राष्ट्रकूट स्थापत्यकला (Chalukya and Rashtrakuta Architecture)

- चालुक्य स्थापत्यकला दोन प्रमुख टप्प्यांमध्ये विकसित झाली:
 1. प्रारंभिक/पश्चिम चालुक्य (बदामीचे - ६ वे-८ वे शतक).
 2. उत्तरकालीन/पश्चिम चालुक्य (कल्याणीचे - १० वे-१२ वे शतक).
 3. पूर्व चालुक्य (वेंगीचे - द्रविड शैलीने अधिक प्रभावित).
- चालुक्य स्थापत्यकला नागर (उत्तर भारतीय) आणि द्रविड (दक्षिण भारतीय) शैलींच्या संमिश्रणासाठी (fusion) ओळखली जाते, ज्याला कधीकधी वेसर शैली (Vesara style) असेही म्हणतात.

■ अ. प्रारंभिक/पश्चिम चालुक्य स्थापत्यकला (बदामी-एहोळे-पट्टदकल) (Early/Western Chalukya Architecture)

■ १. वैशिष्ट्ये (Features)

- वाळूच्या दगडाचा वापर. प्रयोगशाळेचा टप्पा (Experimentation phase): शैलकृत मंदिरांकडून संरचनात्मक मंदिरांकडे संक्रमण.
- द्रविड विमान आणि नागर शिखराचे मिश्रण. साधे बाह्यरूप, पण अत्यंत अलंकृत आतील भाग.
- स्तंभ: लेथ-टर्न केलेले (lathe-turned), विशाल, भूमितीय (geometric).

■ २. शैलकृत स्थापत्यकला (Rock-cut Architecture)

- दख्खनमधील शैलकृत गुंफा मंदिरांचे चालुक्य प्रवर्तक (pioneers) होते.

■ वैशिष्ट्ये:

- बदामी येथील चार गुंफा मंदिरे:

- गुंफा १: शैव (१८ हात असलेला नटराज).
- गुंफा २ आणि ३: वैष्णव (त्रिविक्रम, वराह).
- गुंफा ४: जैन तीर्थंकर.

■ सुंदर छत: कमळाचे पदक (lotus medallions), गण, पौराणिक प्राणी.

- संरचनात्मक मंदिरे - "भारतीय स्थापत्यकलेची पाळणाघर" (Structural Temples - "Cradle of Indian Architecture")
- एहोळे (Aihole) १२० हून अधिक मंदिरे असलेले आणि रूपांतर प्रयोग करणारे मंदिर स्थापत्यकलेची प्रयोगशाळा म्हणून ओळखले जाते.
- उदाहरणे:

- **दुर्गा मंदिर:** बौद्ध चैत्यासारखा गोल आकाराचा (apsidal plan) आराखडा; प्रदक्षिणा मार्ग (ambulatory passage); घोड्याच्या नालेच्या कमानीचा (horse-shoe arch) प्रभाव.
- **लाड खान मंदिर:** प्रारंभिक द्रविड हॉल-आधारित आराखडा.
- **हुच्चिमल्ली मंदिर:** प्रारंभिक शिखर प्रयोग.

■ पट्टदकल (Pattadakal - युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ)

- प्रारंभिक चालुक्य स्थापत्यकलेचा हा शिखर बिंदू आहे - उत्तर आणि दक्षिण शैलींचा समन्वय (synthesis).

■ प्रमुख मंदिरे (Key Temples)

1. विरूपाक्ष मंदिर (Virupaksha Temple) (राणी लोकमाहादेवीने बांधलेले)
 - कांचीच्या कैलासनाथ मंदिरापासून प्रेरित.
 - पूर्णपणे द्रविड आराखडा; विशाल मंडप; समृद्ध शिल्पकला.
2. मल्लिकार्जुन मंदिर (Mallikarjuna Temple) - विरूपाक्ष मंदिरासारखेच.
3. पापनाथा मंदिर (Papanatha Temple) - नागर आणि द्रविड शैलीचे मिश्रण.
4. काशी विश्वनाथ मंदिर (Kashi Vishwanatha Temple) - संपूर्ण नागर शिखर.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

- रामायण, महाभारत, शिव आणि विष्णू थीमवर आधारित शिल्पे.
- अत्यंत कलात्मक द्वारपाल, गजलक्ष्मी, नंदीचे मंदिर.

■ ब. उत्तरकालीन/पश्चिम चालुक्य (कल्याणीचे) (Later/Western Chalukyas of Kalyani) (१० वे-१२ वे शतक)

■ १. वैशिष्ट्ये (Features)

1. वेसर शैलीचे परिष्करण (Refinement). होयसळ स्थापत्यकला या नवकल्पनांमधून विकसित झाली.
2. सापशेल दगडाचा (soapstone - क्लोरीटिक शिस्ट) विस्तृत वापर → ज्यामुळे गुंतागुंतीचे कोरीव काम शक्य झाले. लेथ-टर्न केलेले स्तंभ, ताराकृती गर्भगृह (star-shaped sanctums) उदयास आले.

■ २. प्रमुख स्थळे (Key Sites)

- लक्कुंडी (Lakkundi): ब्रह्म जिनालय (जैन मंदिर). डंबळ, इटगी - महादेव मंदिर (याला "मंदिरांमधील सम्राट" म्हणतात).
- अलंकृत छत, ब्रॅकेट-आकृत्या, सजावटीच्या तुळ्या (lintels).

■ वेसर स्थापत्यकला शैली (Vesara Style of Architecture)

- वेसर शैली ही दक्षिण भारतीय मंदिर स्थापत्यकलेचा एक विशिष्ट प्रकार आहे, जी द्रविड (दक्षिण भारतीय) आणि नागर (उत्तर भारतीय) शैलीतील घटकांना एकत्र आणते. याला कधीकधी "संकरित" (hybrid) शैली म्हणून संबोधले जाते, जे उत्तर आणि दक्षिण मंदिरांच्या वैशिष्ट्यांचा समन्वय दर्शवते.

वेसर स्थापत्यकलेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Vesara Architecture)		
वैशिष्ट्य (Feature)	वर्णन (Description)	उदाहरण (Example)
आराखडा (Plan)	सामान्यतः चौरस किंवा आयताकृती गर्भगृह (गरिभगृह) आणि त्यासोबत मंडप असतो.	विरुपाक्ष मंदिर (Virupaksha Temple), पट्टडकल (Pattadakal)
शिखर / विमान (Shikhara / Vimana)	वक्ररेषीय शिखर (नागर शैलीचा प्रभाव) आणि पायऱ्यांच्या पिरॅमिडसारखे घटक (द्रविड शैलीचा प्रभाव) असलेले.	लाड खान मंदिर (Lad Khan Temple), एहोळे (Aihole)
पाया / चबुतरा (Base / Platform)	द्रविड मंदिरांसारखा उंच चबुतरा (जगती).	विरुपाक्ष मंदिर (Virupaksha Temple)
शिल्पकला सजावट (Sculptural Decoration)	देवता, नर्तक, प्राणी, पौराणिक जीव यांच्या समृद्ध कोरीव कामांनी सजवलेले.	पट्टडकल येथील स्मारकांचा समूह (Pattadakal Group of Monuments)
मंडप (Mandapa)	खांबांनी युक्त सभागृह, कधीकधी फुलांचे आणि भौमितिक नमुने असलेले नक्षीदार खांब.	हजार राम मंदिर (Hazara Rama Temple), हंपी (Hampi)
बांधकाम साहित्य (Material)	मुख्यतः वालुकाश्म किंवा ग्रॅनाइट स्थानिक उपलब्धतेनुसार वापरले जात असे.	पट्टडकल (Pattadakal), एहोळे (Aihole)

■ २.३.८ प्रादेशिक शैली (Regional Styles)

- पूर्व / कलिंग / ओडिशा शैली (Eastern / Kalinga / Odisha Style)
- काळ (Period): ७ वे - १३ वे शतक इ.स.
- प्रदेश (Region): ओडिशा, उत्तर आंध्र प्रदेश.

वैशिष्ट्य (Feature)	वर्णन (Description)	उदाहरण (Example)
देउळ / रेखा देउळ (Deula / Rekha Deula)	उंच गर्भगृह शिखर, वक्ररेषीय	लिंगराज मंदिर (Lingaraja Temple), भुवनेश्वर (Bhubaneswar)
जगमोहन (Jagamohana)	गर्भगृहाच्या समोर असलेले सभागृह, पिरॅमिड आकाराचे	
नटमंदिर (Natamandira)	नृत्यगृह	कोणार्क सूर्य मंदिर (Konark Sun Temple)
भोगमंडप (Bhogamandapa)	नैवेद्य अर्पण करण्यासाठीचे सभागृह	
शिल्प (Sculpture)	गुंतागुंतीचे कोरीव काम, स्वर्गीय आकृत्या, प्राणींचे नमुने	सूर्य मंदिर (Sun Temple), कोणार्क (Konark)
मंदिर रचना (Temple layout)	उतरत्या मंडपांसह उभ्या रचनेवर भर	

■ पश्चिम / गुजरात - मारू-गुर्जर शैली (Western / Gujarat - Maru-Gurjara Style)

- काळ (Period): १० वे - १३ वे शतक इ.स.
- प्रदेश (Region): गुजरात, राजस्थान.

■ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. अत्यंत सजावटीचे, खुले मंडप (open pavilion).

2. गुंतागुंतीचे दगडी जाळीचे काम (jali).
3. थरांचे बुरुज (tiered spires) आणि भूमितीय नक्षीकाम असलेली शिखरे.
4. समरूपता (symmetry) आणि गुंतागुंतीच्या उठावदार शिल्पांवर भर.
 - उदाहरण: दिलवाडा जैन मंदिरे, माऊंट अबू.

■ होयसळ स्थापत्यकला (Hoysala Architecture)

- होयसळांनी ११ व्या ते १४ व्या शतकात सध्याच्या कर्नाटकच्या काही भागांवर राज्य केले. त्यांची विशिष्ट मंदिर स्थापत्यकला आणि शिल्पकला यासाठी ते प्रसिद्ध आहेत, जे चोळानंतरच्या दक्षिण भारतीय मंदिर कलेचा कळस (culmination) दर्शवते. होयसळ शैली गुंतागुंतीचे अलंकरण, ताराकृती आराखडा आणि प्रगत अभियांत्रिकीचे अद्वितीय मिश्रण मानली जाते.
 1. राजधानी: हळेबीडू, बेलूर.
 2. विष्णुवर्धन (इ.स. ११०८-११५२) सारख्या शासकांनी वैष्णव धर्म आणि मंदिर बांधकामाला प्रोत्साहन दिले.
 3. भरभराट झालेला व्यापार, संपत्ती आणि भक्ती यामुळे मंदिरांना आश्रय मिळाला.
 4. ही कलाशैली चालुक्य आणि चोळ परंपरांमधून विकसित झाली, ज्यामुळे एक अत्यंत अलंकृत प्रादेशिक शैली तयार झाली.

■ होयसळ स्थापत्यकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics of Hoysala Architecture)

■ अ. आराखडा आणि मांडणी (Plan and Layout)

1. ताराकृती (star-shaped - stellate) आराखडा हे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.
2. अनेक मंदिरे असलेले संकुल (एककूट, द्विकूट, त्रिकूट, इत्यादी). स्तंभयुक्त सभागृहांसह खुले मंडप.
3. मंदिरे अनेकदा जगती (jagati - उंच चौथरा) वर बांधली जातात, ज्यामुळे प्रदक्षिणा (circumambulation) करणे शक्य होते.

■ ब. साहित्य (Material)

4. सापशेल (Soapstone) दगडाचा (क्लोरीटिक शिस्ट) गुंतागुंतीच्या कोरीव कामासाठी वापर.
5. हा दगड खाणीतून काढताना मऊ असतो, पण कालांतराने कडक होतो, ज्यामुळे तपशीलवार अलंकरण करणे शक्य होते.

■ क. अधिष्ठापन (Superstructure)

6. पिरॅमिड आकाराचे किंवा पायऱ्यांचे बुरुज असलेले बहु-स्तरीय विमान.
7. लेथ-टर्न केलेले (Lathe-turned), उत्कृष्ट पॉलिश केलेले स्तंभ.
8. प्रत्येक देवस्थानावर शिखर (tower).

■ शिल्पकला आणि अलंकरण (Sculpture and Ornamentation)

- भिंती, स्तंभ आणि छतावर उत्कृष्ट कोरीव काम.

■ थीम:

- हिंदू महाकाव्ये: रामायण, महाभारत, भागवत पुराण.
- शैव धर्म, वैष्णव धर्म, शाक्त धर्म.
- दैनंदिन जीवन: संगीताचे वादक, नर्तक, प्राणी.

■ स्तंभ:

- लेथ-टर्न केलेले, पॉलिश केलेले, वर्तुळाकार आणि भूमितीय व पुष्प नक्षीकामाचे.

■ छत:

- पदके (medallions) आणि कमळाच्या नक्षीकामाने विस्तृतपणे कोरलेले.

■ उल्लेखनीय शिल्पकला नक्षीकाम (Notable sculptural motifs)

1. गतिमान मुद्रेतील देव आणि देवी.
2. काहीवेळा कामुक शिल्पे दिसतात, जी सुपीकता आणि समृद्धीचे प्रतीक आहेत.
3. सजावटीचे पट्टे (Decorative friezes):
 - अ. हत्ती (शक्ती), घोडे (वेग), पौराणिक प्राणी.
 - ब. मंदिराच्या भिंतींभोवती कथात्मक पट्ट्यांच्या (narrative panels) पट्ट्या.

■ विजयनगर स्थापत्यकला शैली (VIJAYANAGARA STYLE OF ARCHITECTURE) (१४ वे-१७ वे शतक इ.स.)

- सध्याच्या कर्नाटकात हम्पी आणि पेनुकोंडा येथे राजधानी असलेले विजयनगर साम्राज्य (अंदाजे इ.स. १३३६-१६४६) त्यांच्या अद्वितीय मंदिर स्थापत्यकलेसाठी प्रसिद्ध आहे. ही शैली पूर्वीच्या दक्षिण भारतीय (चालुक्य, होयसळ, पांड्य आणि चोळ) शैलींचा समन्वय (synthesis) दर्शवते, ज्यात मोठ्या, किल्लेबंद नागरी वसाहतींसाठी योग्य असलेले अभिनव घटक समाविष्ट आहेत.

■ ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

1. होयसळांच्या पतनानंतर आणि दिल्ली सल्तनतच्या आक्रमणांनंतर हरिहर पहिला आणि बुक्का राय पहिला यांनी या राज्याची स्थापना केली.
2. हिंदू धर्म, धार्मिक विधी आणि शाही भव्यतेवर जोरदार भर होता.
3. राजे, सरदार आणि व्यापाऱ्यांनी अनेकदा मंदिरे आणि सार्वजनिक वास्तू देणगी दिल्या.
4. ही शैली प्रामुख्याने कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तमिळनाडूमध्ये विकसित झाली.

■ विजयनगर शैलीची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics of Vijayanagara Style)**■ अ. स्थापत्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये (Architectural Features)****• मंदिराचा आराखडा (Temple Layout)**

- द्रविड शैलीचे अनुसरण केले, ज्यात महत्त्वपूर्ण नवकल्पना होत्या:
 - अ. गर्भगृह (Garbhagriha - अंतर्भाग) → मूलभूत चौकोनी आराखडा.
 - ब. विमान (Vimana - गर्भगृहावरील शिखर) → सहसा पायऱ्यांचे (stepped), पण चोळ/पल्लव विमानांपेक्षा लहान.
 - क. मंडप (Mandapa - स्तंभयुक्त सभागृहे) → मोठे, अलंकृत, अनेकदा नृत्य किंवा सभेसाठी वापरले जाणारे.
 - ड. राय गोपुरम (Raya Gopurams - स्मारकीय प्रवेशद्वार बुरुज) → उत्तरकालीन विकास, विमानापेक्षा उंच, समृद्धपणे कोरलेले.
- मंदिर संकुले अनेकदा उंच भिंतींनी वेढलेली असायची, ज्यात आत अनेक लहान देवस्थाने असत.

• २. स्तंभ (Pillars)

1. ठोकल्यावर आवाज करणारे विशिष्ट संगीत स्तंभ (musical pillars - पुष्कर्णी स्तंभ).
2. स्तंभांवर अनेकदा कोरलेले होते:
 - अ. याळी (Yalis - पौराणिक सिंह किंवा मिश्र प्राणी)
 - ब. घोडे, हत्ती
 - क. महाकाव्यांतील दृश्ये (रामायण, महाभारत)
3. खुले सभागृह (Mandapas)
 - १. सामुदायिक पूजेसाठी मोठे, स्तंभयुक्त खुले सभागृह.
 - २. विस्तृत उठावदार शिल्पे आणि शिल्पकला नक्षीकाम.
 - ३. अनेकदा कल्याण मंडप म्हणून ओळखले जातात, जे उत्सव आणि धार्मिक विधींसाठी वापरले जात.
4. सजावटीची वैशिष्ट्ये (Ornamental Features)
 - १. कोरीव काम: महाकाव्य कथा, देवता, संगीतकार, नर्तक आणि शाही मिरवणुका. तुळइ-आधारित कमानी (Corbelled arches) आणि घुमट असलेले मंडप (domed mantapas).
 - २. कमळ नक्षीकाम, मकर, पौराणिक प्राणी आणि विस्तृत पट्टिका (friezes).
 - ३. दगडी रथ: उदा. हम्पीतील विठ्ठल मंदिर.

■ ब. धर्मनिरपेक्ष स्थापत्यकला (Secular Architecture)

- शाही संकुले: राजवाडे (विठ्ठल आणि जनाना संकुले).
- तटबंदी आणि प्रवेशद्वारे: विशाल दगडी भिंती आणि बुरुज (bastions).
- जल संरचना: पायऱ्यांच्या विहिरी (Step wells), टाक्या, सिंचन आणि धार्मिक स्नानासाठी कालवे.
- बाजारपेठा: नागरी नियोजन आणि व्यापाराचे महत्त्व दर्शवतात.
- शिल्पकला आणि अलंकरण (Sculpture and Ornamentation)
- स्तंभ आणि भिंतींवर उच्च उठावदार शिल्पे (High relief sculptures).
- देव, देवी, नर्तक, संगीतकार आणि प्राण्यांच्या आकृत्या.
- याळी (सिंह-डॅगन संकर) नक्षीकाम विशिष्ट आहे.
- वीरगल्लू (Hero stones) योद्ध्यांच्या स्मरणार्थ.
- शिल्पे अनेकदा मंदिराच्या भिंती, मंडप आणि गोपुरांमध्ये समाकलित केलेली असत.

नायक स्थापत्यकला शैली (The Nayakas style of architecture)

नायका हे विजयनगर साम्राज्याखालील (इ.स. १३३६-१६४६) राज्यपाल आणि सैन्यप्रमुख होते, जे नंतर तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटकाच्या काही भागांमध्ये स्वतंत्र शासक बनले. त्यांच्या राजवटीत मंदिर स्थापत्यकलेची भरभराट झाली, ज्यात पूर्वीच्या विजयनगर शैलीपेक्षा वेगळ्या नवकल्पना होत्या. नायका शैली भव्यता, अलंकरण आणि धार्मिक विधी व उत्सवांसाठी कार्यात्मक जागा या वैशिष्ट्यांसह द्रविड मंदिर स्थापत्यकलेचा कळस दर्शवते.

वैशिष्ट्य (Feature)	वर्णन (Description)	उदाहरण (Example)
गोपुरम (प्रवेशद्वार मनोरा) (Gopuram (gateway tower))	उंच, पिरॅमिड आकाराचे, देव-देवता आणि पौराणिक प्राण्यांच्या प्लास्टरच्या मूर्तीनी अत्यंत सुशोभित.	मीनाक्षी मंदिर (Meenakshi Temple), मदुराइ (Madurai)
मंडप (सभागृह) (Mandapas (halls))	मोठाले, खांबांनी युक्त सभागृह जे एकत्र येण्यासाठी, नृत्यासाठी आणि विधीसाठी वापरले जात असे; खांबांवर गुंतागुंतीचे कोरीव काम.	हजार खांब सभागृह (Thousand Pillar Hall), मदुराइ (Madurai)
खांब (Pillars)	याळी खांब (पौराणिक सिंहासारखे प्राणी) आणि इतर प्राणींचे नमुने; शिल्पकलेचा समृद्ध वापर.	मीनाक्षी मंदिर (Meenakshi Temple), अळगर कोविल (Azhagar Kovil)
कॉरिडॉर (प्रकारम) (Corridors (prakaram))	विस्तृत आवार ज्यात नक्षीदार खांब आणि शिल्पकाम केलेले असते.	रंगनाथस्वामी मंदिर (Ranganathaswamy Temple), श्रीरंगम (Srirangam)
स्टुको सजावट (Stucco decoration)	गोपुरम आणि विमानांवर रंगवलेल्या आणि कोरलेल्या मूर्ती.	मदुराइ (Madurai), तंजावर (Thanjavur)
मंदिर तलाव (Temple tank)	धार्मिक विधीसाठी मोठे पाण्याचे तलाव.	मीनाक्षी मंदिर तलाव (Meenakshi Temple tank)
अलंकरण (Ornamentation)	अत्यंत नक्षीदार, समृद्ध शिल्पकलेचे पटल, काही वेळा रंगीत.	अळगर कोविल (Azhagar Kovil), मदुराइ (Madurai)
विमान (गर्भगृह शिखर) (Vimana (sanctum tower))	गोपुरांपेक्षा लहान, अनेकदा समृद्धपणे सजवलेले.	मीनाक्षी मंदिर (Meenakshi Temple)

■ (क) मध्ययुगीन स्थापत्यकला (Medieval Architecture)

- दिल्ली सल्तनतने (गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद आणि लोदी घराणी) भारतात एका विशिष्ट इंडो-इस्लामिक स्थापत्य परंपरेची (Indo-Islamic architectural tradition) सुरुवात केली. ही परंपरा संमिश्रण (fusion), प्रयोग आणि शेवटी विकसित इंडो-इस्लामिक शैलीतून विकसित झाली, ज्यामुळे नंतरच्या मुघल स्थापत्यकलेचा पाया घातला गेला.

■ एतिहासिक संदर्भ (HISTORICAL CONTEXT)

- इस्लामने नवीन स्थापत्यशास्त्रीय कल्पना आणल्या: कमानी, घुमट, मिनार, कमानीचे छत (vaulting), भूमितीय नक्षीकाम, तसेच मूर्तींचा अभाव.
- भारतीय कारागीरांनी स्थानिक परंपरांचे योगदान दिले, जसे की:
 - अ. तुळइ-स्तंभ शैली (Trabeate style - beam-lintel construction), दगडी कोरीव काम, हिंदू नक्षीकाम (कमळ, घंटा नक्षीकाम).
 - ब. मंदिरातील अलंकरण तंत्र.
- यामुळे संकरित स्थापत्यकला (a hybrid architecture) निर्माण झाली, जी नंतर विशिष्ट इंडो-इस्लामिक बनली.

- **दिल्ली सल्तनत स्थापत्यकलेची सामान्य वैशिष्ट्ये (GENERAL FEATURES OF DELHI SULTANATE ARCHITECTURE)**
 - **अ. संरचनात्मक वैशिष्ट्ये (Structural Features)**
 1. खऱ्या व्हुस्वायर (voussoir) बांधकामाचा (तुर्कानी आणलेला) वापर करून केलेले कमानी, घुमट आणि कमानीचे छत.
 2. सुरुवातीला तुळइ-स्तंभ आणि कमानी (arcuate) शैलीचे मिश्रण.
 3. प्रारंभिक रचनांमध्ये विशाल दगडी भिंती, कोर्बेलड घुमट (corbelled domes).
 - **ब. साहित्य (Materials)**
 4. लाल वाळूचा दगड, क्वार्टझाइट, नंतर चकाकी दिलेले फरशी (glazed tiles).
 5. सजावटीच्या घटकांमध्ये संगमरवर (Marble).
 - **क. अलंकरण (Ornamentation)**
 1. कुराणातील श्लोकांचे सुलेखन (Calligraphy), भूमितीय नक्षीकाम.
 2. अरेबस्क फुलांचे नक्षीकाम (Arabesque floral patterns), मानवी किंवा प्राणी आकृत्यांचा अभाव (इस्लामिक प्रतिमाविरहितता - Islamic aniconism).
 - **ड. स्थापत्यशास्त्रीय स्वरूप (Architectural Forms)**
 3. मशीदी, कबरी, तटबंदी असलेली शहरे, मदरसा आणि खानकाह (Khanqahs - मठ), जल संरचना.
- **घराण्यांनुसार उत्क्रांती (EVOLUTION ACROSS DYNASTIES)**
 - **प्रारंभिक तुर्की / गुलाम घराणे स्थापत्यकला (Early Turkish / Slave Dynasty Architecture) (१२०६-१२९०)**
 - **वैशिष्ट्ये:**
 1. संक्रमण टप्पा: हिंदू कारागीर + तुर्की आश्रयदाते.
 2. कोर्बेलड कमानी आणि घुमट (सुरुवातीला खऱ्या कमानी नाहीत).
 3. स्पोलियाचा (Spolia - पाडलेल्या मंदिरांचे स्तंभ) मशीदींमध्ये पुनर्वापर.
 4. विशाल, साध्या रचना, मर्यादित अलंकरण.
 - **प्रमुख उदाहरणे (Major Examples):**
 5. कुव्वत-उल-इस्लाम मशीद (Quwwat-ul-Islam Mosque) (११९३, कुतुब-उद्-दिन एबक)
 6. उत्तर भारतातील पहिली मशीद.
 7. मंदिराच्या अवशेषांचा वापर करून बनवलेली → हिंदू नक्षीकाम दिसते.
 8. तुळइ-स्तंभ आणि प्रारंभिक इस्लामिक समन्वयाचे उत्कृष्ट उदाहरण.
 - **कुतुब मिनार (Qutub Minar)**
 - एबकने बांधण्यास सुरुवात केली, इलतुतमिशने पूर्ण केला.
 - निमुळता (Tapering), खोबणी असलेला (fluted), लाल वाळूच्या दगडाचा मिनार.
 - कुराणातील शिलालेख + भूमितीय नक्षीकाम.

- त्या काळातील जगातील सर्वात उंच विटांचा मिनार.
- अलाइ दरवाजा (Alai Darwaza) (अलाउद्दीन खिलजी)

■ प्रथमच:

1. खऱ्या कमानी (True arches), खरा घुमट, आयात केलेले इस्लामिक प्रमाण (imported Islamic proportions).
2. लाल वाळूचा दगड + पांढऱ्या संगमरवरी जडणकाम (inlay).
3. भारतातील शुद्ध इस्लामिक बांधकाम तंत्राची सुरुवात दर्शवतो.
4. इलतुतमिशची कबर (Iltutmish Tomb): पहिला अष्टकोनी कबरीचा आराखड्याचा प्रयोग. बाहेरील भाग साधे, आतील भागात समृद्ध कोरीव काम.

■ २. खिलजी घराणे स्थापत्यकला (Khalji Dynasty Architecture) (१२९०-१३२०)

■ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- मोठे प्रमाण (Larger scale), खरी कमानी (True arch) आणि घुमट पूर्णपणे स्थापित झाले.
- ठळक (Bold), जड प्रमाणबद्धता.
- किल्लेबंद नागरी नियोजनाची सुरुवात.

■ उल्लेखनीय उदाहरणे (Notable Examples)

1. सिरी किल्ला आणि शहर (Siri Fort & City) (अलाउद्दीन खिलजी).
2. अलाइ मिनार (Alai Minar - अपूर्ण बुरुज).
3. हौझ खास संकुल (Hauz Khas Complex).
4. तुघलक स्थापत्यकला (Tughlaq Architecture) (१३२०-१४१४)

■ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. कठोर (Stark), साधे, उतरत्या (sloping) भिंती → मजबूत तुघलक ओळख.
2. कार्यक्षम (Functional), लष्करी स्थापत्यकला.
3. राखाडी क्वार्टझाइटचा वापर, किमान अलंकरण.
4. स्थिरतेसाठी (stability) बॅटर भिंती (Batter walls - उतरत्या).
5. कमानीदार प्रवेशद्वारे, उंच तबल्यावर घुमट यांचा परिचय.
 - स्वाक्षरी शैली (Signature Style) - साधे बाह्यरूप, मोहक आतील भाग. मजबूत पर्शियन प्रभाव.

■ प्रमुख उदाहरणे (Major Examples)

1. घियासुद्दीन तुघलकाची कबर (Tomb of Ghiyasuddin Tughlaq).
2. तुघलकाबाद किल्ला (Tughlaqabad Fort).
3. फिरोज शाह तुघलकची स्मारके.
4. बेगमपुरी मशीद, खिरकी मशीद.

■ ४. सय्यद घराणे स्थापत्यकला (Sayyid Dynasty Architecture) (१४१४-१४५१)

■ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. तुघलक आणि लोदी यांच्यातील संक्रमण काळ.
2. लहान प्रमाणात कबरीची स्थापत्यकला.
3. अष्टकोनी आराखड्याचा वाढलेला वापर.
4. स्टको (Stucco) वापरून जास्त अलंकरण.

■ उदाहरणे (Examples)

- लोदी गार्डन्स येथील कबरी (उदा. मुबारक शाहची कबर).
- उंच चौथरे, छत्रीसारखे घुमट असलेले किर्यास्क.

■ ५. लोदी घराणे स्थापत्यकला (Lodi Dynasty Architecture) (१४५१-१५२६)

■ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. सल्तनत स्थापत्यकलेचा विकसित टप्पा.
2. दुहेरी घुमटांची (Double domes) सुरुवात.
3. चकाकी दिलेले फरशी (glazed tiles) आणि रंगाचा अधिक वापर.
4. समरूपतेवर (symmetry) भर.
5. अष्टकोनी आणि चौकोनी कबरी.

■ प्रमुख उदाहरणे (Major Examples)

1. सिकंदर लोदीची कबरा (Sikandar Lodi's Tomb): पर्शियन प्रभाव मजबूत. मुघल बागेच्या कबरीचा पूर्वगामी चारबाग शैली.
2. शीश गुंबद, बारा गुंबद: लोदी गार्डन्समध्ये स्थित. बंद घुमट, विस्तृत प्लास्टरवर्क, चकाकी दिलेल्या फरशीचे अलंकरण.
3. बडा गुंबद मशीद (Bada Gumbad Mosque): मशीद + प्रवेशद्वार + सभा मंडप यांचे संयोजन.

२.३.१० प्रादेशिक शैली (Provincial Styles)

- बंगाल, गुजरात, माळवा, दख्खन.

■ २.३.११ मुघल स्थापत्यकला (Mughal Architecture)

1. अकबर टप्पा
2. जहांगीर टप्पा
3. शाहजहान टप्पा
4. औरंगजेब टप्पा

■ २.३.१२ राजपूत स्थापत्यकला (Rajput Architecture)

■ २.३.१३ शीख स्थापत्यकला (Sikh Architecture)

■ (ड) आधुनिक आणि वसाहती स्थापत्यकला (Modern and Colonial Architecture)

- २.३.१४ पोर्तुगीज स्थापत्यकला (Portuguese Architecture)
- २.३.१५ फ्रेंच स्थापत्यकला (French Architecture)
- २.३.१६ ब्रिटिश स्थापत्यकला (British Architecture)
- गॉथिक शैली (Gothic Style)
- इंडो-सारासेनिक शैली (Indo-Saracenic Style)
- निओक्लासिकल शैली (Neoclassical Style)
- २.३.१७ वसाहती स्थापत्यकलेचे सामाजिक-सांस्कृतिक पैलू (Socio-Cultural Aspects of Colonial Architecture)

(इ) स्वातंत्र्योत्तर आणि समकालीन स्थापत्यकला (Post-Independence and Contemporary Architecture)

- २.३.१८ आधुनिकतावादी टप्पा (Modernist Phase)
- २.३.१९ स्वदेशी आधुनिकतावाद (Indigenous Modernism)
- २.३.२० शाश्वत स्थापत्यकला (Sustainable Architecture)
- २.३.२१ स्मार्ट शहरे आणि ग्रीन डिझाइन (Smart Cities and Green Design)
- २.३.२२ सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन आणि पुनर्विकास प्रकल्प (Cultural Revival and Redevelopment Projects)
- २.४ भारतीय स्थापत्यकलेचा वारसा आणि महत्त्व (Legacy and Significance of Indian Architecture)
 - सातत्य आणि अनुकूलन (Continuity and Adaptation)
 - समन्वय आणि सांस्कृतिक संश्लेषण (Syncretism and Cultural Synthesis)
 - प्रतीकात्मकता आणि ओळख (Symbolism and Identity)
 - जागतिक ओळख (UNESCO वारसा) (Global Recognition - UNESCO Heritage)
 - समकालीन नगर नियोजनासाठी धडे (Lessons for Contemporary Urbanism)

३. भारतातील धर्माची उत्क्रांती (आणि त्याचा सांस्कृतिक परिणाम)

■ ३.१ प्रारंभिक धार्मिक परंपरा (Early Religious Traditions)

- हडप्पाकालीन श्रद्धा (Harappan Beliefs)
- वैदिक धर्म (Vedic Religion)
- उपनिषद कालखंड (Upanishadic Phase)

■ ३.२ विषम धर्मप्रवाह (Heterodox Faiths)

- बौद्ध धर्म – मुख्य विचार, संघ, कलेवरील प्रभाव (Buddhism – Core Ideas, Sangha, Art Influence)
- जैन धर्म – तत्त्वज्ञान, प्रतीके, कला आणि वास्तुकला (Jainism – Philosophy, Symbols, Art & Architecture)

■ ३.३ अभिजात हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन (Classical Hindu Revival)

- गुप्तकालीन धार्मिक विकास (Gupta Religious Developments)
- हिंदू विचारांची तात्विक विचारसरणी (Philosophical Schools of Hindu Thought)

■ ३.४ भक्ती चळवळ (Bhakti Movement)

- उगम आणि प्रसार (Origin and Spread)
- प्रमुख संत आणि प्रदेश (Major Saints and Regions)
- मुख्य विचार आणि आचार (Core Ideas and Practices)
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम (Social and Cultural Impact)

■ ३.५ सूफी चळवळ (Sufi Movement)

- उगम आणि संप्रदाय (Origins and Orders)
- मुख्य तत्त्वे (Key Principles)
- सांस्कृतिक आणि वास्तुकलात्मक परिणाम (Cultural and Architectural Impact)

■ ३.६ संमिश्र संस्कृती (Composite Culture)

- भक्ती-सूफी समन्वय (Bhakti-Sufi Synergy)
- सांस्कृतिक अभिव्यक्ती (Cultural Expressions)
- राजकीय आणि सामाजिक आयाम (Political and Social Dimensions)

■ ३.७ आधुनिक धार्मिक विकास (Modern Religious Developments)

- १९ व्या शतकातील सुधारणा चळवळी (19th-Century Reform Movements)
- घटनात्मक धर्मनिरपेक्षता (Constitutional Secularism)
- समकालीन विचारमंथन (Contemporary Reflections)

४. साहित्य (Literature)

- ४.१ साहित्याची उत्क्रांती (Evolution of Literature)
- ४.२ अभिजात संस्कृत साहित्य (Classical Sanskrit Literature)
- ४.३ तमिळ/संगम साहित्य (Tamil/Sangam Literature)
- ४.४ मध्ययुगीन प्रादेशिक साहित्य (Medieval Vernacular Literature)
- ४.५ भक्ती आणि सूफी साहित्य (Bhakti and Sufi Literature)
- ४.६ आधुनिक भारतीय साहित्य (Modern Indian Literature)
- ४.७ वैज्ञानिक आणि प्रादेशिक बोलीभाषांमधील साहित्य (Scientific and Regional Vernacular Literature)

५. भारतीय चित्रकला (Indian Painting)

- ५.१ प्रारंभिक गुहा आणि शैल चित्रे (Early Cave and Rock Paintings)
- ५.२ भित्तिचित्रे (Mural Paintings)
- ५.३ लघुचित्रे (Miniature Paintings)
- ५.४ चित्रकलेच्या प्रादेशिक शैल्या (Regional Schools of Painting)
- ५.५ आधुनिक आणि लोकचित्रे (Modern and Folk Paintings)

- ५.६ एतिहासिक स्रोत म्हणून चित्रे (Paintings as Historical Sources)

६. भारतीय नृत्य (Indian Dance)

- ६.१ भारतातील नृत्याची एतिहासिक उत्क्रांती (Historical Evolution of Dance in India)
- ६.२ अभिजात नृत्य प्रकार (Classical Dance Forms)
- ६.३ लोकनृत्य प्रकार (Folk Dance Forms)
- ६.४ प्रादेशिक विविधता (Regional Variations)
- ६.५ पुनरुज्जीवन आणि जागतिक ओळख (Revival and Global Recognition)

७. भारतीय संगीत (Indian Music)

- ७.१ भारतातील संगीताचा एतिहासिक विकास (Historical Development of Music in India)
- ७.२ अभिजात परंपरा – हिंदुस्थानी आणि कर्नाटकी (Classical Traditions – Hindustani and Carnatic)
- ७.३ वाद्ये आणि घराणी (Instruments and Gharanas)
- ७.४ लोक आणि प्रादेशिक संगीत (Folk and Regional Music)
- ७.५ आधुनिक संगीत आणि फ्यूजन (Modern Music and Fusion)

८. भारतीय रंगभूमी (Indian Theatre)

- ८.१ उगम आणि अभिजात नाटक (नाट्यशास्त्र) (Origins and Classical Drama (Natyashastra))
- ८.२ प्रादेशिक रंगभूमीचे प्रकार (Regional Theatre Forms)
- ८.३ आधुनिक रंगभूमी आणि भारतीय प्रबोधन (Modern Theatre and Indian Renaissance)
- ८.४ समकालीन भारतीय रंगभूमी (Contemporary Indian Theatre)

९. बाहुलीनाट्य (Puppetry)

- ९.१ उगम आणि उत्क्रांती (Origins and Evolution)
- ९.२ प्रमुख प्रादेशिक प्रकार (Major Regional Forms)
- ९.३ सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक महत्त्व (Cultural and Educational Significance)

१०. हस्तकला (Handicrafts)

- १०.१ हस्तकलेचे प्रकार (वस्त्र, धातू, लाकूड इ.) (Types of Handicrafts (Textile, Metal, Wood, etc.))
- १०.२ सरकारी उपक्रम आणि योजना (Government Initiatives and Schemes)
- १०.३ आर्थिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व (Economic and Cultural Significance)

११. शिल्पकला (Sculpture)

- ११.१ भारतीय शिल्पकलेची उत्क्रांती (Evolution of Indian Sculpture)
- ११.२ गांधार आणि मथुरा शैल्या (Gandhara and Mathura Schools)

- ११.३ गुप्तकालीन शिल्पकला (Gupta Sculpture)
- ११.४ चोल कांस्य शिल्पकला (Chola Bronze Sculpture)
- ११.५ तंत्रे आणि साहित्य (Techniques and Materials)

मुघल वास्तुकला (Mughal Architecture)

मुघल वास्तुकला ही भारतीय इतिहासातील कला आणि स्थापत्यकलेचा एक उत्कृष्ट संश्लेषण (Synthesis) दर्शवते. ही शैली इस्लामिक, पर्शियन, मध्य आशियाई आणि स्थानिक भारतीय स्थापत्य परंपरांचे मिश्रण करून मुघल साम्राज्याच्या अंतर्गत विकसित झाली.

■ इतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Context)

- बाबर (Babur) (१५२६-१५३०): मुघल साम्राज्याचा संस्थापक. त्याने तिमूर शैली (Timurid style) आणली, ज्यामध्ये बागबगीचे (चारबाग), थडगी आणि मशिदींवर भर होता.
- हुमायूँ (Humayun) (१५३०-१५५६): याने पर्शियन (इराणी) वास्तुविशारदांना आणले, उदा. मीरक मिर्झा घियाथ. यातूनच पर्शियन-प्रभावित पहिल्या मोठ्या मुघल थडग्यांची (उदा. हुमायूँचे मकबरा, दिल्ली) निर्मिती झाली.
- अकबर (Akbar) (१५५६-१६०५): त्याने साम्राज्याचे एकत्रीकरण केले; राजपूत आणि पर्शियन घटकांचे मिश्रण असलेली समन्वयी इंडो-इस्लामिक शैली (syncretic Indo-Islamic style) प्रोत्साहित केली.
- जहांगीर (Jahangir) (१६०५-१६२७): नजाकत (refinement) आणि नक्षीकामावर (ornamentation) अधिक लक्ष केंद्रित केले.
- शाहजहान (Shah Jahan) (१६२८-१६५८): मुघल वास्तुकलेचा शिखर बिंदू (Pinnacle); समरूपता (symmetry), बागबगीचे, संगमरवर आणि पिएत्रा दुरा (Pietra Dura) तंत्रावर भर दिला.
- औरंगजेब (Aurangzeb) (१६५८-१७०७): उपयुक्त (Functional) वास्तुकला; सजावटीपेक्षा साधेपणा (simplicity over ornamentation); किल्ले आणि मशिदींवर लक्ष केंद्रित केले.

■ मुघल वास्तुकलेचा विकास (Evolution of Mughal Architecture)

■ अ. प्रारंभिक टप्पा (बाबर आणि हुमायूँ) (Early Phase)

- शैली: पर्शियन-तिमूर शैलीचा प्रभाव.
- वैशिष्ट्ये: चारबाग बागबगीचे, पायऱ्या असलेली थडगी, दुहेरी घुमट (double domes), लाल बलुआ दगड (red sandstone) आणि संगमरवर यांचा वापर.
- उदाहरणे:
 - हुमायूँचे मकबरा, दिल्ली (भारतातील पहिले पर्शियन-शैलीचे चारबाग थडगे)
 - काश्मीर आणि आग्रा येथील बाबरचे बाग (रंगमहाल).

■ ब. अकबराचा कालखंड (१५५६-१६०५) (Akbar's Period)

- शैली: इंडो-इस्लामिक; हिंदू (उदा. कोर्बेल कंस - corbelled brackets, छत्री, जाळी पडदे) आणि इस्लामिक (कमानी, घुमट) घटकांचे मिश्रण.

■ वैशिष्ट्ये:

- लाल बलुआ दगडाचा वापर आणि त्यात पांढऱ्या संगमरवरी जडणकाम (inlay).
- बुळबुळीत घुमट (Bulbous domes), मागील बाजूस असलेले कमानीचे दरवाजे (recessed arches), मोठे प्रवेशद्वार.
- बहुमजली महाल आणि किल्ले.

- उदाहरणे:
- आग्रा किल्ला, फतेहपूर सिक्री, बुलंद दरवाजा, सलीम चिश्तीचे मकबरा.

■ क. जहांगीरचा कालखंड (१६०५-१६२७) (Jahangir Period)

- शैली: अधिक नजाकतदार; नक्षीकाम, पिएत्रा दुरा, बागबगीचे यांवर भर.
- वैशिष्ट्ये:
- थडगी आणि मशिदीसाठी पांढऱ्या संगमरवराचा वापर.
- सजावटीचे फुलांचे नमुने, सुलेखन (calligraphy).
- उदाहरणे:
- इतिमाद-उद्-दौलाचा मकबरा, आग्रा ("बेबी ताज").

■ ड. शाहजहानचा कालखंड (१६२८-१६५८) (Shah Jahan Period)

- शैली: मुघल वास्तुकलेचा कळस; समरूपता, प्रमाणबद्धता (proportion) आणि भव्यता (opulence) यावर जोर.
- वैशिष्ट्ये:
- पांढरा संगमरवर, लाल बलुआ दगड आणि पिएत्रा दुरा यांचा विस्तृत वापर.
- सममितीय बागबगीचे, परावर्तित तलाव (reflecting pools) आणि मिनार (minarets).
- मौलिक आणि अर्ध-मौलिक दगडांचे नक्षीदार जडणकाम (Ornamental inlay).
- उदाहरणे:
- ताजमहल, आग्रा

■ इ. उत्तर मुघल कालखंड (औरंगजेब आणि नंतरचा) (Late Mughal Period)

- शैली: अधिक साधी, कठोर (austere), आणि उपयुक्त वास्तुकला.
- वैशिष्ट्ये:
- कमी सजावटीचे तपशील.
- मशिदी, किल्ले आणि नागरी संरचनेवर (civic structures) भर.
- उदाहरणे:
- बीबी का मकबरा, औरंगाबाद
- बादशाही मशीद, लाहोर

मुघल स्थापत्यकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये: Key Feature of Mughal Architecture

वैशिष्ट्य (Feature)	वर्णन (Description)	उदाहरणे (Examples)
वापरलेले साहित्य (Material)	लाल वाळूचा दगड, पांढरा संगमरवर, काळा संगमरवर, चकाकणाऱ्या फरशा	आग्रा किल्ला, ताजमहल
रचनात्मक घटक (Structural Elements)	कमानी, घुमट (एकल व दुहेरी), मिनार (minarets), इवान (iwans), छत्र्या (chhatris)	जामा मशीद, दिल्ली

आराखडा (Plan)	सममितीय, अक्षीय मांडणी; चारबाग शैलीतील उद्याने (Charbagh gardens)	ताजमहाल, हुमायूंचा मकबरा
शोभिवंतता (Ornamentation)	पिट्रा ड्युरा (Pietra dura) नक्षीकाम, सुलेखन (calligraphy), भौमितिक आणि फुलांच्या नक्षीचे आकृतिबंध	ताजमहाल, इतिमद-उद-दौला
एकत्रीकरण (Integration)	उद्याने, पाण्याचे कालवे, परावर्तित करणारे तलाव (reflecting pools)	शालिमार् बाग, श्रीनगर
किल्लेबंदी (Fortifications)	भव्य तटबंदी, बुरुज, प्रवेशद्वारे	आग्रा किल्ला, लाल किल्ला

■ मुघल वास्तुकलेचे महत्त्व (Significance of Mughal Architecture)

■ कलात्मक आणि सौंदर्यविषयक वारसा (Artistic & Aesthetic Legacy):

- मुघल वास्तुकला इंडो-इस्लामिक संश्लेषणाचा (Indo-Islamic synthesis) शिखर बिंदू होती; तिने प्रादेशिक शैलींवर (उदा. राजपूत, दख्खनी, अवधी) प्रभाव टाकला.

■ सांस्कृतिक एकीकरण (Cultural Integration):

- तिने पर्शियन-इस्लामिक तत्त्वे आणि स्थानिक भारतीय कारागिरी यांचे उत्कृष्ट मिश्रण साधले.

■ शहरी नियोजन (Urban Planning):

- मुघल किल्ले, बागबगीचे आणि शहरे नियोजित नागरी जागा (planned civic spaces), जल व्यवस्थापन आणि सौंदर्यविषयक तत्त्वे दर्शवतात.

■ धार्मिक आणि राजकीय प्रतीकवाद (Religious & Political Symbolism):

- मशिदी, थडगी आणि किल्ले हे शाही अधिकार (imperial authority), धार्मिक निष्ठा आणि वंशवादी कायदेशीरपणा (dynastic legitimacy) व्यक्त करतात.

■ नंतरच्या वास्तुकलेवर प्रभाव (Influence on Later Architecture):

- राजपूत महाल, शीख वास्तुकला, ब्रिटीश वसाहतकालीन इमारती आणि आधुनिक संवर्धन (modern conservation) प्रकल्पांना या शैलीने प्रेरणा दिली.

■ महाराष्ट्रातील मुघल स्थापत्यकलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य

■ Key feature of Mughal architecture in Maharashtra

वैशिष्ट्य (Feature)	वर्णन (Description)	उदाहरणे (Examples)
वापरलेले साहित्य (Material Use)	लाल वाळूचा दगड, जांभ्या दगडाचा वापर, चुना-आधारित मोर्तार; क्वचित प्रसंगी अलंकरणासाठी संगमरवर	औरंगाबादची प्रवेशद्वारे, दौलताबाद किल्ल्यातील वाढीव बांधकाम
कमानी आणि घुमट (Arches & Domes)	निमुळत्या कमानी, गोलाकार घुमट (bulbous domes), कमळाच्या आकाराचे कळस (lotus finials), दुहेरी घुमट	बीबी का मकबरा, औरंगाबाद
मिनार आणि छत्र्या (Minarets & Chhatris)	प्रवेशद्वारांच्या दुतर्फा उंच मिनार; उंच मंडप (छत्र्या)	औरंगाबादमधील मकबरे

किल्लेबंदी (Fortifications)	बुरुजांसह भव्य भिंती, खंदक आणि सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाचे दरवाजे	दौलताबाद किल्ला (मुघलांनी सुधारित), प्रतापगडातील बदल
उद्याने (Gardens)	मकबरे आणि राजवाड्यांमध्ये पर्शियन शैलीतील चारबाग उद्याने	बीबी का मकबरा उद्याने
सजावट आणि अलंकरण (Decoration & Ornamentation)	फुलांचे आकृतिबंध, सुलेखन (calligraphy), इनले वर्क; पर्शियन आणि स्थानिक कलेचा संगम	औरंगाबादमधील मकबरे, कोरलेल्या दगडांची प्रवेशद्वारे

■ महाराष्ट्रातील मुघल वास्तुकलेचे महत्त्व (Significance of Mughal Architecture in Maharashtra)

■ सांस्कृतिक एकीकरण (Cultural Integration):

- पर्शियन-मुघल आणि दख्खनी-मराठा शैलींचे मिश्रण.
- शाही मुघल वास्तूंच्या स्वरूपाचे स्थानिक भूगोलाशी आणि साहित्य (materials) यांच्याशी जुळवून घेणे दर्शवते.

■ सैन्य आणि धोरणात्मक महत्त्व (Military and Strategic Importance):

- दख्खनचे प्रांत आणि व्यापारी मार्गांचे संरक्षण करण्यासाठी किल्लेबंदी (Fortifications) मजबूत केली गेली.

■ शहरी आणि नागरी नियोजन (Urban and Civic Planning):

- मुघल राज्यपालांनी नियोजित शहरे (उदा. औरंगाबाद) वसवली, ज्यात बागबगीचे, मशिदी आणि प्रशासकीय इमारती यांचा समावेश होता.

■ वास्तुशिल्पीय वारसा (Architectural Legacy):

- नंतरच्या मराठा वास्तुकलेवर प्रभाव टाकला, विशेषतः घुमट (domes), प्रवेशद्वारे (gateways) आणि किल्लेबंदीच्या तंत्रावर.

राजपूत वास्तुकला (Rajput Architecture)

८ व्या शतकापासून ते १८ व्या शतकापर्यंत पसरलेली राजपूत वास्तुकला ही स्थानिक हिंदू बांधकाम परंपरा, प्रादेशिक प्रभाव आणि नंतरच्या इस्लामिक/मुघल परस्परसंवादाचे एक विशिष्ट मिश्रण (distinctive blend) दर्शवते. ही शैली राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेशाच्या काही भागांतील अर्ध-शुष्क (semi-arid) प्रदेशात विकसित झाली आणि तिने विविध राजपूत वंशांची राजकीय सत्ता, युद्धनीती आणि सांस्कृतिक नजाकत (sophistication) व्यक्त केली.

■ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Context)

- गुप्त, प्रतिहार आणि हर्ष साम्राज्यांच्या न्हासानंतर तिचा उदय झाला.
- चौहान, राठोड, सिसोदिया, कछवाहा, परमार, चंदेल यांसारख्या राजपूत राज्यांनी भरभराट साधली.
- किल्ले, महाल, मंदिरे, पायऱ्यांच्या विहिरी (stepwells) आणि प्रशासकीय इमारतींना राजाश्रय मिळाला.
- मुघलांशी झालेल्या बाह्य संवादामुळे नंतरच्या शतकात समन्वयी घटक (syncretic elements) दिसू लागले (उदा. आमेरच्या कछवाहांखालील राजपूत-मुघल शैली).

■ राजपूत वास्तुकलेची मुख्य वैशिष्ट्ये (Key feature of Rajput architecture)

1. भक्कम तटबंदी शैली (Strong Fortification Style)
 - टेकड्यांवर आणि धोरणात्मक ठिकाणी बांधलेल्या भव्य किल्ल्यांसाठी राजपूत वास्तुकला ओळखली जाते.
 - मोठ्या दगडाच्या भिंती, बुरूज (bastions), कोनीय दरवाजे (angular gates). एकाधिक बचावात्मक थर (पोल, दरवाजा, बुरूज).

- किल्ल्यांच्या आत जल-संचयन (Water harvesting) प्रणाली.
 - **उदाहरणे:** चित्तोडगड किल्ला (मेवाड), कुंभलगड किल्ला (३६ किमी लांबीची भिंत), रणथंबोर किल्ला (चौहान), ग्वाल्हेर किल्ला (तोमर), मेहरानगढ किल्ला, जोधपूर (राठोड).
2. मंदिर वास्तुकला - प्रादेशिक रूपांसह नागर शैलीचा आधार (Nagara Base with Regional Variants)
- राजपूत मंदिरे नागर शैलीवर विकसित झाली, ज्यात उभटपणा (verticality), शिखरे आणि गुंतागुंतीचे कोरीव काम यावर जोर दिला गेला.
 - वैशिष्ट्ये:
 - रेखा-प्रसाद आणि लॅटिना शिखरे.
 - अनेक सभागृहांसह मंडप प्रणाली.
 - नक्षीदार तोरणे.
 - भक्तीपूर्ण, वीररसपूर्ण, शृंगारिक आणि पौराणिक प्रतिमांचा वापर.
 - **उदाहरणे:** खजुराहोची मंदिरे (चंदेल) - कंदरिया महादेव, मोढेरा सूर्य मंदिर (सोलंकी), कीर्ती स्तंभ आणि विजय स्तंभ, चित्तोड, ओसियन मंदिरे (प्रतिहार), ब्रह्मा मंदिर, पुष्कर.
3. महाल - स्थानिक आणि नंतरच्या मुघल प्रभावाचे मिश्रण (Palaces - Blend of Indigenous and Later Mughal Influences)
- राजपूत महाल राजेशाही जीवनशैली, सौंदर्यशास्त्र आणि शहर नियोजन दर्शवतात.
 - वैशिष्ट्ये:
 - छत्री, झरोके आणि चौक (courtyards) असलेली बहुमजली संरचना.
 - रंगवलेले आतील भाग आणि आरशाचे काम (शीश महाल).
 - संगमरवरी जडणकाम आणि भित्तिचित्र (fresco) तंत्र.
 - जनाना (स्त्रियांचे निवासस्थान) आणि मर्दना (पुरुषांचे निवासस्थान).
 - **उदाहरणे:** सिटी पॅलेस, उदयपूर, सिटी पॅलेस, जयपूर, आमेर किल्ला, जयपूर, जैसलमेर पॅलेस, जहाज महाल, मांडू (परमार).
4. छत्री, झरोके आणि मंडप (Chhatris, Jharokhas, and Pavilions)
- या संरचना राजपूत सौंदर्यशास्त्राचे (aesthetics) स्वाक्षरी (signature) घटक बनले.
 - छत्री: घुमटाच्या आकाराचे कियोस्क (dome-shaped kiosks) जे स्मशान स्मारके (cenotaphs) किंवा वंशाच्या खुणा म्हणून वापरले जात.
 - झरोके: हवा खेळती ठेवण्यासाठी आणि निरीक्षण करण्यासाठी बाहेर आलेले गॅलरीचे सज्जे (projecting balconies).
 - बारादरी: मनोरंजन आणि एकत्र जमण्यासाठी असलेले बारा कमानीचे मंडप (twelve-arched pavilions).
 - **उदाहरणे:** बडा बागचे स्मशान स्मारके, जैसलमेर, गैतोरे की छत्रियां, जयपूर.
5. पायऱ्यांच्या विहिरी (बावडी / वाव) - अद्वितीय जल-वास्तुकला (Stepwells - Unique Hydro-Architecture)
- जल व्यवस्थापनासाठी शुष्क (arid) प्रदेशात बांधल्या गेल्या.
 - वैशिष्ट्ये:
 - बहुमजली भूगर्भीय संरचना.

- शिल्पकला केलेले खांब, कॉरिडॉर आणि मंदिरे.
 - थंड वातावरण जो सामुदायिक जागेसारखा वापरला जाई.
 - **उदाहरणे:** राणी की वाव (पाटण) – युनेस्को स्मारक , तूरजी का झालरा, जोधपूर, चांद बावडी, आभानेरी (चौहान).
6. सजावटीची कला (Decorative Art)
- आतील आणि बाहेरील सजावटीचे समृद्ध तंत्र (Rich interior and exterior decoration techniques):
 - भित्तिचित्रे (Frescoes) आणि म्युरल्स: शेखावती प्रदेश.
 - आरशाचे काम (आइना/शीश) आमेर किल्ला, उदयपूर.
 - स्टुको (Stucco), दगडी जाळी (जाळी), कोरीव काम.
 - रंगीत दगड आणि संगमरवराचा वापर.

■ शीख वास्तुकला (Sikh Architecture)

- शीख वास्तुकला १५ व्या ते १९ व्या शतकादरम्यान विकसित झाली, जी गुरू नानक आणि त्यानंतरच्या शीख गुरूंच्या शिकवणीतून उदयास आली. महाराजा रणजित सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील शीख साम्राज्यादरम्यान या शैलीला स्मारक स्वरूप (monumental form) प्राप्त झाले. तिने इंडो-इस्लामिक, राजपूत, मुघल आणि स्थानिक पंजाबी परंपरांचे मिश्रण केले, ज्यामुळे आध्यात्मिक समतावाद (spiritual egalitarianism), साधेपणा आणि सामुदायिक सेवा (community service) यावर आधारित एक विशिष्ट स्थापत्यशैली निर्माण झाली.

■ विकास (Evolution)

1. नानकशाही टप्पा (Nanakshahi Phase) (१५ वे-१६ वे शतक)
 - प्रारंभिक प्रार्थनास्थळे (shrines) साधी, कमी उंचीची (low-scale) संरचना होती.
 - संगत (सामुदायिक जमणे/congregation) आणि लंगर (सामुदायिक स्वयंपाकघर/community kitchen) यावर लक्ष केंद्रित.
 - साहित्य स्थानिक होते: वीट, लाकूड, चिखलाचा गिलावा (mud plaster).
2. गुरू कालखंड (Guru Period) (१६ वे-१७ वे शतक)
 - गुरू अर्जन देव यांनी १५८० च्या दशकात हरमंदिर साहिब (सुवर्ण मंदिर) चे बांधकाम सुरू केले.
 - अमृतसर, तरन तारन, कर्तारपूर, आनंदपूर साहिब यांसारख्या शीख तीर्थक्षेत्रांचा विकास.
 - सरोवराचा (पवित्र तलाव) मध्यवर्ती घटक म्हणून परिचय.
3. गुरू-नंतरचा आणि शीख मिसळ कालखंड (Post-Guru and Sikh Misls Period) (१८ वे शतक)
 - सततच्या मुघल-अफगाण संघर्षामुळे गुरूद्वारे किल्लेबंद (Fortified) करण्यात आले.
 - राजपूत किल्ला वास्तुकला आणि शीख सौंदर्यशास्त्र यांचे मिश्रण.
 - संरक्षणात्मक संरचना: राम रौणी किल्ला (अमृतसर), लोहगड (बंदा सिंग बहादूर यांचा किल्ला).
4. रणजित सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील शीख साम्राज्य (Sikh Empire under Ranjit Singh) (१७९९-१८३९)
 - शीख वास्तुकलेचे सुवर्ण युग. व्यापक सोनेरी मुलामा (Extensive gilding), संगमरवरी जडणकाम, भित्तिचित्रे (frescoes).
 - प्रमुख धार्मिक स्थळांचे बांधकाम (अकाल तख्त, हजूर साहिब, पटना साहिब).

- सुवर्ण मंदिराभवती बुंगा (विश्रामगृहे/rest houses) चा विस्तार.

■ शीख वास्तुकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key features of Sikh architecture)

1. गुरुद्वारा हे मुख्य संरचना (Gurdwara as the Core Structure)
 - गुरुद्वारा हे शीख धर्माचे मध्यवर्ती धार्मिक भवन आहे. त्याची वास्तुकला शीख मूल्यांचे प्रतीक आहे:
 - चारही बाजूंनी प्रवेशद्वार → समानता आणि खुलेपणाचे (openness) प्रतीक.
 - मूर्ती किंवा प्रतिमा नाहीत, केवळ गुरु ग्रंथ साहिब एका उंच चौथऱ्यावर (तख्त) स्थापित आहेत.
 - दिवाण हॉल (Diwan Hall) सामूहिक प्रार्थना आणि कीर्तनासाठी.
 - लंगर हॉल (Langar Hall) विनामूल्य सामुदायिक स्वयंपाकघरासाठी.
2. सरोवर (पवित्र तलाव) (Sarovar - Sacred Tank)
 - शीख वास्तुकलेचे अद्वितीय वैशिष्ट्य.
 - आयताकृती, घाट आणि प्रदक्षिणा (परिक्रमा) मार्गाने वेढलेले.
 - पवित्रता, चिंतन आणि आध्यात्मिक शुद्धीकरण दर्शवते.
3. प्रतीकात्मक घटक (Symbolic Elements)
 - निशान साहिब → एका उंच खांबावर (मरिया) उंच त्रिकोणी केशरी (saffron) ध्वज.
 - छतावरील कडा आणि प्रवेशद्वारांवर एक ओंकार चिन्ह.
 - राजपूत प्रभावामुळे छतावरील कोपऱ्यांमध्ये छत्र्या (Chhatris).
4. घुमट (Domes)
 - मूळ शीख घुमट अद्वितीय आहेत:
 - नालीदार (Fluted), बरगडीदार (ribbed), भोपळ्याच्या आकाराचे किंवा कमळाच्या आकाराचे.
 - अनेकदा सोन्याच्या वर्खाने (gold leaf) मढवलेले (सुवर्ण मंदिर).
 - बहु-घुमटी (Multi-domed) गुरुद्वारे सामान्य आहेत.
5. कमानी आणि प्रवेशद्वारे (Arches & Doorways)
 - बहु-पर्णिय (Multi-foil), अणकुचीदार मुघल कमानी आणि कस्पेड (cusped) कमानींचा वापर.
 - फुलांच्या नक्षी (floral motifs) असलेले कोरीव लाकडी दरवाजे.
6. नक्षीकाम (Ornamentation)
 - भित्तिचित्रे (फुलकारी शैली), आरशाचे काम, पिपत्रा दुरा, स्टुको आणि सोनेरी मुलामा (gilded surfaces) दिलेले पृष्ठभाग.
 - नक्षी: वेळी, फुले, भौमितिक नमुने; मानव किंवा प्राणी आकृत्या नाहीत (no human or animal figures).
 - काही गुरुद्वारांमध्ये समृद्ध पंजाबी लघुचित्र (punjabi miniature style paintings) शैलीची चित्रे.
7. साहित्य (Materials):
 - चुन्याचा गिलावा (Lime plaster), विटांचे बांधकाम, संगमरवर, सोन्याचा मुलामा दिलेल्या तांब्याच्या पत्र्या. नंतरच्या काळात: पांढरा संगमरवर आणि सोनेरी मुलामा यांचा व्यापक वापर (कार सेवा उपक्रम).

■ वास्तुशिल्पीय घटक (Architectural elements)

- दरबार साहिब (प्रार्थना हॉल): चौकोनी किंवा आयताकृती. एका पालखीमध्ये (छत्री असलेले सिंहासन) गुरु ग्रंथ साहिब स्थापित असतात. समृद्धपणे सजवलेला आतील भाग.
- परिक्रमा (Circumambulatory Path): सरोवर किंवा प्रार्थना हॉलला वेढलेला मार्ग.
- बुंगा (Bunga): मुख्यतः १८ व्या-१९ व्या शतकात बांधलेली निवासी विश्रामगृहे. उदाहरण: अकाल बुंगा, बुंगा रामगढिया.
- लंगर हॉल: अत्यावश्यक घटक. समानता आणि सेवेचे प्रतीक.
- देवरी (प्रवेशद्वार - Gateway): नक्षीदार प्रवेशद्वार ज्यात कमानी, झरोके, सजावटीचे पटल असतात.
- उदाहरणे: हरमंदिर साहिब (सुवर्ण मंदिर), अमृतसर, अकाल तख्त (एहिक सत्तेचे आसन), आनंदपूर साहिब, गुरुद्वारा बंगला साहिब (दिल्ली), गुरुद्वारा नानक झिरा साहिब (बिदर), कर्नाटक.

■ विशिष्ट वैशिष्ट्य (Distinctive feature)

- मुघल वास्तुकलेच्या तुलनेत: शीख संरचनांमध्ये मानवी/प्राण्यांची आकृत्या टाळल्या जातात (इस्लामिक वास्तुकलेप्रमाणे), परंतु अधिक तेजस्वी रंग, संगमरवरी जडणकाम आणि सोन्याचा वर्ख वापरला जातो.
- राजपूत वास्तुकलेच्या तुलनेत: छत्री, झरोके आणि बुरूज यांसारखे घटक सामायिक आहेत. परंतु शीख इमारती महाल-भव्यतेएवजी (palace-grandiosity) समतावादी मांडणीवर (egalitarian layout) जोर देतात.
- हिंदू मंदिर वास्तुकलेच्या तुलनेत: गर्भगृह नाही, मूर्ती नाहीत. देवतांच्या मंदिराएवजी सामुदायिक जागेवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

(D) आधुनिक आणि वसाहतकालीन वास्तुकला (Modern and Colonial Architecture)

■ वसाहतकालीन वास्तुकला (Colonial Architecture)

- वसाहतकालीन वास्तुकला म्हणजे मुख्यत्वे ब्रिटिश (British), तसेच पोर्तुगीज, फ्रेंच आणि डच यांसारख्या युरोपीय सत्तांनी १६ व्या शतकापासून ते २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत भारतात आणलेल्या वास्तुकला शैलींचा समावेश आहे. या शैलींनी युरोपीय डिझाइन तत्त्वे आणि भारतीय साहित्य, हवामानानुसार बदल आणि स्थानिक कलात्मक परंपरा यांचे मिश्रण केले, ज्यामुळे एक संकरित (hybrid) वास्तुकला वारसा निर्माण झाला.

■ वसाहतकालीन वास्तुकलेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Colonial Architecture)

- युरोपीय शास्त्रीय श्रेणींचा (डॉरिक, आयोनिक, करिंथियन) वापर.
- समरूपता (symmetry), प्रमाणबद्धता (proportion) आणि भूमिती (geometry) यावर जोर.
- कमानी, खांबे, घुमट, त्रिकोणीय छत (pediments) आणि सजावटीचे प्रवेशद्वार (porticos) यांचा समावेश.
- नवीन साहित्याचा परिचय: कास्ट आयर्न (Cast iron), पोलाद (steel), प्रबलित काँक्रीट (reinforced concrete), प्लेट ग्लास.
- छावणी (cantonments), रेल्वे स्थानके, न्यायालये, नगरपालिका इमारती यांसारख्या उपयुक्त जागा.
- जाळीचे काम, छत्रीची नक्षी, व्हरांडे, सूर्य-पडदे (sunshades) आणि हवामानानुसार अनुकूलन यांद्वारे स्थानिकीकरण (Localisation).

■ भारतातील सर्वात जुनी युरोपीय वास्तुकला.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

- भव्य किल्ले आणि समुद्री सैन्य संरचना.
- बॅरोक (Baroque) आणि मॅन्युएलाइन (Manueline) शैलीतील रोमन कॅथोलिक चर्च.
- मोठे चौक (courtyards), बाह्य जिऱ्याच्या रचना (external staircases) आणि अलंकारिक दर्शनी भाग (ornamental facades).

■ उदाहरणे (Examples)

- बॉसिलिका ऑफ बॉम जीझस, गोवा - बॅरोक शैली, सेंट फ्रान्सिस झेवियरच्या अस्थींचे ठिकाण.
- से कॅथेड्रल, गोवा - आशियातील सर्वात मोठ्या चर्चपैकी एक.
- दमण, दीव आणि वसई येथील किल्ले.

■ फ्रेंच वास्तुकला (French Architecture)

- मुख्यतः पुदुच्चेरी (Pondicherry) आणि बंगालच्या काही भागांत.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

- जाळी-नमुन्यावर (Grid-pattern) आधारित शहर नियोजन.
- लांब खांब-युक्त इमारती (colonnaded buildings), पेस्टल शेड्स, कमानदार खिडक्या.
- फ्रेंच शास्त्रीयवादातून (French classicism) प्रेरणा घेतलेले बागबगीचे आणि प्रॉमनेड (promenades).

■ उदाहरणे (Examples)

- फ्रेंच क्वार्टर (व्हाइट टाऊन), पुदुच्चेरी
- चर्च ऑफ सॅक्रे-कूर, पुदुच्चेरी
- गव्हर्नर पॅलेस (पाडलेला आहे, पण एतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा).

■ डच वास्तुकला (Dutch Architecture)

- मलबार किनारपट्टीवर केंद्रित.
- वैशिष्ट्ये (Features)
 - उपयुक्त गोदामे, कारखाने आणि बंगले.
 - साधी, कठोर त्रिकोणी छप्पर (gabled roofs) आणि जाड भिंती.
- उदाहरणे (Examples)
 - डच पॅलेस (मट्टनचेरी पॅलेस), कोची - नंतर स्थानिक राज्यकर्त्यांनी सुधारणा केली.
 - नागपट्टिणमचा किल्ला, पुलिकत वस्त्या.

■ ब्रिटिश वास्तुकला (British Architecture)

- ब्रिटिशांनी सर्वात मोठा आणि वैविध्यपूर्ण वास्तुकला वारसा दिला, जो अनेक टप्प्यांमध्ये विकसित झाला:
 1. सुरुवातीचे वसाहतकालीन / नव-शास्त्रीय टप्पा (Early Colonial / Neo-Classical Phase) (१७८०-१८५०)
 - ग्रीक-रोमन शास्त्रीयवादातून प्रेरित.
 2. गॉथिक पुनरुज्जीवन वास्तुकला (Gothic Revival Architecture) (१९ व्या शतकाचा मध्य)
 - मध्ययुगीन युरोपीय स्वरूप दर्शवते आणि भव्यता, अधिकार आणि नैतिक उद्देश व्यक्त करते.
- वैशिष्ट्ये:
 - उंच खांब, त्रिकोणीय छत, घुमट. सममितीय दर्शनी भाग (façades) आणि खुले पोर्टिको.
 - व्यवस्था, तर्कशुद्धता (rationality) आणि साम्राज्याचे आदर्श प्रतिबिंबित.
 - **उदाहरणे:** रायटर्स बिल्डिंग, कोलकाता, राजभवन, कोलकाता (यूकेमधील केडलस्टन हॉलचे अनुकरण), सेंट जॉर्ज कॅथेड्रल, चेन्नई, टाऊन हॉल, मुंबई.
- वैशिष्ट्ये:
 - अणकुचीदार कमानी (Pointed arches), बरगडीदार तिजोरी (ribbed vaults), उंच आधार भिंती (flying buttresses).
 - उंच मनोरे (spires), रंगीत काचेच्या खिडक्या (stained glass windows).
 - अनेकदा स्थानिक नक्षी (local motifs) सोबत मिश्रण.
- प्रमुख उदाहरणे:
 - मुंबई (बॉम्बे) आशियातील सर्वात उत्कृष्ट गॉथिक समूह (Gothic cluster)
 - छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस (CSMT) - युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ
 - मुंबई विद्यापीठ (फोर्ट कॅम्पस, राजाबाई क्लॉक टॉवर)
 - बॉम्बे उच्च न्यायालय
- चेन्नई: मद्रास उच्च न्यायालय, मद्रास विद्यापीठाचे सिनेट हाऊस.

■ इंडो-सारसेनिक / इंडो-गॉथिक शैली (Indo-Saracenic / Indo-Gothic Style) (१८७०-१९१०)

- ही शैली म्हणजे भारतीय (मुघल, राजपूत, दख्खनी) वास्तुकला घटकांचे व्हिक्टोरियन गॉथिक संरचनेसह केलेले कृत्रिम (synthetic) मिश्रण होय.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

- कांद्याच्या आकाराचे घुमट (Onion domes), छत्र्या (chhatris), झरोके (jharokhas), मिनार (minarets).
- बहु-पर्णिय (Multi-foil) कमानी आणि कस्पेड खिडक्या (cusped windows).
- मोठे हॉल, उंच छत आणि व्हरांडे.

■ महत्त्व (Significance)

- वसाहतवादी राजवटीला भारतीय परंपरांबद्दल सहानुभूती दर्शवणारे "सांस्कृतिक समझोता" (cultural compromise) म्हणून पाहिले गेले.

- **उदाहरणे:** व्हिक्टोरिया मेमोरियल, कोलकाता, मद्रास उच्च न्यायालय, चेन्नई, ताजमहाल हॉटेल, मुंबई, मेयो कॉलेज, अजमेर, म्हैसूर पॅलेस (१९१२ मध्ये पुनर्रचना).

■ पुनर्जागरण आणि इटालियन शैली (Renaissance and Italianate Styles)

- नागरी इमारतींसाठी (civic buildings) स्वीकारल्या गेल्या.

■ वैशिष्ट्ये (Features)

- सजावटीचे कंस (Decorative brackets), कमान-युक्त (arcaded) कॉरिडॉर, घुमटिका (cupolas), जाळीदार कठडे (balustrades).
- समृद्ध नक्षीकाम (Rich ornamentation).
- **उदाहरणे:** व्हिक्टोरिया टाऊन हॉल, चेन्नई, जनरल पोस्ट ऑफिस, कोलकाता, बॉम्बे म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन बिल्डिंग.

■ शाही / एडवर्डियन वास्तुकला (Imperial / Edwardian Architecture) (२० व्या शतकाची सुरुवात)

- सत्ता आणि प्रशासकीय अधिकार दर्शवते.
- वैशिष्ट्ये (Features)
 - विशाल दर्शनी भाग (Massive façades), मोठे मध्यवर्ती चौक.
 - शास्त्रीय साधेपणा आणि भारतीय नक्षी (motifs) यांचे मिश्रण.
 - दगड, घुमट, खांब-युक्त मार्ग (colonnades) यांचा व्यापक वापर.
 - **उदाहरणे:** गेटवे ऑफ इंडिया, मुंबई, दिल्लीची रेल्वे स्थानके आणि विधानमंडळ इमारती (ल्युटेन्सच्या पूर्वीच्या).

६. ल्युटेन्सची दिल्ली (Lutyens' Delhi) (१९११-१९३१) – शाही राजधानीचे डिझाइन

■ भारतातील ब्रिटिश वास्तुकला महत्त्वाकांक्षेचा कळस.

■ डिझायनर: सर एडविन ल्युटेन्स, सर हर्बर्ट बेकर.

■ वैशिष्ट्ये:

- युरोपीय शास्त्रीयवादाचे भारतीय घटकांसह (घुमट, छत्र्या, जाळी) मिश्रण.
- रुंद समारंभी मार्ग (Broad ceremonial avenues), अक्षीय नियोजन (axial planning) आणि भव्य दृश्ये (grand vistas).
- मुघल वास्तुकलेची आठवण करून देणारा लाल आणि क्रीम रंगाचा बलुआ दगड.

■ मुख्य संरचना:

- राष्ट्रपती भवन: सांची स्तूपाने प्रेरित घुमट.
- संसद भवन: अशोककालीन नक्षी (Ashokan motifs) दर्शवणारी गोलाकार रचना.
- इंडिया गेट – युद्ध स्मारक, नॉर्थ आणि साऊथ ब्लॉक, सेंट्रल व्हिस्टा.

■ वसाहतकालीन वास्तुकलेचा परिणाम (Impact of colonial architecture)

■ सकारात्मक (Positive)

- आधुनिक बांधकाम साहित्य आणि तंत्रांचा परिचय.
- अभियांत्रिकी महाविद्यालये, सार्वजनिक बांधकाम विभाग (PWD) आणि नगर नियोजन विभागांची स्थापना.
- संकरित शैलीमुळे भारताच्या वास्तुकला भूदृश्याला (landscape) समृद्धी मिळाली.

■ नकारात्मक (Negative)

- वास्तुकला वंशभेद आणि शाही वर्चस्व दर्शवते.
- विभाजनामुळे (Segregation) सामाजिक-भौगोलिक असमानता निर्माण झाली.

■ वसाहतकालीन वास्तुकलेचे सामाजिक-सांस्कृतिक पैलू (Socio- Cultural Aspects of Colonial Architecture)

1. सत्ता आणि अधिकाराचे प्रतिबिंब (Reflection of Power and Authority):
 - वास्तुकला साम्राज्यवादी सत्तेचे प्रतीक होती. मोठी प्रशासकीय इमारती, सैनिकी निवासस्थाने (barracks), न्यायालये आणि सचिवालय (secretariat) संकुले ब्रिटिश वर्चस्व सिद्ध करत होती.
 - उदाहरणे: व्हाइसरॉय लॉज (शिमला), सचिवालय इमारती (दिल्ली, कोलकाता), फोर्ट सेंट जॉर्ज (चेन्नई).
2. शहर नियोजन आणि सामाजिक विभाजन (Urban Planning and Social Segregation):
 - छावण्या आणि नियोजित शहरांमध्ये जाळी-मांडणी (grid layouts), रुंद रस्ते, सार्वजनिक उद्याने आणि स्वच्छता प्रणाली आणली गेली.
 - उदाहरणे: नवी दिल्ली (ल्युटेन्सची दिल्ली) – ब्रिटिश शाही दृष्टी आणि अधिकारश्रेणी (hierarchy) मूर्त रूप देत होती.
3. सांस्कृतिक संश्लेषण आणि संकरितता (Cultural Synthesis and Hybridity):
 - वसाहतकालीन वास्तुकलेने युरोपीय डिझाइनमध्ये जुळवून घेण्यासाठी स्थानिक साहित्य आणि नक्षी स्वीकारल्या:
 - इंडो-सारसेनिक शैली: गॉथिक, मुघल आणि हिंदू नक्षीचे संयोजन (कांदाचे घुमट, मिनार, छत्र्या, जाळी).
 - उदाहरणे: छत्रपती शिवाजी टर्मिनस (मुंबई), मद्रास उच्च न्यायालय, व्हिक्टोरिया मेमोरियल (कोलकाता).
4. धार्मिक आणि सामुदायिक जागा (Religious and Community Spaces):
 - चर्च, कॅथेड्रल आणि मिशनरी शाळांनी युरोपीय धार्मिक आणि शैक्षणिक संस्कृतीचा प्रसार केला.
 - उदाहरण: सेंट पॉल्स कॅथेड्रल (कोलकाता), बॅसिलिका ऑफ बॉम जीझस (गोवा).
5. शिक्षण आणि सांस्कृतिक संस्था (Education and Cultural Institutions):
 - वसाहतकालीन इमारतींमध्ये विद्यापीठे, महाविद्यालये, संग्रहालये आणि पुस्तकालये होती, ज्यामुळे पाश्चात्य ज्ञान प्रणालींना (Western knowledge systems) प्रोत्साहन मिळाले.
 - उदाहरणे: इंडियन म्युझियम (कोलकाता), प्रेसिडेन्सी कॉलेज (कोलकाता), मुंबई विद्यापीठ.
6. आधुनिकता आणि तांत्रिक नवोपक्रमाचे प्रतीक (Symbol of Modernity and Technological Innovation):
 - बांधकामात लोखंड, पोलाद आणि काँक्रीटचा परिचय. घड्याळ टॉवर, रेल्वे स्थानके आणि पुलांचा वापर औद्योगिक युगाची संवेदनशीलता दर्शवतो.
 - उदाहरणे: हावडा ब्रिज (कोलकाता), छत्रपती शिवाजी टर्मिनस (मुंबई).

7. वारसा आणि ओळख (Heritage and Identity):

- ▶ आज वसाहतकालीन वास्तुकला सांस्कृतिक वारसा आहे, जो शहरी ओळख, पर्यटन आणि शिक्षणावर प्रभाव टाकतो.

■ महाराष्ट्रातील वसाहतकालीन वास्तुकलेचे महत्त्व (Significance of Colonial Architecture in Maharashtra)

1. ऐतिहासिक महत्त्व (Historical Significance):

- ▶ पोर्तुगीज आणि ब्रिटिशांचे सैन्य, व्यापार आणि प्रशासकीय प्राधान्यक्रम दर्शवणारा महाराष्ट्राचा वसाहतकालीन भूतकाळ प्रतिबिंबित करतो. या बांधकामांमुळे मुंबई सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय राजधानी म्हणून उदयास आली.

2. सांस्कृतिक आणि सौंदर्यविषयक मूल्य (Cultural and Aesthetic Value):

- ▶ युरोपीय शैलीचे भारतीय नक्षीसह मिश्रण झाल्यामुळे एक अद्वितीय वास्तुशिल्पीय शब्दसंग्रह (architectural vocabulary) तयार झाला. इमारतींमध्ये अनेकदा स्थानिक कारागिरी समाविष्ट होती, जसे की दगड कोरीव काम, जाळीचे काम आणि रंगीत काच (stained glass), जे सांस्कृतिक संश्लेषण दर्शवते.

3. शहर नियोजन प्रभाव (Urban Planning Influence):

- ▶ वसाहतकालीन वास्तुकलेने शहरांच्या मांडणीवर (layout) प्रभाव टाकला, ज्यामुळे रुंद रस्ते, प्रॉमनेड (promenades) आणि नागरी चौक, तसेच नियोजित व्यावसायिक, निवासी आणि प्रशासकीय क्षेत्रे सुरू झाली.

4. तांत्रिक आणि अभियांत्रिकी महत्त्व (Technological and Engineering Significance):

- ▶ पोलाद, प्रबलित काँक्रीट आणि यंत्राच्या साहाय्याने विटांचे काम यांसारख्या आधुनिक बांधकाम साहित्याचा परिचय. रेल्वे स्थानके, गोदी (docks) आणि पुलांमधील नवकल्पनांमुळे आर्थिक वाढ सुलभ झाली.
- ▶ उदाहरण: छत्रपती शिवाजी टर्मिनस - संरचनात्मक आणि सौंदर्यविषयक अभियांत्रिकीचा उत्कृष्ट नमुना.

5. पर्यटन आणि शैक्षणिक मूल्य (Tourism and Educational Value):

- ▶ अनेक वसाहतकालीन इमारती आज वारसा स्मारके आहेत. ते पर्यटक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांना आकर्षित करतात, ज्यामुळे शहरी वारसा आणि इतिहास जपण्यास मदत होते. सीएसएमटी आणि व्हिक्टोरियन गॉथिक एन्सेम्बल (Victorian Gothic ensemble) यांसारख्या युनेस्को पदनाम त्यांच्या जागतिक महत्त्वावर प्रकाश टाकतात.

6. सामाजिक आणि प्रतीकात्मक महत्त्व (Social and Symbolic Significance):

- ▶ वसाहतवादी सत्ता, नागरी अभिमान आणि सामाजिक श्रेणीबद्धता (social hierarchy) दर्शवते. चर्च, क्लब आणि सरकारी कार्यालये वसाहतवादी उच्चभ्रूंसाठी सांस्कृतिक केंद्रे म्हणून काम करत होती आणि नंतर स्वातंत्र्य संग्रामादरम्यान सार्वजनिक सभा आणि चळवळीचे ठिकाण बनली.

■ जागतिक मान्यता (UNESCO Heritage) (Global Recognition)

- सिंधू संस्कृती, बौद्ध, गुप्त, राजपूत, सल्तनत, मुघल, मराठा, वसाहतकालीन आणि आधुनिक कालखंडातील भारतीय वास्तुकलेने तिच्या सौंदर्यात्मक उत्कृष्टता, तांत्रिक नवोपक्रम आणि सांस्कृतिक प्रतीकवादासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रशंसा मिळवली आहे.

■ मान्यतेचे घटक (Recognition Factors)

1. ऐतिहासिक महत्त्व: प्राचीन शहरी नियोजन (हडप्पा आणि मोहेंजो-दारो) जगातील सर्वात जुनी शहरी वस्ती म्हणून ओळखली जाते.
2. वास्तुशिल्पीय नवोपक्रम: मंदिरे (खजुराहो, कोणार्क) गुंतागुंतीच्या दगडी कोरीव कामासह, किल्ले (चित्तोडगड, ग्वाल्हेर) आणि महाल (उदयपूर, जयपूर) संरक्षणात्मक, सौंदर्यविषयक आणि हवामान-अनुकूल बदलांसह.
3. धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधता: हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख आणि इस्लामिक वास्तुकला समन्वय (syncretism) दर्शवते.
4. जागतिक वास्तुकलेवर प्रभाव: इंडो-इस्लामिक वास्तुकलेने नंतरच्या मुघल शैलीवर प्रभाव टाकला, जी इराण आणि मध्य आशियात

स्वीकारली गेली.

■ आंतरराष्ट्रीय मान्यता (International Recognition)

1. युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे: अनेक भारतीय स्मारके युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे आहेत (२०२५ पर्यंत ४३ सांस्कृतिक, ७ नैसर्गिक, १ मिश्र).
2. मान्यता वास्तुशिल्पीय उत्कृष्टता, एतिहासिक महत्त्व आणि संवर्धन दर्शवते.
3. ही स्थळे अनेकदा जागतिक वास्तुकला, शहर नियोजन आणि संवर्धनामध्ये अभ्यास विषय (case studies) म्हणून कार्य करतात.

■ युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे (UNESCO World Heritage Sites)

■ १. सांस्कृतिक वारसा स्थळे (Cultural Heritage Sites)

● अ. प्राचीन आणि मध्ययुगीन वास्तुकला (Ancient & Medieval Architecture)

1. खजुराहो स्मारक समूह, मध्य प्रदेश - शृंगारिक आणि कथात्मक शिल्पकलेसह मंदिरे.
2. कोणार्क सूर्य मंदिर, ओडिशा - रथाच्या आकाराचे मंदिर, प्रतीकात्मक विश्वरचना (symbolic cosmology).
3. वेरूळ लेणी, महाराष्ट्र - बौद्ध, हिंदू, जैन खडक कापून (rock-cut) केलेली वास्तुकला.
4. अजिंठा लेणी, महाराष्ट्र - बौद्ध लेण्यांमधील मठ आणि भित्तिचित्रे.
5. महाबलिपुरम, तामिळनाडू - पल्लव खडक कापून केलेली मंदिरे आणि किनारी मंदिरे.
6. सांची स्तूप, मध्य प्रदेश - बौद्ध स्तूप आणि प्रवेशद्वारे.

● ब. किल्ले आणि महाल (Forts & Palaces)

1. लाल किल्ला, दिल्ली - मुघल वास्तुकला आणि शहर नियोजन.
2. आग्रा किल्ला, उत्तर प्रदेश - मुघल किल्लेबंदी आणि महाल वास्तुकला.
3. चित्तोडगड किल्ला, राजस्थान - राजपूत सैन्य वास्तुकला.
4. फतेहपूर सिक्री, उत्तर प्रदेश - मुघल राजधानी, हिंदू-इस्लामिक नक्षीचे मिश्रण.
5. गोलकोंडा किल्ला, हैदराबाद - सैन्य वास्तुकला आणि जल प्रणाली.

● क. पायऱ्यांच्या विहिरी आणि नागरी वास्तुकला (Stepwells & Civic Architecture)

1. राणी की वाव, गुजरात - उत्कृष्ट शिल्पकलेसह पायऱ्यांची विहीर.

■ 3. हम्पी, कर्नाटक - विजयनगर शहरी आणि मंदिर वास्तुकला.

1. चम्पानेर-पावागढ, गुजरात - किल्ले, मशिदी आणि शहर नियोजन.
2. वास्तुकला घटकांसह नैसर्गिक वारसा स्थळे (Natural Heritage Sites with Architectural Elements)
3. काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान, आसाम: हत्तींच्या मार्गासाठी प्रसिद्ध, पण काही संबंधित स्थानिक संरचना.
4. सुंदरबन, पश्चिम बंगाल: स्थानिक वास्तुकला असलेली खारफुटी वस्ती.

■ ३. मिश्र वारसा (Mixed Heritage)

- खांगचेंडझोंगा राष्ट्रीय उद्यान, सिक्कीम - लँडस्केपमधील मठांची नैसर्गिक आणि पवित्र वास्तुकला.

■ जागतिक महत्त्व (Global significance)

1. शहर नियोजन आणि अभियांत्रिकी: हडप्पाकालीन जाळी नियोजन, निचरा आणि जल व्यवस्थापन.
2. धार्मिक आणि प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व: मंदिरे, स्तूप आणि मशिदी विश्वरचना, विधी आणि राज्याच्या विचारसरणीचे प्रतिबिंब आहेत.
3. कलात्मक मिश्रण: भारतीय वास्तुकलेने पर्शियन, मुघल आणि युरोपीय घटक शोषून घेतले, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर ओळखल्या जाणाऱ्या संकरित (hybrid) शैली तयार झाल्या.
4. पर्यटन आणि मुत्सद्देगिरी: युनेस्को स्थळे जागतिक आकर्षणे आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीला प्रोत्साहन मिळते.
5. शाश्वततेचे धडे (Sustainability Lessons): पायऱ्यांच्या विहिरी, जल प्रणाली आणि हवामान-प्रतिसादी (climate-responsive) वास्तुकला समकालीन शाश्वत डिझाइनसाठी उदाहरणे म्हणून कार्य करतात.

■ भारतातील धर्माचा विकास (Evolution of Religion in India)

- भारतातील धर्म ही जगातील सर्वात प्राचीन, वैविध्यपूर्ण आणि विकसित होणारी घटना आहे. त्याचा विकास समाज, संस्कृती, राजकारण आणि तत्त्वज्ञान यांच्यातील परस्परसंवाद दर्शवतो. ढोबळमानाने, भारतीय धार्मिक इतिहासाची विभागणी खालीलप्रमाणे केली जाते:
 1. प्रागैतिहासिक आणि आद्य-एतिहासिक धर्म (इ.स.पूर्व १५०० पर्यंत)
 2. वैदिक धर्म (इ.स.पूर्व १५००-६००)
 3. शास्त्रीय/महान धर्म (इ.स.पूर्व ६००-इ.स. ५००)
 4. मध्ययुगीन धार्मिक विकास (इ.स. ५००-१५००)
 5. आधुनिक धार्मिक प्रवाह (इ.स. १५०० पासून पुढे)

■ १. प्रागैतिहासिक आणि आद्य-एतिहासिक धर्म (Prehistoric and Protohistoric Religion) (इ.स.पूर्व १५०० पर्यंत)

■ १. पुराणाश्मयुग (Paleolithic) (सुमारे २५ लाख - १०,००० इ.स.पूर्व)

- प्रारंभिक मानवांमध्ये अॅनिमिस्टिक (animistic - निसर्गात आत्मा मानणारी) श्रद्धा होत्या; ते निसर्गाची आणि प्राण्यांची पूजा करत होते.
- पुरावे: गुहेतील चित्रे, व्हीनस मूर्ती (प्रजनन क्षमता), दफन स्थळे आणि त्यासोबत ठेवलेल्या गंभीर वस्तू (grave goods).

■ २. नवाश्मयुग आणि ताम्रपाषाणयुग (Neolithic and Chalcolithic) (सुमारे ७०००-१५०० इ.स.पूर्व)

- शेती आणि वस्त्यांच्या उदयानंतर प्रजनन पंथ (fertility cults) आणि मातृदेवतेची (mother goddess) पूजा सुरू झाली.
- हडप्पा/सिंधू संस्कृती (२६००-१९०० इ.स.पूर्व):
- मोहेंजोदारोचे महास्नानगृह (Great Bath) - धार्मिक शुद्धीकरणासाठी असावे काय?
- टेराकोटाच्या मूर्ती - मातृदेवता, आद्य-शिव (पशुपती सील).
- अग्निकुंड (Fire altars) - धार्मिक विधी.

■ २. वैदिक धर्म (Vedic Religion) (इ.स.पूर्व १५००-६००)

- इंडो-आर्यांचा धर्म, जो ऋग्वेदातील स्तोत्रे, यज्ञ आणि बलिदान यावर केंद्रित होता.
- निसर्ग पूजा: इंद्र, अग्नी, सूर्य, वरुण.
- पुरोहितांनी (ब्राह्मण) केलेले धार्मिक विधी (यज्ञ) प्रभावी होते.

- वर्ण तत्त्वांवर आधारित समाज; धार्मिक अधिकाराने राजेशाहीला वैधता दिली.
- **उत्तर वैदिक कालखंड:** उपनिषदीय विचारांचा उदय, ब्रह्म, आत्मन, कर्म, मोक्ष यांवर लक्ष केंद्रित \rightarrow कर्मकांडापलीकडील तात्विक धर्म.

■ ३. शास्त्रीय किंवा महान धर्म (Classical or great religions) (इ.स.पूर्व ६००-इ.स. ५००)

■ १. जैन धर्म (Jainism)

- महावीरांनी (५९९-५२७ इ.स.पूर्व) बिहारमध्ये स्थापना केली.
- मुख्य तत्त्वे: अहिंसा, अपरिग्रह (अनासक्ती), अनेकांतवाद.
- भिक्षुंचा (Monastic order) संघ, शिस्तबद्ध नैतिक जीवन, शाकाहार.
- वैदिक विधी आणि जातिव्यवस्थेचा अस्वीकार.

■ २. बौद्ध धर्म (Buddhism)

- गौतम बुद्ध (सुमारे ५६३-४८३ इ.स.पूर्व) यांनी स्थापना केली.
- चार आर्य सत्य, अष्टांग मार्ग, धर्मावर आणि नैतिक जीवनावर भर.
- मिशनरी (Missionary) कार्यामुळे बौद्ध धर्म भारतभर आणि आशियामध्ये पसरला.
- मौर्य शासकांचे (अशोक) समर्थन मिळाल्याने त्याचा प्रसार वाढला.

■ ३. सांप्रदायिक हिंदू धर्माचा उदय (Emergence of Sectarian Hinduism)

- भक्ती परंपरा आणि प्रारंभिक पुराणांचे लेखन उदयास आले.
- वैदिक देवतां सोबतच विष्णू, शिव, देवी यांची पूजा सुरू झाली.
- मंदिर बांधणीला सुरुवात झाली, ज्यामुळे भक्ती आणि कर्मकांडीय (ritualistic) प्रवृत्ती दिसून आल्या.

■ ४. मध्ययुगीन कालखंड (Medieval period) (इ.स. ५००-१५००)

■ १. भक्ती आणि तांत्रिक चळवळी (Bhakti and Tantric Movements)

1. देवासोबत वैयक्तिक नातेसंबंधावर (personal relationship) जोर देणारे भक्ती पंथ उदयास आले.
2. रामानुज, माधवाचार्य, मीराबाइ, कबीर यांसारख्या संतांनी सहज उपलब्ध (accessible) धर्माचा प्रसार केला.
3. तंत्र आणि शाक्त (Shakta) परंपरांनी विधी, गूढवाद (mysticism) आणि ध्यान (meditation) यांचे एकत्रीकरण केले.

■ २. इस्लामिक प्रभाव (Islamic Influence)

1. अरब व्यापाऱ्यां मार्फत (७ वे शतक) आणि तुर्को-अफगाण आक्रमणां मार्फत (१२ वे शतक) इस्लाम भारतात आला.
2. प्रेम, सहिष्णुता आणि भक्तीवर जोर देणाऱ्या सूफी परंपरांचा प्रसार झाला.
3. समन्वयी धार्मिक प्रथांचा (syncretic religious practices) विकास (उदा. कव्वाली, दर्गा, सामायिक प्रार्थनास्थळे).

■ ३. प्रादेशिक धार्मिक परंपरा (Regional Religious Traditions)

1. दक्षिण भारत: शैव, वैष्णव आणि जैन धर्माचा प्रसार; मंदिर वास्तुकला भरभराटीस आली.
2. बंगाल आणि आसाम: स्थानिक बोली (local vernacular) अभिव्यक्तीसह भक्ती चळवळ.
3. आधुनिक कालखंड (Modern Period) (इ.स. १५०० पासून पुढे)

■ १. वसाहतकालीन संपर्क (Colonial Encounter)

- युरोपीय धर्मोपदेशकांचे (missionaries) आगमन आणि ख्रिस्ती धर्माशी संपर्क.
- सुधारणा चळवळींचा (reform movements) उदय:
- ब्रह्मो समाज (राजा राम मोहन रॉय) – एकेश्वरवाद (monotheism), सती प्रथा बंद करणे.
- आर्य समाज (दयानंद सरस्वती) – वैदिक पुनरुज्जीवन, सामाजिक सुधारणा.
- रामकृष्ण मिशन (स्वामी विवेकानंद) – वेदांत आणि आधुनिकतेचा समन्वय (synthesis).

■ २. शीख धर्म (Sikhism)

1. गुरू नानक (१४६९-१५३९) यांनी पंजाबमध्ये स्थापना केली.
2. एकेश्वरवाद, सामाजिक समानता, सामुदायिक सेवा यावर जोर.
3. गुरूंच्या शिकवणींचे गुरू ग्रंथ साहिबमध्ये संहिताबद्धीकरण (codified) केले.

■ ३. आधुनिक भक्ती आणि सुधारणा चळवळी (Modern Bhakti and Reform Movements)

1. संत तुकाराम, संत तुलसीदास, मीराबाई यांसारख्या संतांनी भक्ती संस्कृतीवर प्रभाव टाकला.
2. आधुनिक सुधारकांनी बुद्धिवादी अध्यात्म (rational spirituality), महिलांचे हक्क आणि शिक्षण यांचा पुरस्कार केला.

■ भारतातील धर्माची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key feature of religion in India)

- बहुलतावाद (Pluralism): अनेक धर्म, तत्त्वज्ञान आणि पंथ (sects) यांचे सह-अस्तित्व.
- समन्वयवाद (Syncretism): विविध परंपरांमधील परस्परसंवाद, उदा. सूफी-भक्ती मिश्रण.
- नैतिक आणि आध्यात्मिक लक्ष (Ethical and Spiritual Focus): धर्म, अहिंसा आणि कर्म यावर जोर.
- समाजासोबत एकत्रीकरण (Integration with Society): धर्मने सामाजिक श्रेणीबद्धता (social hierarchy), कायदा आणि सांस्कृतिक नियमांवर प्रभाव टाकला.
- विकास आणि अनुकूलता (Evolution and Adaptability): धार्मिक प्रथांनी राजकीय आणि सामाजिक-आर्थिक बदलांशी जुळवून घेतले.

■ भक्ती चळवळ (Bhakti Movement)

- भक्ती चळवळ ही मध्ययुगीन भारतातील (सुमारे ७ वे-१७ वे शतक) एक सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळ होती, जी कठोर कर्मकांड, जातीव्यवस्था आणि पुरोहित-मध्यस्थी यांना सोडून दुसरा मार्ग वापरून, देवतेवरील वैयक्तिक भक्तीला मुक्तीचा (salvation) मार्ग मानत होती. या चळवळीने धर्म, समाज, साहित्य आणि कला यांवर सखोल प्रभाव पाडला, ज्यामुळे हिंदू धर्म आणि भारतीय सामाजिक जाणीव या दोन्हींना आकार मिळाला.

■ भक्ती चळवळीचा उदय (Origin)

■ उदयाची कारणे:

- ब्राह्मणी हिंदू धर्माचे कर्मकांडी रूढिवाद (Ritualistic orthodoxy).
 - जातिभेद आणि सामाजिक असमानता.
 - देवत्वाशी (divine) वैयक्तिक, थेट संबंधाची गरज.
3. समकालीन घटना:

- मध्ययुगीन सामाजिक-राजकीय स्थित्यंतरे (दिल्ली सल्तनत, प्रादेशिक राज्ये).
- इस्लाम आणि सूफीवादाशी परस्परसंवाद \rightarrow वैयक्तिक भक्ती आणि समतावादाच्या कल्पना.

■ भक्ती चळवळीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Bhakti Movement)

1. वैयक्तिक भक्ती (Personal devotion): कर्मकांड किंवा जातीच्या एवजी देवावरील प्रेम (प्रेमा) आणि भक्तीद्वारे मुक्ती.
2. समानता आणि जातिविरोधी दृष्टिकोन (Equality and anti-caste orientation): ब्राह्मणी रूढिवादाला आव्हान दिले; यात महिला आणि निम्न जातींचा समावेश होता.
3. स्थानिक/प्रादेशिक भाषांचा वापर (Use of vernacular languages): तमिळ, कन्नड, तेलगू, मराठी, हिंदी, बंगाली, ओडिया यांसारख्या भाषांमध्ये साहित्य, कविता आणि भजने रचली गेली, ज्यामुळे धर्म सर्वांसाठी सुलभ झाला.
4. कर्मकांड आणि मंदिर श्रेणीचा अस्वीकार (Rejection of ritualism and temple hierarchy): बाह्य विधीं एवजी अंतर्गत शुद्धता आणि नैतिक जीवनावर भर दिला.
5. सार्वत्रिक मानवी मूल्ये (Universal human values): दया, सामाजिक न्याय आणि नैतिकतेला महत्त्व दिले.
6. संगीत आणि कलेशी एकत्रीकरण (Integration with music and arts): भक्तिगीते (भजने, कीर्तने) लोकसंपर्काचे (mass outreach) साधन बनली.

■ भक्ती चळवळीचे टप्पे (Phases of Bhakti Movement)

■ १. प्रारंभिक भक्ती चळवळ (Early Bhakti Movement) (७ वे-१२ वे शतक)

1. दक्षिण भारतात उगम: तमिळनाडू - आळवार (वैष्णव संत) आणि नयनार (शैव संत).
2. भर - वैयक्तिक भक्ती, मंदिर विधींमध्ये सुधारणा आणि स्थानिक भाषेतील भजने.
3. प्रमुख व्यक्ती:
 - आळवार: नम्मालवार, अंदाल (वैष्णव धर्म).
 - नयनार: अप्पर, सुंदरार, माणिकवचकर (शैव धर्म).
 - साहित्य: दिव्य प्रबंधम, तमिळमधील भजने.

■ २. नंतरची भक्ती चळवळ (Later Bhakti Movement) (१२ वे-१७ वे शतक)

1. उत्तर भारतापर्यंत प्रसार.
2. संत परंपरा, सूफी गूढवाद (Sufi mysticism) आणि प्रादेशिक राजकारणाने प्रभावित.
3. प्रमुख प्रवाह:
 - वैष्णव भक्ती: कृष्ण किंवा राम यांच्यावरील भक्ती (माधुर्य भाव, शांत भाव).
 - शैव भक्ती: शिवावरील भक्ती.
 - शाक्त भक्ती: दुर्गा किंवा कालीची पूजा.

■ प्रदेशानुसार प्रमुख संत आणि कवी:

- उत्तर भारत: कबीर, तुलसीदास, सूरदास, रविदास, मीराबाइ.
- पश्चिम भारत: एकनाथ, तुकाराम (मराठी).
- बंगाल: चैतन्य महाप्रभू.

- ओडिशा: जयदेव, दिनकृष्ण.

■ भक्ती चळवळीचे विषय आणि विचारप्रणाली (Themes and ideology)

- एकेश्वरवाद आणि एका वैयक्तिक देवतेवरील भक्ती (विष्णू, शिव, कृष्ण किंवा देवी).
- भक्ती हे सामाजिक समानता साधणारे साधन (social equalizer): जातिआधारित बहिष्काराला नकार.
- भक्तीसोबत नैतिक आणि चांगल्या जीवनमानावर भर.
- देवाशी थेट संबंध: गुरू किंवा पुरोहित हे मार्गदर्शक, मध्यस्थ नाहीत.
- प्रेम, दया आणि अहिंसा: सामाजिक सलोख्याला (social cohesion) प्रेरणा मिळाली.
- लोक आणि शास्त्रीय परंपरांचे एकत्रीकरण: संगीत, नृत्य आणि नाटक हे भक्तीचे माध्यम बनले.

■ भक्ती चळवळीचा प्रभाव (Impact of Bhakti Movement)

- **धार्मिक प्रभाव (Religious Impact):** कर्मकांडी ब्राह्मणी हिंदू धर्मातून वैयक्तिक, भावनात्मक भक्तीकडे परिवर्तन. वेदांताचे विचार सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचले. वैष्णव, शैव आणि शाक्त धर्मावर प्रभाव.
- **सामाजिक प्रभाव (Social Impact):** जातिव्यवस्था आणि लिंग असमानतेला आव्हान दिले. महिला, शूद्र आणि वंचित (marginalized) समुदायांना आध्यात्मिक सहभागासाठी मार्ग मोकळा केला. साक्षरता आणि प्रादेशिक संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले.
- **सांस्कृतिक आणि साहित्यिक प्रभाव (Cultural and Literary Impact):** प्रादेशिक साहित्याचा विकास (भजने, अभंग, पदे, कीर्तने). भारतीय संगीत, नृत्य, चित्रकला आणि नाट्य यावर प्रभाव पडला. संत भक्ती, नैतिकता आणि सामाजिक सुधारणेचे प्रतीक बनले.
- **राजकीय प्रभाव (Political Impact):** प्रादेशिक सांस्कृतिक ओळख वाढवली, उदा. मराठी संत साहित्याने मराठा सांस्कृतिक जाणीव मजबूत केली. बंडखोर आणि समतावादी चळवळींवर प्रभाव टाकला.

■ महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ (Bhakti Movement in Maharashtra)

- महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ ही १३ व्या ते १७ व्या शतकादरम्यान झालेली एक महत्त्वाची सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळ होती, जी वैयक्तिक देवतेवरील भक्ती, समानता आणि सामाजिक सुधारणा यावर जोर देत होती. ही भारतातील व्यापक भक्ती चळवळींशी समकालीन (coincided) होती, परंतु वारकरी, नाथ आणि लिंगायत परंपरांच्या प्रभावामुळे तिला विशिष्ट प्रादेशिक वैशिष्ट्ये मिळाली.

■ एतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical context)

1. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात यादव राजवटीचा न्हास झाला आणि त्यानंतर दिल्ली सल्तनत आणि विजापूर सल्तनत यांचा प्रभाव वाढला, तसेच मराठा साम्राज्याचा उदय झाला.
2. हिंदू समाजात जातिभेद आणि कठोर कर्मकांड होते, ज्यांना भक्ती संतांनी भक्ति-समतावादाद्वारे आव्हान दिले.
3. ही चळवळ उत्तर भारतीय भक्ती प्रवाहांच्या (कबीर, तुलसीदास) समांतर (paralleled) होती, परंतु ती प्रादेशिकदृष्ट्या रुजलेली होती आणि पंढरपूरच्या विठोबावर केंद्रित होती.

■ तत्त्वज्ञान आणि सिद्धांत (Philosophy and principle)

1. कर्मकांडावर भक्तीचे वर्चस्व (Devotion over Rituals): विस्तृत वैदिक विधींएवजी प्रेम आणि भक्तीद्वारे मुक्ती मिळवता येते.
2. समानता (Equality): आध्यात्मिक साधनेत जात, लिंग आणि सामाजिक श्रेणींना नकार दिला.
3. वैयक्तिक देव (Personal God): पूजा मुख्यतः वैयक्तिक देवतेवर, विशेषतः विठोबा (विठ्ठल) वर केंद्रित होती.
4. सामुदायिक-केंद्रित (Community-Oriented): कीर्तन (भक्तीपूर्ण गायन), अभंग (भक्ती कविता) आणि सामूहिक सहभाग यावर भर.

5. व्यावहारिक नैतिकता (Practical Ethics): सत्य, नम्रता, दानधर्म आणि नैतिक जीवनाला प्रोत्साहन दिले.

■ प्रमुख संत आणि त्यांचे योगदान (Major Saints and their Contributions)

- महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ (१३ वे-१७ वे शतक) या काळात अशा संतांची निर्मिती झाली, ज्यांच्या शिकवणींनी भक्ती, समाजसुधारणा आणि नैतिक मार्गदर्शन यांचा समन्वय साधला. ही चळवळ प्रामुख्याने विठोबाची उपासना आणि वारकरी परंपरेभोवती केंद्रित होती, ज्यामुळे समानता, नैतिक जीवन आणि सामुदायिक सहभागावर भर दिला गेला.

■ १. संत ज्ञानेश्वर (Dnyaneshwar)

- **मूळ:** आळंदी, पुणे जिल्हा.
- **पार्श्वभूमी:** लहान वयातच कनिष्ठ जातीतील कुटुंबातून आलेले संत, ज्यांना सामाजिक बहिष्काराचा सामना करावा लागला.
- **योगदान:**
 - ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाचे लेखन केले, जो भगवद्गीतेवरील मराठीतील भाष्य आहे. यामुळे तात्विक ज्ञान सामान्य लोकांसाठी सुलभ झाले.
 - अभंग आणि भक्तिगीते स्थानिक मराठी भाषेत रचली.
 - जात आणि सामाजिक अडथळांच्या पलीकडे जाऊन सर्वांसाठी भक्ती सुलभ करण्याचा पुरस्कार केला.
 - वारकरी परंपरेचे संस्थात्मकीकरण केले - पंढरपूरच्या वारीवर (pilgrimage) आणि सामुदायिक भक्तीवर जोर दिला.

■ २. संत नामदेव (Namdev) (१२७०-१३५०)

- **मूळ:** नाशिकजवळ (किंवा महाराष्ट्र-पंजाब संबंध).
- **योगदान:**
 - विठोबाच्या स्तुतीमध्ये मराठीत अभंग रचले, ज्यात भक्ती आणि सामाजिक संदेशांचे मिश्रण होते.
 - कर्मकांडावर भक्तीचे वर्चस्व ठेवून वैयक्तिक भक्तीचा प्रसार केला.
 - सामुदायिक कीर्तनात सहभागी झाले, ज्यामुळे सामूहिक सहभागावर जोर दिला गेला.
 - त्यांचे अभंग गुरु ग्रंथ साहिबमध्ये समाविष्ट आहेत, ज्यामुळे त्यांनी शीख धर्मावर प्रभाव टाकला.

■ ३. संत एकनाथ (Eknath) (१५३३-१५९९)

- **मूळ:** पैठण, औरंगाबाद जिल्हा.
- **योगदान:**
 - भावार्थ रामायण या ग्रंथाचे लेखन केले, जे रामायणाचे प्रादेशिक भाषेतील भाषांतर आहे, ज्यामुळे आध्यात्मिक ज्ञान सुलभ झाले.
 - समावेशकतेला प्रोत्साहन दिले, अस्पृश्य आणि वंचित (marginalized) गटांशी संवाद साधला.
 - नैतिक आचरण, भक्ती आणि साधेपणाचा पुरस्कार केला.
 - आध्यात्मिक आणि सामाजिक शिक्षणाचे साधन म्हणून कीर्तन परंपरा मजबूत केली.

■ ४. संत तुकाराम (Tukaram) (१६०८-१६४९)

- **मूळ:** देहू, पुणे जवळ.
- **योगदान:**

- तुकाराम महाराजांचे अभंग यासाठी प्रसिद्ध, ज्यात वैयक्तिक भक्ती, नैतिकता आणि सामाजिक टीका व्यक्त केली आहे.
- कर्मकांड, ढोंगीपणा (hypocrisy) आणि जातिभेदावर टीका केली.
- दैनंदिन भक्ती, साधेपणा आणि समानतेचा पुरस्कार करून सामान्य लोकांमध्ये भक्ती लोकप्रिय केली.
- वारकरी चळवळीतील मध्यवर्ती व्यक्ती, ज्यांनी पंढरपूरच्या सामूहिक वारीवर (pilgrimage) जोर दिला.

■ ५. समर्थ रामदास (Ramdas) (१६०८-१६८९)

- **मूळ:** जांब, पुणे जवळ.
- **योगदान:**
 - दासबोध या ग्रंथाचे लेखन केले, जो व्यावहारिक नैतिकता, सुशासन आणि आध्यात्मिक शिस्तीसाठी मार्गदर्शनपर आहे.
 - भक्ती, नैतिक शिक्षण, आत्म-शिस्त आणि देशभक्तीचा (patriotism) प्रसार केला.
 - शिवाजी महाराजांवर प्रभाव टाकला, ज्यामुळे आध्यात्मिक शिस्त आणि प्रशासन तसेच राष्ट्र उभारणी जोडली गेली.
 - शारीरिक तंदुरुस्ती, स्वावलंबन आणि नैतिक नेतृत्वाचा पुरस्कार केला.

■ ६. संत चोखामेळा (Chokhamela) (१४ वे शतक)

- **मूळ:** महाराष्ट्र (दलित समुदाय).
- **योगदान:**
 - सामाजिक समानता आणि जातिविरोधी कल्पनांना महत्त्व दिले.
 - अस्पृश्य जातीतून असूनही विठोबावरील भक्ती व्यक्त करणारे अभंग रचले.
 - वंचित (marginalized) समुदायांसाठी सक्षमीकरणाचे (empowerment) प्रतीक बनले.

■ ७. संत गोरा कुंभार (Gorakumbhar)

- **मूळ:** गावचे कारागीर (कुंभार).
- **योगदान:**
 - नम्रता, भक्ती आणि नैतिक जीवनासाठी ओळखले जात.
 - दैनंदिन कामातून आणि साधेपणातून भक्तीचे उदाहरण दिले.

सामान्य विषय आणि प्रभाव (Common Themes and Impact)

- **प्रादेशिक साहित्य (Vernacular Literature):** संतांनी मराठीत लेखन केले, ज्यामुळे आध्यात्मिक आणि नैतिक शिकवण सुलभ झाली.
- **सामाजिक सुधारणा (Social Reform):** जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि कर्मकांडाला आव्हान दिले.
- **सामुदायिक आणि सामूहिक भक्ती (Community and Mass Devotion):** वारी (Pilgrimages), कीर्तन आणि अभंगांनी सामाजिक सलोखा (social cohesion) आणि सामूहिक उपासनेला प्रोत्साहन दिले.
- **नैतिक मार्गदर्शन (Ethical Guidance):** सत्य, प्रामाणिकपणा, दानधर्म, नम्रता आणि नैतिक जीवनावर भर दिला.
- **अध्यात्म आणि शासनाचे एकीकरण (Integration of Spirituality and Governance):** रामदास यांसारख्या संतांनी आध्यात्मिक नैतिकता राज्यकारभार आणि नेतृत्वाशी जोडली.

सूफी चळवळ (Sufi Movement)

सूफी चळवळ म्हणजे इस्लामचे गूढवादी (mystical) आणि भक्तीमय (devotional) परिमाण होय, जी देवाचा वैयक्तिक अनुभव, प्रेम, करुणा (compassion) आणि सार्वत्रिक बंधुता यावर जोर देते. भारतात ती १२ व्या ते १८ व्या शतकादरम्यान उदयास आली आणि धर्म, समाज, साहित्य आणि संस्कृतीवर तिचा गहन (profound) प्रभाव पडला.

■ एतिहासिक प्रवास (Historical Movement)

- मुस्लिम आक्रमणांमुळे आणि दिल्ली सल्तनतच्या स्थापनेसोबत (१२ वे-१३ वे शतक) सूफी चळवळ भारतात आली.
- दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्या दरम्यान तिचा भरभराट झाली.
- कठोर रूढिवादावर प्रतिक्रिया म्हणून तिचा विकास झाला, तिने आंतरिक आध्यात्मिकता (तझकिया), नैतिक जीवन आणि मानवतावादावर जोर दिला.
- हिंदू आणि मुस्लिम समुदायांदरम्यान सेतू (bridge) म्हणून कार्य केले आणि समन्वयाला प्रोत्साहन दिले.

■ तत्त्वज्ञान आणि सिद्धांत (Philosophy and Principles)

- **वैयक्तिक भक्ती (Personal Devotion):** प्रेम, ध्यान आणि स्मरण (झिक्र) द्वारे देवाचा थेट अनुभव घेतला जाऊ शकतो.
- **सार्वत्रिक बंधुता (Universal Brotherhood):** शांतता, सहिष्णुता आणि समानता यावर भर, जी जात, धर्म आणि वंश (ethnicity) यांच्या पलीकडे जाते.
- **त्याग आणि साधेपणा (Renunciation and Simplicity):** भौतिकवादापासून अलिप्तता; नैतिक आणि चांगले आचरण सर्वोपरी आहे.
- **गूढवाद (इहसान) (Mysticism - Ihsan):** आत्म-साक्षात्कार (self-realization) आणि देवाशी एकरूपतेकडे (union with God) जाणारा आध्यात्मिक प्रवास.
- **मानवतेची सेवा (Service to Humanity):** मानवी कल्याण हे दैवी कृपेचा मार्ग मानले जाते.

■ प्रमुख संप्रदाय (सिलसिले) (Major Orders - Silsilas)

- **चिश्ती संप्रदाय (Chishti Order):** प्रेम, सहिष्णुता आणि मानवतेची सेवा यावर जोर. भारतात सर्वात प्रभावशाली.
- **कादिरी संप्रदाय (Qadiri Order):** कठोर आध्यात्मिक शिस्तीवर लक्ष केंद्रित आणि शरीयतचे पालन.
- **सुहरावर्दी संप्रदाय (Suhrawardi Order):** आध्यात्मिक सराव आणि व्यावहारिक सुशासनाचा (practical governance) समन्वय.
- **नक्षबंदी संप्रदाय (Naqshbandi Order):** शांत ध्यान (Silent meditation), शिस्त आणि उत्तर भारत व मध्य आशियात प्रभाव.

■ प्रमुख संत आणि योगदान (Major Saint and Contribution)

■ ख्वाजा मोइनुद्दीन चिश्ती (Khwaja Moinuddin Chishti) (११४१-१२३६)

- भारतात चिश्ती संप्रदायाचे संस्थापक, अजमेर येथे केंद्र.
- सार्वत्रिक प्रेम, जातीय सलोखा आणि गरिबांची सेवा यांचा प्रसार केला.
- लंगर (सामुदायिक स्वयंपाकघर) परंपरेची सुरुवात केली, जिथे सर्व अभ्यागतांना भोजन दिले जात असे.
- हिंदू-मुस्लिम समन्वयाचे प्रतीक बनले.

■ निजामुद्दीन औलिया (Nizamuddin Auliya) (१२३८-१३२५)

- दिल्ली येथे केंद्र, बाबा फरीदचे शिष्य.
- आध्यात्मिक मार्गदर्शन, सहिष्णुता आणि मानवतेच्या सेवेचा पुरस्कार केला.
- भक्तीचे माध्यम म्हणून कलाम, काव्य आणि संगीत (कव्वाली) लोकप्रिय केले.
- सर्व सामाजिक स्तरातील अनुयायांना आकर्षित केले.

■ बाबा फरीद (Baba Farid) (११७३-१२६६)

- पंजाबी सूफी, चिश्ती संप्रदायाचा भाग.
- गूढवादी कवितेसाठी ओळखले जातात, त्यांनी नम्रता, भक्ती आणि नैतिक जीवनाचा प्रसार केला.
- त्यांचे अंभंग गुरु ग्रंथ साहिबमध्ये समाविष्ट आहेत.

■ शेख सलीम चिश्ती (Sheikh Salim Chishti) (१४७८-१५७२)

- अकबराचे दरबारी संत; त्यांनी आध्यात्मिक शहाणपणाने शासनाबद्दल सल्ला दिला.
- अहिंसा, सहिष्णुता आणि नैतिक प्रामाणिकपणाचा (moral rectitude) प्रसार केला.

■ इतर उल्लेखनीय संत (Other Notable Saints)

- शाह वलीउल्लाह (Shah Waliullah) (१७०३-१७६२) - आध्यात्मिक सुधारणा, नीतिमत्ता आणि शरीयतचे पालन यावर जोर.
- दाता गंज बख्श (अली हुजविरी) (Data Ganj Bakhsh - Ali Hujwiri) - लाहोरमध्ये आध्यात्मिक, परोपकारी (philanthropic) आणि साहित्यिक योगदान.

■ साहित्य आणि संगीत (Literature, Music)

- **काव्य (Poetry):** दैवी प्रेमाची गूढवादी अभिव्यक्ती (पर्शियन आणि उर्दू). संतांनी गझल, मसनवी आणि रुबाइ लिहिले.
- **कव्वाली (Qawwali):** आध्यात्मिक परमानंद (spiritual ecstasy) व्यक्त करण्यासाठी भक्तीमय संगीत परंपरा म्हणून विकसित झाले.
- **वास्तुकला (Architecture):** अजमेर शरीफ, निजामुद्दीन दर्गा, दाता दरबार यांसारखी सूफी धार्मिक स्थळे (दर्गा) सांस्कृतिक समन्वयाची केंद्रे बनली.
- **शिक्षण (Education):** मदरसे, खानकाह (hospices) आणि विश्रामगृहांनी शिक्षण, साक्षरता आणि सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन दिले.

■ सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव (Social and Cultural Impact)

1. समन्वयवाद (Syncretism): हिंदू-मुस्लिम समुदायांना जोडले, ज्यामुळे सामायिक भक्ती प्रथा निर्माण झाल्या.
2. सामाजिक सुधारणा (Social Reform): नम्रता, दानधर्म, सेवा आणि सहिष्णुतेचा पुरस्कार केला.
3. इस्लामचा प्रसार (Spread of Islam): सूफी संतांनी लष्करी एवजी आध्यात्मिक मार्गाने धर्मांतरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, प्रेम आणि नैतिक उदाहरणावर जोर दिला.
4. प्रादेशिक भाषांना प्रोत्साहन (Promotion of Vernacular Languages): पर्शियन आणि पंजाबी, मराठी, बंगाली यांसारख्या स्थानिक भाषा गूढवादी साहित्याचे माध्यम बनल्या.
5. नंतरच्या चळवळींवर प्रभाव (Influence on Later Movements): भक्ती संत, शीख धर्म आणि प्रादेशिक भक्ती परंपरांना प्रेरणा दिली.

■ प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Feature)

1. कर्मकांडावर आंतरिक अध्यात्मावर लक्ष केंद्रित.
2. सार्वत्रिक सुलभता - सर्व सामाजिक स्तरांसाठी खुली.
3. भक्तीमध्ये कला, काव्य आणि संगीताचे एकत्रीकरण.
4. नैतिक आचरण आणि समाजसेवेवर जोर.
5. शिक्षण आणि सामुदायिक कल्याणाची केंद्रे (खानकाह, लंगर).

वारकरी संप्रदाय (Varkari Sect)

वारकरी संप्रदाय ही महाराष्ट्रातील एक प्रमुख भक्ती चळवळ आहे, जी पंढरपूरच्या विठोबाच्या (विठ्ठल) उपासनेवर केंद्रित आहे. हा एक चिरस्थायी धार्मिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक (socio-cultural) प्रवाह आहे, जो भक्ती, नैतिकता, समानता आणि सामुदायिक सेवेवर जोर देतो. हा संप्रदाय १३ व्या ते १७ व्या शतकादरम्यान भरभराटीस आला आणि भारतातील व्यापक भक्ती चळवळीच्या समांतर होता.

उगम (Origin)

- ब्राह्मणी समाजातील कठोर जातिव्यवस्था आणि कर्मकांडावर प्रतिक्रिया म्हणून मध्ययुगीन काळात (१३ वे-१७ वे शतक) याचा उदय झाला.
- ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांसारख्या भक्ती संतांच्या प्रभावाने, ज्यांनी भक्ती सर्वांसाठी सुलभ केली.
- "वार" (साप्ताहिक/वार्षिक) आणि "करी" (प्रवासी/तीर्थयात्री) या शब्दांवरून हे नाव आले आहे, जे पंढरपूरच्या वारीच्या (pilgrimage) परंपरेला प्रतिबिंबित करते.

■ तत्त्वज्ञान आणि श्रद्धा (Philosophy and Belief)

1. भक्ती-केंद्रित (Bhakti-centered): विठोबावरील भक्ती हा मुक्तीचा (salvation) मार्ग आहे.
2. समानता (Equality): जात, लिंग आणि सामाजिक अडथळांना ओलांडून सर्वांना समान मानतो.
3. साधे विधी (Simple Rituals): गुंतागुंतीचे समारंभ नाकारतो, वैयक्तिक भक्ती, नामस्मरण आणि अभंग (devotional songs) गाण्यावर जोर देतो.
4. नैतिक आणि चारित्र्यपूर्ण जीवन (Moral and Ethical Living): सत्य, नम्रता, करुणा आणि सामाजिक जबाबदारी ही मूल्ये आहेत.
5. सामुदायिक सहभाग (Community Participation): कीर्तन, भजन आणि वार्षिक वारीद्वारे सामूहिक उपासना केली जाते.
6. अहिंसा आणि शाकाहार (Non-violence and Vegetarianism): जीवनाचे आध्यात्मिक आणि नैतिक आयाम.

■ विधी आणि प्रथा (Ritual and Practices)

1. तीर्थयात्रा (वारी) (Pilgrimage - Wari): आषाढी एकादशीला पंढरपूरला जाणारी वार्षिक यात्रा, लाखो भाविकांना आकर्षित करते.
2. कीर्तन आणि भजन (Kirtan and Bhajan): अभंगांचे सामुदायिक गायन, ज्यामुळे आध्यात्मिक शिकवण पसरते.
3. दैनंदिन पूजा (Daily Worship): साधे भक्तीपूर्ण आचरण, विठोबाचे नामस्मरण, प्रार्थना करणे.
4. नैतिक आणि सामाजिक आचरण (Moral and Social Conduct): मानवतेची सेवा, प्रामाणिकपणा, करुणा आणि अहिंसा.

■ साहित्यिक योगदान (Literary Contributions)

1. अभंग (Abhangas): तुकाराम, नामदेव, एकनाथ यांसारख्या संतांनी मराठीत लिहिलेल्या भक्तीपर कविता.
2. ज्ञानेश्वरी (Dnyaneshwari): तत्त्वज्ञान आणि नीतीशास्त्र स्थानिक भाषेत (vernacular language) सुलभ केले.

3. भावार्थ रामायण (Bhavarth Ramayan): नैतिक आणि आध्यात्मिक शिकवणीचे सरलीकरण.
4. प्रादेशिक साहित्य (Vernacular literature): सामान्य लोकांमध्ये साक्षरता आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.

■ सामाजिक सांस्कृतिक प्रभाव (Socio Cultural Impact)

1. सामाजिक समानता (Social Equality): जातिआधारित उतरंड (hierarchy) आणि अस्पृश्यतेला आव्हान दिले.
2. सामूहिक सहभाग (Mass Participation): वारी आणि कीर्तनाद्वारे सामुदायिक ओळख आणि एकजुटीला (solidarity) बळकटी मिळाली.
3. नैतिक आणि चारित्र्यपूर्ण मार्गदर्शन (Moral and Ethical Guidance): संतांच्या शिकवणीने सत्य, दानधर्म, नम्रता आणि नैतिक जीवनावर जोर दिला.
4. साहित्य आणि संगीतावर प्रभाव (Influence on Literature and Music): मराठी भाषा आणि भक्ती संगीत लोकप्रिय झाले.
5. सांस्कृतिक एकत्रीकरण (Cultural Integration): हिंदू-मुस्लिम अनुयायांनी वारी आणि उत्सवांमध्ये भाग घेतल्याने धार्मिक सलोख्याला प्रोत्साहन मिळाले.

■ वारसा आणि सातत्य (Legacy and Continuity)

1. चिरस्थायी धार्मिक परंपरा (Enduring Religious Tradition): वारकरी वारी आजही दरवर्षी लाखो लोकांना आकर्षित करते.
2. प्रादेशिक संस्कृती (Vernacular Culture): संतांचे लेखन मराठी साहित्य, संगीत आणि नाट्यावर प्रभाव टाकत आहे.
3. नैतिक आदर्श (Ethical Model): भक्ती, समानता आणि नैतिक आचरणावर दिलेला जोर आजही प्रस्तुत (relevant) आहे.
4. सुधारणा चळवळींसाठी प्रेरणा (Inspiration for Reform Movements): महात्मा फुले आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांसारख्या आधुनिक समाजसुधारकांना यातून प्रेरणा मिळाली.

संमिश्र संस्कृती - भक्ती-सूफी तालमेल (Composite Culture- Bhakti-Sufi Synergy)			
पैलू (Aspect)	भक्ती परंपरा (Bhakti)	सूफी परंपरा (Sufi)	संयुक्त वैशिष्ट्ये (Composite Feature)
ध्येय (Goal)	वैयक्तिक इष्ट देवतेची एकरूपता	अल्लाहशी एकरूपता (विलिनीकरण)	इश्वरी अनुभूतीचा थेट अनुभव; गूढ भक्ती (mystical devotion)
सामाजिक दृष्टी (Social Vision)	समानता, जातीय भेदभावाला विरोध	वैश्विक बंधुत्व (सर्वधर्म समभाव)	जात, वर्ग आणि धर्म या पलीकडचा सामाजिक समावेशक दृष्टिकोन (Social inclusivity)
आचरण पद्धती (Practice)	कीर्तन, अभंग, तीर्थयात्रा	जिक्र (Zikr), कव्वाली, खानकाह (Khanqahs)	संगीत, काव्य आणि सामूहिक भक्ती ही आध्यात्मिक साधने म्हणून
नैतिकता (Ethics)	सत्य, नम्रता, सेवा	करुणा, दानधर्म, नम्रता	नैतिक जीवन आणि सदाचरणावर भर (Emphasis on moral living and ethical conduct)
सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोच (Accessibility)	स्थानिक/प्रादेशिक भाषा (Vernacular languages)	पर्शियन आणि प्रादेशिक भाषा	सर्वसामान्यांसाठी सुलभ भक्ती, साक्षर आणि मौखिक परंपरा

सामुदायिक दृष्टिकोन (Community Orientation)	वारी-तीर्थयात्रा, सामूहिक उपासना	लंगर (Langar), खानकाह येथील gatherings (मेळावे)	एकता आणि सामाजिक सलोखा वाढवणारा सामूहिक सहभाग
---	----------------------------------	--	--

■ भारतातील साहित्याचा विकास (EVOLUTION OF LITERATURE IN INDIA)

- भारतीय साहित्य हे जगातील सर्वात जुने साहित्य आहे, जे उपखंडातील (subcontinent) सभ्यता, धर्म, समाज आणि संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचे (evolution) प्रतिबिंब आहे. ते मौखिक परंपरा, शास्त्रीय भाषा, प्रादेशिक भाषा (vernaculars) आणि आधुनिक अभिव्यक्ती यांसह अनेक सहस्रकांमध्ये विकसित झाले आहे.

■ प्राचीन कालखंड (Ancient Period)

- मौखिक परंपरा (Oral Tradition): संस्कृत स्तोत्रे, मंत्र आणि लोककथां द्वारे ज्ञान मौखिकरित्या प्रसारित (transmitted) केले गेले.

■ वैदिक साहित्य (Vedic Literature):

- ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद – धार्मिक स्तोत्रे, तात्विक अनुमान (philosophical speculations).
- ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे – विधी, तात्विक आणि अधिभौतिक (metaphysical) चर्चा.

■ महाकाव्य साहित्य (Epic Literature):

- रामायण (वाल्मीकी) आणि महाभारत (व्यास) – नैतिक, सामाजिक आणि राजकीय विषय.
- शास्त्रीय कालखंड (Classical Period) (इ.स.पूर्व ६ वे शतक – इ.स. १२ वे शतक)

■ संस्कृत नाटक आणि काव्य (Sanskrit Drama and Poetry):

- कालिदास (अभिज्ञानशाकुंतलम्, मेघदूत) – गीतकाव्य (lyrical) आणि सौंदर्यात्मक उत्कृष्टता.
- भारवी, माघ – महाकाव्ये आणि नक्षीदार (ornate) काव्य.

■ धार्मिक साहित्य (Religious Literature):

- जैन (आचारांग सूत्र) आणि बौद्ध ग्रंथ (त्रिपिटक, जातक कथा) प्राकृत आणि पाली भाषेत.

■ वैज्ञानिक आणि तात्विक ग्रंथ (Scientific and Philosophical Texts):

- अर्थशास्त्र (कौटिल्य), धर्मशास्त्रे, आयुर्वेद ग्रंथ.
- मध्ययुगीन कालखंड (Medieval Period) (१२ वे-१८ वे शतक)

■ भक्ती साहित्य (Bhakti Literature):

- वैयक्तिक भक्ती, सामाजिक समानता आणि नैतिकतेवर जोर देणारे प्रादेशिक भक्ती काव्य.
- उल्लेखनीय संत: ज्ञानेश्वर, तुकाराम (मराठी); कबीर, तुलसीदास (हिंदी); मीराबाई (राजस्थानी).

■ सूफी साहित्य (Sufi Literature):

- गूढवाद (mysticism), प्रेम आणि नैतिक जीवन व्यक्त करणारे पर्शियन आणि उर्दू काव्य.
- उल्लेखनीय संत: ख्वाजा मोइनुद्दीन चिश्ती, अमीर खुसरो, बुल्हे शाह.

■ दरबारी आणि धर्मनिरपेक्ष साहित्य (Courtly and Secular Literature):

- मुघल दरबारांमध्ये पर्शियन इतिहास, chronicles आणि रोमान्स काव्य विकसित झाले.

- आधुनिक कालखंड (MODERN PERIOD) (१९ वे-२० वे शतक)
- वसाहतवादी प्रभाव (Colonial Influence): मुद्रण यंत्र (printing press), वर्तमानपत्रे आणि इंग्रजी शिक्षणाचा परिचय.

■ सुधारक आणि राष्ट्रवादी साहित्य (Reformist and Nationalist Literature):

- सामाजिक सुधारणा, स्वातंत्र्य संग्राम आणि आधुनिक नीतिमत्तेवर जोर.
- लेखक: बंकिम चंद्र चॅटर्जी, रवींद्रनाथ टागोर, मुन्शी प्रेमचंद.
- आधुनिक भारतीय भाषा (Modern Indian Languages): मराठी, बंगाली, हिंदी, तमिळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळम मध्ये साहित्याचा विकास.
- समकालीन कालखंड (CONTEMPORARY PERIOD) (२० व्या शतकापासून पुढे)
- जागतिक प्रभाव, भाषांतर आणि आंतर-सांस्कृतिक साहित्य (cross-cultural literature).
- विषय: आधुनिकता, सामाजिक न्याय, ओळख, वसाहतवादोत्तर (post-colonialism), स्त्रीवाद आणि तंत्रज्ञान.
- उल्लेखनीय व्यक्ती: आर.के. नारायण, अरुंधती रॉय, विक्रम सेठ, महाश्वेता देवी.

■ महाराष्ट्रातील साहित्य (Literature in Maharashtra)

- ▶ भारतातील सर्वात समृद्ध साहित्यिक परंपरांपैकी महाराष्ट्र ही एक आहे. येथील साहित्य प्राचीन प्राकृत मुळांमधून विकसित झाले, भक्ती काळात बहरले, पेशवे आणि वसाहत काळात परिपक्व झाले आणि आधुनिक व समकालीन स्वरूपांमध्ये विस्तारले.
- ▶ ते प्रदेशाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, तात्विक आणि भाषिक विकास (evolution) प्रतिबिंबित करते.
- ▶ प्राचीन आणि लवकर मध्ययुगीन कालखंड (Ancient and Early Medieval Period) (१२ व्या शतकापर्यंत)
- १. प्राकृत आणि अपभ्रंश परंपरा (Prakrit and Apabhramsha Traditions)
 - ▶ महाराष्ट्रातील सर्वात जुने साहित्य महाराष्ट्री प्राकृतमध्ये आढळते, जे जैन आणि बौद्ध ग्रंथांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरले जात होते.
 - ▶ महाराष्ट्री प्राकृत ही नंतरच्या मराठी भाषेचा आधार बनली.
 - ▶ गाथा सप्तशती (राजा हल यांनी लिहिलेले) यांसारख्या कामांमध्ये प्रारंभिक काव्य अभिव्यक्ती दिसून येते.
- २. सुरुवातीचे मराठी शिलालेख (Early Marathi Inscriptions)
 - ▶ सिंगर शिलालेख (१०१२ इ.स.) आणि श्रवणबेळगोळा शिलालेखांमध्ये प्रारंभिक मराठी शब्द समाविष्ट आहेत.
 - ▶ मराठी प्रादेशिक भाषा (vernacular language) म्हणून विकसित होण्यास सुरुवात झाली.
 - ▶ भक्ती साहित्य कालखंड (Bhakti Literature Period) (१३ वे-१७ वे शतक)
 - ▶ महाराष्ट्रातील साहित्याचा सुवर्णकाळ वारकरी भक्ती परंपरेतून उदयास आला.
- प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)
 - ▶ साधी, बोलचालची मराठी भाषेचा वापर, जेणेकरून सामान्य लोकांना समजू शकेल.
 - ▶ भक्ती, समानता, नैतिकता, सामाजिक न्याय आणि जातिव्यवस्थेवरील टीकेचे विषय.
 - ▶ साहित्यात तत्त्वज्ञान, आध्यात्मिकता, कथाकथन आणि नैतिक शिकवणीचे मिश्रण होते.
 - ▶ प्रमुख संत आणि साहित्यिक योगदान (Major Saints and Literary Contributions)

■ संत ज्ञानेश्वर (Dnyaneshwar) (१२७५-१२९६)

- ज्ञानेश्वरी: भगवद्गीतेवरील मराठीतील भाष्य (मराठीतील पहिले प्रमुख कार्य).
- अमृतानुभव: तात्विक प्रबंध.
- मराठी भाषेला गंभीर साहित्यिक भाषा म्हणून स्थापित केले.

■ संत नामदेव (Namdev) (१२७०-१३५०)

- असंख्य अभंग (भक्तीपर कविता) रचले.
- त्यांचे साहित्य पंजाबपर्यंत पोहोचले; काही गुरु ग्रंथ साहिबमध्ये समाविष्ट आहेत.

■ संत एकनाथ (Eknath) (१५३३-१५९९):

- भावार्थ रामायण: रामायणाचे प्रादेशिक भाषेतील पुनर्लेखन. करुणा, मानवतावाद आणि सामाजिक समानतेवर भर दिला.

■ संत तुकाराम (Tukaram) (१६०८-१६४९)

- तुकाराम गाथा: असामान्य भावनात्मक आणि तात्विक खोली असलेले अभंग.
- कर्मकांड आणि सामाजिक विषमतेवर टीका केली.

■ चोखामेळा, सावता माळी, गौरा कुंभार

- वंचित (marginalized) समुदायातील संत; त्यांच्या अभंगांनी समानता आणि श्रम-प्रतिष्ठेचे (dignity of labour) समर्थन केले.

■ प्रभाव (Impact)

- साहित्याचे लोकशाहीकरण (Democratized literature) केले.
- मराठी भाषेला सामान्य लोकांची भाषा म्हणून महत्त्व दिले.
- नैतिक, भक्तीमय सार्वजनिक जाणीव निर्माण केली.

■ सल्तनत कालखंडातील साहित्य (Literature during Sultanate Period)

- बखर साहित्याचा विकास, म्हणजे अर्ध-एतिहासिक गद्य इतिहास (semi-historical prose chronicles).
- **उदाहरणे:** सभासद बखर, पानिपतची बखर, शिवाजी महाराजांवरील बखरी.
 - राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासाचे स्रोत म्हणून कार्य केले.

■ पेशवे कालखंड (Peshwa Period) (१७ वे-१८ वे शतक)

■ १. गद्य आणि राजकीय लेखनाची वाढ (Growth of Prose and Political Writing)

- प्रशासकीय विस्तारामुळे दस्तऐवज, पत्रे आणि प्रबंधांचे लेखन झाले.
- रामदासांचे दासबोध: जीवन आणि शासनावर मार्गदर्शन करणारे नैतिक-तात्विक ग्रंथ.

■ २. पोवाडे (Powadas)

- शिवाजी महाराज, तानाजी आणि इतर मराठा योद्ध्यांच्या शौर्यगाथा कथन करणारी वीरगाथा (Heroic ballads).
- शाहिरांद्वारे सादर केले जात; मराठी ओळख (Marathi identity) मजबूत केली.

■ वसाहतकालीन युग (Colonial Era) (१९ वे-२० वे शतक)

- या कालखंडात आधुनिक मराठी साहित्याची सुरुवात झाली.

■ प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)

- मुद्रण यंत्र (Printing press), वर्तमानपत्रे आणि सुधारणेच्या चळवळीचा प्रभाव.
- बुद्धिवाद (Rationalism), सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रवाद, महिला सक्षमीकरण यावर भर.

■ महत्त्वपूर्ण व्यक्ती (Important Figures)

- जोतिबा फुले (Jyotiba Phule): गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्य धर्म – जाती, पुरुषसत्ता आणि सामाजिक विषमतेवर टीका.
- लोकमान्य टिळक (Lokmanya Tilak): केसरी आणि मराठा या वृत्तपत्रांनी राजकीय जाणीव (political consciousness) घडवली.
- विष्णुशास्त्री चिपळूणकर (Vishnushastri Chiplunkar): आधुनिक मराठी गद्य आणि समीक्षेचे (criticism) प्रणेते.
- बाळशास्त्री जांभेकर (Balshastri Jambhekar): "मराठी पत्रकारितेचे जनक" – वैज्ञानिक आणि बुद्धिवादी साहित्याचा प्रसार केला.
- साने गुरुजी (Sane Guruji): श्यामची आइ – भावनात्मक, मानवतावादी लेखन.
- भगिनी निवेदिता, पंडिता रमाबाई: स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक मुक्तीवर (social emancipation) लेखन.
- नारायणराव जोशी, गोपाळ गणेश आगरकर: प्रगतीशील, बुद्धिवादी, समाजसुधारक साहित्य.

■ आधुनिक कालखंड (MODERN PERIOD) (२० वे शतक आणि पुढे)

■ विषय (Themes)

- व्यक्तिवाद (Individualism), शहरी जीवन, सामाजिक विषमता, राष्ट्रवाद, कामगारांचे संघर्ष, दलित ओळख (Dalit identity).

■ प्रमुख लेखक (Major Writers)

- पु. ल. देशपांडे (P.L. Deshpande): विनोद, निबंध, नाटकांचे – प्रमुख सांस्कृतिक प्रतीक.
- वि. स. खांडेकर (V.S. Khandekar): ययाती (ज्ञानपीठ पुरस्कार) – मानसिक आणि तात्त्विक कादंबरी.
- विजय तेंडुलकर (Vijay Tendulkar): सामाजिक-राजकीय नाटके: घाशीराम कोतवाल, सखाराम बाईडर.
- नामदेव ढसाळ (Namdeo Dhasal): दलित पँथर चळवळ; जात-आधारित अत्याचाराचे (caste oppression) दर्शन घडवणारी क्रांतिकारी कविता.
- बाबूराव बागूल (Baburao Bagul): शहरीकरण होत असलेल्या महाराष्ट्रातील जात, शोषण आणि ओळख संकट (identity crisis) यावर लेखन.
- कुसुमाग्रज (वि. वा. शिरवाडकर) (Kusumagraj - V.V. Shirwadkar): सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांवर प्रेरित कविता आणि नाटके.
- सत्यजित रे (मराठी अनुवादाचा प्रभाव), दुर्गा भागवत, ग. दि. माडगूळकर: विविध साहित्य प्रकारांमध्ये समृद्ध योगदान – प्रवास, लोकसाहित्य, चित्रपट साहित्य.

■ समकालीन मराठी साहित्य (Contemporary Marathi Literature)

- विषय (Themes): जागतिकीकरण (globalization), स्थलांतर (migration), लिंगभाव (gender), पर्यावरण, शहरीकरण, ओळख संघर्ष (identity conflict).
- उल्लेखनीय समकालीन लेखक (Notable Contemporary Writers):

- अरुण कोलटकर (आधुनिकतावादी कविता),
- शांता शेळके (भावनात्मक कविता),
- उदय प्रकाश, भालचंद्र नेमाडे (ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते, देशीवादाचे जनक).

■ मराठी साहित्याचे महत्त्व (Significance of Marathi Literature)

- सामाजिक-सांस्कृतिक विकास (socio-cultural evolution) प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत दर्शवते.
- प्रादेशिक भाषेतील साक्षरतेला प्रोत्साहन दिले आणि ज्ञानाचे लोकशाहीकरण केले.
- सामाजिक आणि राजकीय सुधारणा चळवळींना प्रेरणा दिली.
- भक्ती, नीतिमत्ता आणि मानवतावाद यांचे एकत्रीकरण केले (भक्ती साहित्य).
- पोवाडे, बखरी आणि आधुनिक कार्याद्वारे मराठी ओळख मजबूत केली.
- महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक, नैतिक आणि बौद्धिक भूदृश्य (intellectual landscape) घडवत आहे.

■ महाराष्ट्रातील दलित साहित्य (Dalit Literature in Maharashtra)

- महाराष्ट्रातील दलित साहित्य हे आधुनिक भारतातील सर्वात समृद्ध, राजकीयदृष्ट्या जागरूक आणि सामाजिक परिवर्तन घडवणारे साहित्यिक प्रवाह आहे. शोषित जातींच्या (oppressed castes) वास्तव अनुभवांतून उदयास आलेले हे साहित्य सामाजिक न्यायाचे आणि आत्म-प्रतिपादनाचे (self-assertion) सांस्कृतिक चळवळ आणि राजकीय साधन दोन्ही बनले.

■ एतिहासिक संदर्भ आणि उगम (Historical Context and Origin)

■ १. आंबेडकरांपूर्वीचा कालखंड (Pre-Ambedkar Era) (१९२० च्या दशकापूर्वी)

- भक्ती परंपरेत महाराष्ट्रात जात-विरोधी प्रारंभिक आवाज होते:
- चोखामेळा, सोयराबाइ, गोरोबा यांसारख्या संतांनी अभंगांमधून वेदना आणि भक्ती व्यक्त केली.
- परंतु, ही आध्यात्मिक अभिव्यक्ती होती, संघटित साहित्यिक चळवळ नव्हती.

■ २. आंबेडकरवादी टप्पा (Ambedkarite Phase) (१९२०-१९५६)

- डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाने जाणिवेत (consciousness) परिवर्तन घडवले.
- जातिचा विनाश (Annihilation of Caste), भाषणे आणि नियतकालिके (मूकनायक, बहिष्कृत भारत) यांसारख्या लेखनामुळे बौद्धिक पाया तयार झाला.
- आता साहित्य धार्मिक अभिव्यक्तीतून आत्मविश्वास, निषेध (protest) आणि राजकीय मांडणीकडे सरकले.

■ ३. आंबेडकरानंतरचा / दलित पँथर कालखंड (Post-Ambedkar / Dalit Panthers Era) (१९७२ पासून पुढे)

1. यू.एस.ए.मधील ब्लॅक पँथर चळवळीतून प्रेरणा मिळाली.
2. महाराष्ट्रातील दलित पँथर (नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, जे.व्ही. पवार) यांनी दलित लेखनाला क्रांतिकारी, थेट, आक्रमक (asser-tive) सूर दिला.
3. साहित्य जात-आधारित हिंसाचार, राज्य दमन (state oppression) आणि सामाजिक भेदभावविरुद्धचे शस्त्र बनले.

■ महाराष्ट्रातील दलित साहित्याची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF DALIT LITERATURE IN MAHARASHTRA)**■ आत्मचरित्रात्मक सूर (Autobiographical Tone):**

- वैयक्तिक अनुभव (आत्मकथन) हे केंद्रस्थानी असते.
- जात-आधारित भेदभाव, अपमान आणि श्रम या वास्तवतेची थेट अभिव्यक्ती.

■ निषेध आणि प्रतिकार (Protest and Resistance):

- ब्राह्मणी वर्चस्व, जातिव्यवस्था, कर्मकांडाचा अस्वीकार.
- सामाजिक क्रांतीचे एक रूप म्हणून साहित्य.

■ आंबेडकरवादी विचारप्रणाली (Ambedkarite Ideology):

- समानता, मानवी प्रतिष्ठा, न्याय, बुद्धिवाद (rationality), आत्मसन्मान.
- बौद्ध धर्म आणि नवयान तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव.

■ बोलचालच्या आणि दैनंदिन मराठीचा वापर (Use of Colloquial and Everyday Marathi):

- शास्त्रीय, संस्कृतनिष्ठ मराठीला नकार.
- रस्त्यांची, झोपडपट्ट्यांची आणि कामगारांची भाषा निवडली.

■ सामाजिक वास्तवतेचे चित्रण (Depiction of Social Reality):

- दारिद्र्य, शारीरिक श्रम, दडपशाही (oppression), लिंगभाव, हिंसा, स्थलांतर आणि शहरी झोपडपट्ट्या यांवर भाष्य.

■ आंतरछेदन (Intersectionality):

- दलित महिला लेखिकांनी जात + लिंग दडपशाहीवर प्रकाश टाकला, ज्यामुळे एक उप-शैली तयार झाली: दलित स्त्रीवादी साहित्य (Dalit Feminist Literature).

• विषय (Themes)

- जात-आधारित भेदभाव आणि अस्पृश्यता.
- ओळख (identity) आणि प्रतिष्ठेचा (dignity) दावा.
- आंबेडकरवादी क्रांती आणि राजकीय जाणीव.
- बौद्ध धर्म, मुक्ती, मानवतावाद.
- ग्रामीण समाजातील शोषण.
- शहरी दारिद्र्य आणि झोपडपट्टीतील जीवन.
- स्त्रीवादी प्रतिकार.
- धर्म, पुरुषसत्ता (patriarchy), सरंजामशाही (feudalism) वर टीका.

■ प्रमुख लेखक आणि योगदान (Major Writer and Contributions)

- बाबूराव बागूल (Baburao Bagul) (१९३०-२००८)
- वास्तववादी (realistic) लघुकथांमधून दलित साहित्याचे प्रणेते (Pioneer).
- कार्ये: जेव्हा मी जात चोरली होती, मरण.

- विषय: दैनंदिन अत्याचार, मानसिक आघात, मानवी संघर्ष.

■ नामदेव ढसाळ (Namdeo Dhasal) (१९४९-२०१४)

- दलित पँथरचे सह-संस्थापक.
- कार्ये: गोलपीठा, तुका म्हणे आता.
- धाडसी, मूळ, क्रांतिकारी कवितेसाठी ओळखले जातात.
- झोपडपट्टीतील जीवन, लैंगिकता, जातीय हिंसाचाराचे चित्रण.

■ राजा ढाले (Raja Dhale)

- दलित पँथरचा मजबूत राजकीय आवाज.
- जात, समाज आणि हक्कांवर निबंध आणि टीका.

■ जे. व्ही. पवार (J.V. Pawar)

- दलित पँथर चळवळीचे इतिहासकार.
- कार्ये: बलिदान, दलित पँथर: एक प्रामाणिक इतिहास (Dalit Panthers: An Authoritative History).

■ शरणकुमार लिंबाळे (Sharan Kumar Limbale)

- दलित साहित्याचे प्रमुख सिद्धांतकार.
- महत्वाचे कार्ये: अक्करमाशी (The Outcaste) – आत्मचरित्रात्मक उत्कृष्ट कलाकृती.
- दलित साहित्य आणि संस्कृती हा ग्रंथ लिहिला, ज्यात दलित साहित्यिक सौंदर्याचे स्पष्टीकरण दिले.

■ दया पवार (Daya Pawar)

- आत्मचरित्र: बलुतं – दलित साहित्यातील मूलभूत (foundational) ग्रंथ.
- जातीय अपमान, गावची सत्ता संरचना आणि शहरी श्रमिकांचे जीवन याचे वर्णन.

■ उर्मिला पवार (Urmila Pawar)

- दलित स्त्रीवादी लेखिका.
- आयदान (The Weave of My Life) – जात आणि लिंगभावाचे आंतरछेदन अधोरेखित करते.

■ साहित्यिक स्वरूप (LITERARY FORMS)

- **आत्मचरित्रे (Autobiographies) (सर्वात प्रभावी स्वरूप):** बलुतं, उपरा, अक्करमाशी.
- **कविता (Poetry):** ढसाळ, पवार, दलित पँथर कवी.
- **लघुकथा (Short stories):** बागुळ, ढाले.
- **कादंबऱ्या (Novels):** कमी प्रमाणात, पण आधुनिक काळात उदयास येत आहेत.
- **निबंध आणि समीक्षा (Essays and critique):** आंबेडकरवादी विचार आणि सामाजिक-राजकीय विश्लेषण.

■ VI. प्रभाव आणि महत्त्व (IMPACT AND SIGNIFICANCE)

■ सामाजिक परिवर्तन (Social Transformation):

- जातीय वास्तवाला सार्वजनिक चर्चेच्या मुख्य प्रवाहात आणले.
- राजकीय सहभाग आणि दलित ओळखीच्या प्रतिपादनात (assertion) वाढ झाली.

■ साहित्यिक क्रांती (Literary Revolution):

- मराठी साहित्यातील उच्चभू, उच्च-जातीय वर्चस्वाला आव्हान दिले.
- अनुभव आणि संघर्षावर आधारित नवीन सौंदर्यशास्त्र (दलित चेतना) सादर केले.

■ राजकीय जाणीव (Political Consciousness):

- जात-विरोधी चळवळी, मानवी हक्क सक्रियता आणि आंबेडकरवादी विचारसरणीला पाठिंबा दिला.

■ स्त्रीवादी योगदान (Feminist Contribution):

- दलित महिलांच्या आवाजाने लिंगभाव + जात दडपशाहीच्या कथांना पुन्हा आकार दिला.

■ जागतिक मान्यता (Global Recognition):

- अक्करमाशी आणि गोलपीठा सारखे ग्रंथ जगभरात भाषांतरित झाले.
- महाराष्ट्र भारतातील दलित साहित्याचे केंद्र बनले.

भारतीय चित्रकला (Indian Painting)

- भारतीय चित्रकला ही जगातील सर्वात जुन्या कलात्मक परंपरांपैकी एक आहे, जी देशाची सांस्कृतिक सातत्य, धार्मिक विविधता आणि सौंदर्यात्मक परिष्कृतता (aesthetic sophistication) दर्शवते. तिचा विकास प्रागैतिहासिक शैलगृह कला (prehistoric rock art), शास्त्रीय भित्तिचित्र (mural) परंपरा, लघुचित्र (miniature) शैली आणि आधुनिक कलात्मक चळवळी यांमध्ये पसरलेला आहे. प्रत्येक टप्पा तात्विक, प्रादेशिक आणि राजकीय प्रभावांनी आकारलेला आहे.

■ प्रागैतिहासिक चित्रे (Prehistoric Paintings)

- भीमबेटका शैलगृह (Bhimbetka Rock Shelters) (मध्य प्रदेश)
- भारतीय चित्रकलेचा सर्वात जुना पुरावा (३०,००० वर्षे जुना).
- विषय: शिकार दृश्ये, प्राणी, नृत्य, दैनंदिन जीवन.
- लाल गेरू (ochre), पांढरा, हिरवा यांसारख्या नैसर्गिक रंगांचा (pigments) वापर.
- शैली: रेषीय (linear), गतिमान (dynamic), भावनात्मक (expressive).
- हे चित्रे भारतीय दृश्यात्मक कल्पनेचा आधार आहेत, निसर्ग आणि मानवी संवाद यावर जोर देतात.

■ प्राचीन आणि शास्त्रीय भारतीय चित्रकला (Ancient and Classical Indian Painting)

- अजिंठा लेण्यांची चित्रे (Ajanta Cave Paintings) (इ.स.पूर्व २ रे शतक - इ.स. ६ वे शतक)
- महाराष्ट्रातील बौद्ध भित्तिचित्रे (Buddhist murals).
- विषय: जातक कथा, बुद्धांचे जीवन.

वैशिष्ट्ये:

- ▶ प्रवाही रेषा (Fluid lines), सुंदर आकृत्या, नैसर्गिक मॉडेलिंग (naturalistic modeling).
- ▶ छायाकरणाचे (shading) नैपुण्य (chiaroscuro-सारखा परिणाम).
- ▶ भावना आणि कथात्मक खोली (narrative depth).
- अजिंठा हे शास्त्रीय भारतीय भित्तिचित्र कलेचे शिखर (zenith) दर्शवते.
 - ▶ बाघ लेणी (Bagh Caves) (मध्य प्रदेश, ५ वे-७ वे शतक): अजिंठ्यासारखेच, परंतु अधिक ठळक, गतिमान ब्रशवर्क.
 - ▶ बदामी आणि वेरूळ भित्तिचित्रे (Badami & Ellora Murals): शैव आणि वैष्णव विषय दर्शवतात. रंग, प्रतिमाशास्त्र (iconography) आणि रचना (composition) मध्ये प्रारंभिक मध्ययुगीन प्रयोग दर्शवतात.

■ मध्ययुगीन भारतीय चित्रकला (Medieval Indian Painting)

- दक्षिण भारतीय (चोल-नायका कालखंड) (South Indian - Chola-Nayaka Period):
- बृहदेश्वर मंदिरातील भित्तिचित्रे, तंजावर (११ वे शतक).
- समृद्ध प्रतिमाशास्त्र, नाट्यमय रूपरेषा, तेजस्वी रंग.
- विषय: शैव धर्म, पौराणिक कथा, शाही मिरवणुका.

■ केरळ भित्तिचित्रे (Kerala Murals):

- नैसर्गिक रंगांचा वापर करणारी अद्वितीय शैली.
- पिवळा, हिरवा, लाल असे चमकदार रंग.
- विषय: पौराणिक कथा, स्थानिक दंतकथा.

■ लघुचित्रकला परंपरा (MINIATURE PAINTING TRADITIONS) (१०००-१८०० इ.स.)

- लघुचित्रे (Miniatures) ही लहान स्वरूपाची चित्रे असतात, जी ताडपत्र (palm leaf), कागद किंवा कपड्यावर काढली जातात आणि बहुधा हस्तलिखितांमध्ये (manuscripts) चित्रण करण्यासाठी वापरली जातात.

■ पाल शैली (Pala School) (बंगाल-बिहार, ८ वे-१२ वे शतक):

- बौद्ध विषय.
- वैशिष्ट्ये: नाजूक रेषा, कमळ आकृतिबंध (lotus motifs), ताडपत्रावरील हस्तलिखिते.

■ जैन लघुचित्रे (Jain Miniatures) (गुजरात-राजस्थान):

- शेंदूर लाल, सोने यांसारखे तेजस्वी रंग.
- कोनीय चेहरे (Angular faces), बाहेर आलेले मोठे डोळे.
- कल्पसूत्र आणि जैन विश्वरचना (cosmology) चे चित्रण.

■ मुघल चित्रे (Mughal Paintings) (१६ वे-१८ वे शतक):

- पर्शियन आणि भारतीय शैलींचे मिश्रण.
- हुमायूँने सुरुवात केली; अकबर, जहांगीर, शाहजहान यांच्या काळात भरभराट.
- विषय: दरबारी जीवन, पोर्ट्रेट्स, निसर्ग, शाही लढाया.

- वैशिष्ट्ये: वास्तववाद (realism), दृष्टिकोन (perspective), छायाकरण (shading), नैसर्गिकता (naturalism).

■ राजपूत चित्रे (Rajput Paintings) (राजस्थान):

- मुघल नैसर्गिकतेपेक्षा अधिक भावनिक आणि आध्यात्मिक.
- उप-शैली: मेवाड, मारवाड, बुंदी, कोटा, किशनगढ.
- विषय:
 - रामायण, कृष्ण-राधा प्रेम, वीरगाथा (heroic tales).
 - लोकसंस्कृती, निसर्ग, उत्सव.
- वैशिष्ट्ये: ठळक रंग, सजावटीचे आकृतिबंध (decorative motifs), सपाट पार्श्वभूमी (flat backgrounds).

■ पहाडी शैली (Pahari School) (हिमाचल प्रदेश):

- उप-शैली: बसौली, गुलेर, कांग्रा.
- विषय: भक्ती (कृष्ण-लीला), भावनात्मक काव्य (romantic poetry).
- वैशिष्ट्ये: गीतमय सौंदर्य (lyrical beauty), नाजुक रेषा, स्त्रियांचे लावण्य (feminine grace).

■ दख्खन लघुचित्रे (Deccan Miniatures) (विजापूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर):

- पर्शियन-प्रभावित, परंतु भारतीय वस्त्र नमुने, फुलांचे डिझाईन्स यांचा समावेश.
- समृद्ध रत्नांसारखे रंग (Rich jewel-like palette), दरबारी विषय.

■ प्रादेशिक लोककला आणि आदिवासी चित्रे (REGIONAL FOLK AND TRIBAL PAINTINGS)

- हे चित्रे सामुदायिक जीवन, विधी, पौराणिक कथा आणि स्थानिक सौंदर्यशास्त्र दर्शवतात.
- मधुबनी (Madhubani) (बिहार): भूमितीय नमुने (Geometric patterns), तेजस्वी रंग, मिथिला विषय.
- वारली (Warli) (महाराष्ट्र): मातीच्या भिंतींवर पांढऱ्या रंगाचा वापर करून काढलेली आदिवासी कला. विषय: दैनंदिन जीवन, नृत्य, कापणी, तारपा नृत्य .
- पट्टचित्र (Pattachitra) (ओडिशा): ताडपत्र किंवा कपड्यावरील जगन्नाथ, कृष्ण, रामायणाचे चित्रे.
- कलमकारी (Kalamkari) (आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा): पेनने काढलेली नैसर्गिक रंगांची चित्रे. महाकाव्यांचे कथन करणारे स्क्रोल.
- गोंड कला (Gond Art) (मध्य प्रदेश): ठिपक्यांचे नमुने (Dot patterns), प्राणी आणि वन्य जीवन.
- तंजावर (Tanjore) (तमिळनाडू): सोन्याच्या पानांचे (Gold leaf work) काम, रिलीफ तंत्र (relief technique), दैवी आकृत्या.

■ वसाहतकालीन चित्रकला (Colonial Painting)

- कंपनी शैली (Company School) (१८ वे-१९ वे शतक):
 - संकरित इंडो-युरोपीय शैली.
 - ब्रिटिश आश्रयदात्यांसाठी (patrons) नैसर्गिक चित्रण.
 - वनस्पती, प्राणी आणि वास्तुकला यांचे दस्तएवजीकरण.
- बंगाल शैली (Bengal School) (२० व्या शतकाची सुरुवात):
 - अबनिंद्रनाथ टागोर यांच्या नेतृत्वाखाली.

- भारतीय पारंपरिक सौंदर्यशास्त्राचे पुनरुज्जीवन.
- अजिंठा, मुघल, जपानी वॉश तंत्राचा प्रभाव.

● प्रगतीशील कलाकार गट (Progressive Artists' Group - PAG) – १९४७ नंतर:

- कलाकार: एफ.एन. सूझा, एम.एफ. हुसेन, एस.एच. रझा.
- वसाहतवादी वास्तववादातून बाहेर पडले; आधुनिकतावाद, अमूर्ततावाद (abstraction), अभिव्यक्तीवाद (expressionism) स्वीकारला.

● स्वातंत्र्यानंतरचे प्रवाह (Post-Independence Trends):

- अमूर्त कला, लाक्षणिक आधुनिकतावाद (figurative modernism), स्थापना कला (installation art).
- प्रमुख नावे: तैयब मेहता, राम कुमार, अर्पिता सिंग, अंजली मेनन, जोगेन चौधरी.

■ भारतीय चित्रकलेचा तात्विक आधार (Philosophical Foundations of Indian Painting)

- धर्म आणि सौंदर्यशास्त्राचे एकत्रीकरण (Integration of religion and aesthetics): देवी-देवता, बुद्ध, जातक कथा.
- वास्तववादापेक्षा प्रतीकवाद (Symbolism over realism): मूड (भाव) आणि भावना (रस) यावर जोर.
- निसर्ग हे दैवी (Nature as divine): झाडे, प्राणी, नद्या यांचे प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व.
- पवित्र भूमिती आणि कॉस्मिक क्रम (मंडले, यंत्रे).
- लोक, आदिवासी आणि भक्ती परंपरांमध्ये सामुदायिक-जाणीव (Community-consciousness).

■ महाराष्ट्रातील चित्रकला (Painting in Maharashtra)

- महाराष्ट्राची चित्रकला परंपरा समृद्ध आणि विविध आहे. प्राचीन लेण्यांमधील भित्तिचित्रांपासून ते आधुनिक कला प्रकारांपर्यंत, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक प्रभावांना प्रतिबिंबित करत ती अनेक शतकांमध्ये विकसित झाली आहे.

■ प्राचीन आणि लवकर मध्ययुगीन कालखंड (Ancient and Early Medieval Period)

■ १. लेण्यांमधील चित्रे (Cave Paintings) (प्रागैतिहासिक – इ.स.पूर्व ३ रे शतक)

1. भीमबेटकाचा प्रभाव: जरी मुख्यतः मध्य प्रदेशात असले तरी, उत्तर महाराष्ट्रातील काही शैलगुहांमध्ये प्रागैतिहासिक आकृतिबंध (motifs) आढळतात.
2. विषय: शिकार, प्राणी, दैनंदिन जीवन.

■ २. बौद्ध आणि जैन कला (Buddhist and Jain Art) (इ.स.पूर्व २ रे शतक – इ.स. ६ वे शतक)

■ अजिंठा लेणी (वाघोरा, औरंगाबाद जिल्हा):

- काळ: इ.स.पूर्व २ रे शतक ते इ.स. ४८० (मुख्यतः ५ वे शतक इ.स.).
- भित्तिचित्रे: बुद्धांचे जीवन, जातक कथा, शाही दरबारी दृश्ये.
- शैली: नैसर्गिक, कथात्मक, ओल्या प्लास्टरवर जलरंगाचा (tempera) वापर, अभिव्यक्त चेहरे, गुंतागुंतीचे तपशील, प्रवाही वस्त्रे, रचनेत दृष्टिकोन (perspective).
- प्रभाव: गांधार आणि गुप्त कलेचा समन्वय (synthesis).

■ वेरूळ लेणी (Ellora Caves):

- बौद्ध, हिंदू आणि जैन आकृतिबंध.
- पौराणिक कथा आणि आध्यात्मिक विषय दर्शवणारी भित्तिचित्रे (Frescoes).

■ मध्ययुगीन कालखंडातील चित्रे (Medieval Period Paintings) (७ वे-१७ वे शतक)

■ १. यादव आणि प्रारंभिक हिंदू मंदिरे (Yadava and Early Hindu Temples)

- मर्यादित चित्रे शिल्लक.
- मंदिरांमधील प्रारंभिक भित्तिचित्रे हिंदू देव-देवता आणि स्थानिक दंतकथा दर्शवतात.

■ २. मराठा कालखंड (Maratha Period) (१७ वे-१८ वे शतक)

- शिवाजी महाराज आणि पेशव्यांचे संरक्षण (Patronage) कलेला प्रोत्साहन देणारे ठरले.
- विषय: दरबारी दृश्ये, लष्करी मोहिमा, विठोबा, कृष्ण आणि शिवाच्या भक्ती प्रतिमा.
- प्रभाव: इंडो-पर्शियन लघुचित्रकला तंत्रांचे स्थानिक शैलीशी मिश्रण.

■ ३. दख्खन सल्तनतीचा प्रभाव (Deccan Sultanate Influence)

- बिदर, अहमदनगर, वऱ्हाड (Berar) आणि विजापूर सल्तनती:
- पर्शियन लघुचित्रकला शैलीचा दख्खनमध्ये परिचय.
- विषय: शाही पोर्ट्रेट्स, शिकारी दृश्ये, उद्याने, दरबारी जीवन.
- तंत्र: तेजस्वी रंग, सोन्याचे तपशील, रेषीय दृष्टिकोन, नैसर्गिक प्राणी (naturalistic animals).

■ मंदिरे आणि लोककला (Painting in Temples)

■ १. वारली चित्रकला (Warli Painting) (उत्तर महाराष्ट्र)

- आदिवासी: वारली (ठाणे, पालघर, नाशिक).
- वैशिष्ट्ये: दैनंदिन जीवन, निसर्ग, विधी दर्शवण्यासाठी भूमितीय आकारांचा (त्रिकोण, वर्तुळ, चौरस) वापर.
- शैली: लाल गेरू किंवा मातीच्या भिंतींवर पांढऱ्या रंगाचे आकृतिबंध.
- विषय: विवाह, कापणी, शिकार, सण.
- सांस्कृतिक महत्त्व: विधी आणि कथाकथनामध्ये वापर, मौखिक परंपरांचे जतन.

■ २. खंडोबा / लोक भित्तिचित्रे (Khandoba / Folk Murals)

- खंडोबा, विठोबा, स्थानिक देवता आणि सण दर्शवणारी मंदिरे आणि लहान देवस्थानांमधील भित्तिचित्रे.
- साधी, कथा-चालित (narrative-driven) शैली; सामुदायिक सहभागावर जोर.

■ लघुचित्र आणि राजवाड्यांतील चित्रे (Miniature and Palace Paintings)

- दख्खन लघुचित्र शैली (Deccan Miniature Style)
- विजापूर, अहमदनगर आणि मराठा दरबारांमध्ये विकसित.
- वैशिष्ट्ये:
 - तेजस्वी खनिज रंग (mineral pigments), तपशीलवार पोर्ट्रेट्स, फुलांच्या सीमांचा वापर.

- विषय: पौराणिक कथा, शाही पोर्ट्रेट्स, शिकार, प्रेमकथा.
- पर्शियन प्रभावाचे भारतीय विषयांसह मिश्रण.

■ पेशवे कालखंडातील चित्रे (Peshwa Period Paintings)

- दरबारी आणि भक्तिमय कला.
- शिवाजी, मराठा सरदार, विठोबा, कृष्ण आणि धार्मिक दृश्ये चित्रित.
- तंत्र: कागदावर जलरंग (Tempera and watercolour); मुघल लघुचित्रांपेक्षा कमी विस्तृत परंतु अभिव्यक्त आणि कथात्मक.

■ वसाहतकालीन आणि आधुनिक चित्रे (Colonial and Modern Paintings) (१८ वे-२० वे शतक)

■ युरोपीय प्रभाव (European Influence)

- वसाहत काळात तेल चित्रकला (oil painting), दृष्टिकोन (perspective) आणि वास्तववादाचा (realism) परिचय झाला.
- विषय: भूदृश्ये (Landscapes), सामाजिक जीवन, पोर्ट्रेट्स.

■ प्रगतीशील कलाकार आणि आधुनिकतावादी (Progressive Artists and Modernists)

- एम.एफ. हुसेन (महाराष्ट्राचा प्रभाव), राजा रवी वर्माचे अनुयायी आणि प्रादेशिक चित्रकारांनी पारंपारिक विषयांचे आधुनिकीकरण केले.
- आधुनिकतावादने वारली सारख्या लोककला घटकांना समकालीन कॅनव्हास चित्रकलेत समाविष्ट केले.

■ समकालीन प्रवाह (Contemporary Trends)

- लोककला, पारंपारिक आणि आधुनिकतावादी शैलींचे संयोजन (Fusion).
- विषय: सामाजिक समस्या, आदिवासी जीवन, शहरीकरण आणि जागतिक कला प्रवाह.
- वारली कलेला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली आहे, ज्यात प्रदर्शन आणि अनुप्रयुक्त कला (Applied art) (वस्त्रे, भित्तिचित्रे) यांचा समावेश आहे.

■ भारतीय चित्रकलेचे महत्त्व (Significance of Indian Paintings)

- नागरी इतिहासाचे जतन (Preservation of civilizational history).
- आध्यात्मिक आणि तात्विक कल्पनांची अभिव्यक्ती.
- प्रादेशिक विविधतेचा भांडार (Repository).
- सौंदर्यशास्त्र, धर्म, लोककथा आणि राजकारण यांचे संयोजन.
- ओळख आणि सामाजिक चळवळीचे साधन (उदा. दलित कला, गोंड भित्तिचित्रे).

■ भारतीय नृत्य प्रकार आणि त्याचा विकास (Indian Dance Form and its Evolution)

- भारतीय नृत्य हे जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध कला प्रकारांपैकी एक आहे, जे धर्म, संस्कृती, साहित्य आणि सामाजिक जीवनाशी खोलवर जोडलेले आहे. ही एक आध्यात्मिक साधना आणि सौंदर्यात्मक अभिव्यक्ती दोन्ही आहे, जी भारताच्या तात्विक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक नीतिमत्तेचे (ethos) प्रतिबिंब आहे.

■ I. व्याख्या (Definition)

1. कला म्हणून नृत्य (Dance as Art): तालबद्ध हालचाली, हावभाव आणि चेहऱ्यावरील अभिव्यक्तीद्वारे भावना (रस), कथा (नाट्य) आणि आध्यात्मिकता (भाव) व्यक्त करणारा एक दृश्य (visual) आणि गतिज (kinetic) कला प्रकार.

■ भारतात नृत्याची कार्ये (Functions of Dance in India):

- धार्मिक / भक्तीपर: विधी, मंदिर नृत्य, भक्तीची अभिव्यक्ती.
- मनोरंजन / सामाजिक: लोकनृत्य, उत्सव सादरीकरण.
- शैक्षणिक / सांस्कृतिक: महाकाव्ये, पौराणिक कथा आणि इतिहासाचे जतन.
- उपचारात्मक / उपचार (Therapeutic / Healing): भावनिक आणि आध्यात्मिक शुद्धीकरणाचे (catharsis) माध्यम म्हणून नृत्य.

■ नृत्याचा विकास (Evolution)

■ १. प्रागैतिहासिक आणि सिंधू संस्कृती कालखंड (Prehistoric and Indus Valley Period) (इ.स.पूर्व ३३००-१३००)

2. पुरावा: मुद्रा (Seals), नृत्य करणाऱ्या आकृत्या दर्शवणाऱ्या टेराकोटाच्या मूर्ती.
3. उद्देश: बहुधा प्रजनन विधी (fertility rituals), सामुदायिक उत्सव आणि आध्यात्मिक पद्धतींशी संबंधित.

■ २. वैदिक कालखंड (Vedic Period) (इ.स.पूर्व १५००-५००)

1. धार्मिक विधींचा भाग म्हणून नृत्य; वेदांच्या जप (chanting) सोबत.
2. साम वेदाच्या जपामध्ये तालबद्ध हालचालींचा समावेश होता.
3. प्रतीकवाद: देवतांचे आवाहन, वैश्विक क्रम (cosmic order) आणि हंगामी चक्र.

■ ३. शास्त्रीय कालखंड (Classical Period) (इ.स.पूर्व २०० - इ.स. १३ वे शतक)

1. भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र (Natya Shastra by Bharata) (इ.स.पूर्व २ रे शतक - इ.स. २ रे शतक):
 - नृत्य, नाटक आणि सादरीकरण कलांवरील मूलभूत ग्रंथ.
 - रस सिद्धांत (भावनिक अभिव्यक्ती) आणि भाव (हावभाव आणि भावना) यांचा परिचय.
2. मंदिर नृत्याची परंपरा (Temple Dance Tradition):
 - देवतांना समर्पित मंदिरात सादर केले जाणारे, ज्यात विधी, कथाकथन आणि भक्तीचा समन्वय होता.
 - प्रारंभिक शास्त्रीय प्रकार: भरतनाट्यम् (तमिळनाडू), ओडिसी (ओडिशा), कुचीपुडी (आंध्र), मणिपुरी (मणिपूर), कथकली (केरळ).
3. विषय: रामायण, महाभारत, भागवत पुराण यांसारखी हिंदू महाकाव्ये; दैवी प्रेमाची अभिव्यक्ती (कृष्ण, शिव, देवी).

■ ४. मध्ययुगीन कालखंड (Medieval Period) (१३ वे-१७ वे शतक)

1. प्रादेशिक शास्त्रीय शैलींचा विकास, अनेकदा दरबार आणि मंदिरांच्या संरक्षणाखाली.
2. उत्तर भारतात कथकचा उदय: तालबद्ध पादचार (footwork), गिरकी (spins) आणि अभिव्यक्ती द्वारे कथाकथन.
3. भक्ती आणि सूफी प्रभाव: भक्तीमय विषय आणि अभिव्यक्त कथाकथन संपूर्ण भारतात पसरले.
4. नृत्यात लोक आणि मार्शल (martial) घटक देखील समाविष्ट झाले, जे सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधता दर्शवतात.

■ ५. आधुनिक कालखंड (Modern Period) (१८ वे शतक - वर्तमान)

1. मंदिर संरक्षणाचा न्हास, दरबार आणि शहरी सादरीकरणाचा उदय.
2. स्वातंत्र्यानंतर कला अकादमी आणि राज्य समर्थनाखाली पुनरुज्जीवन आणि संहिताबद्धीकरण (codification).
3. समकालीन मिश्रण (Contemporary fusion): शास्त्रीय नृत्ये आधुनिक, समकालीन आणि जागतिक प्रकारांसह एकत्र केली

गेली.

- मंच सादरीकरण, थिएटर, सिनेमा आणि आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व म्हणून नृत्य.

■ शास्त्रीय नृत्य प्रकार (Classical Dance Form)

- भरतनाट्यम् (तमिळनाडू): मंदिर मूळ, भूमितीय मुद्रा (geometric postures), कथाकथन.
- कथक (उत्तर भारत): दरबारी नृत्य, कथाकथन, तालबद्ध पादचार, गिरकी.
- ओडिसी (ओडिशा): शिल्पसदृश मुद्रा (Sculptural poses), प्रवाहिता (fluidity), गीतमय कथाकथन.
- कुचीपुडी (आंध्र प्रदेश): अभिनयावर आधारित नृत्य, कथात्मक, नाट्य.
- मणिपुरी (मणिपूर): भक्तिमय, graceful, कृष्ण-लीला थीम.
- कथकली (केरळ): मुखवटा घातलेले (Masked) नाट्य-नृत्य, महाकाव्यांचे नाट्यीकरण.
- मोहिनीअट्टम (केरळ): स्त्री नृत्य, मंदिरावर आधारित.
- सत्तरीया (आसाम): भक्तिमय, वैष्णव मठांमधून (monasteries) आलेले.

नृत्य प्रकार (Dance Form)	प्रदेश/राज्य (Region / State)	मुख्य विषय/भर (Main Theme / Focus)	प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)	वेशभूषा आणि रंगभूषा (Costumes & Make-up)	वाद्ये (Instruments)	प्रसिद्ध कलाकार (Notable Exponents)
भरतनाट्यम्	तमिळनाडू (Tamil Nadu)	भक्ती (शिव, विष्णू), कथाकथन	नृत्त (Nritta) वर भर, नृत्यातील गुंतागुंतीचे पदलालित्य, चेहऱ्यावरील हावभाव, मुद्रा	पारंपरिक साडी (घड्या असलेली), पायात घुंगरू, मंदिरशैलीतील दागिने	मृदंगम्, नट्टुवंगम्, बासरी (flute)	रुक्मिणी देवी अरुंडेल, यामिनी कृष्णमूर्ती
कथक (Kathak)	उत्तर प्रदेश / उत्तर भारत	राजदरबारातील कथा, पौराणिक कथा, प्रणय (romance)	गिरक्या (chakkars), लयबद्ध पदलालित्य, कथाकथन, चेहऱ्यावरील भावांसह	लांब आणि मोकळे घागरा (skirts), चुडीदार, घुंगरू	तबला, सतार, सारंगी	बिरजू महाराज, सितारा देवी
कथकळी (Kathakali)	केरळ (Kerala)	महाकाव्ये (रामायण, महाभारत)	विस्तृत हावभाव, नाट्यमय अभिव्यक्ती, कथाकथन, विशिष्ट शैलीतील हालचाली	रंगवलेले मुखवटे, जड वेशभूषा, मोठे शिरोभूषण (head-gear)	चेंडा (Chenda), मद्दलम (Maddalam), झांजा (Cymbals)	कलामंडलम कृष्णन नायर (Kalamandalam Krishnan Nair)
कुचीपुडी (Kuchipudi)	आंध्र प्रदेश (Andhra Pradesh)	पौराणिक कथा, भक्ती	मोहक, प्रवाही हालचाली, जलद पदलालित्य, नृत्य आणि नाट्याचा संगम	रेशमी साडी, पायात घुंगरू, दागिने	मृदंगम्, झांजा, बासरी (flute)	वेंपती चिन्ना सत्यम (Vempati Chinna Satyam)

मणिपुरी (Manipuri)	मणिपूर (Manipur)	वैष्णव धर्म, राधा-कृष्ण	सौम्य, प्रवाही हालचाली, मोहकतेवर भर, पायांचा कमीत कमी वापर	सुंदर घागरा, ओढणी (veil), हातावरील दागिने	पुंग (Pung), बासरी (flute), झांजा (cymbals)	आर.के. बिद्यबिनोद सिंग (R.K. Bidyanod Singh)
ओडिसी (Odissi)	ओडिशा (Odisha)	मंदिरे, कृष्णाच्या कथा	त्रिभंगी मुद्रा (Tribhangi posture), मोहक धडाच्या (torso) हालचाली, शिल्पात्मक पोझेस	चांदीचे दागिने, शिरोभूषण (माथापट्टी), साडी	मार्दला (Mardala), बासरी (flute), मंजिरा	केलुचरण महापात्रा (Kelucharan Mohapatra)
सत्तरीया (Sattriya)	आसाम (Assam)	वैष्णव भक्ती, कृष्णाच्या कथा	मोहक, भक्तिमय, लयबद्ध पदलालित्य, सामूहिक सादरीकरण	पारंपरिक आसामी वेशभूषा, दागिने	खोल (Khol), झांजा (cymbals), बासरी (flute)	रसेश्वर सैकिया बरबायन (Raseswar Saikia Bar-bayan)
मोहिनीअट्टम (Mohiniyattam)	केरळ (Kerala)	भक्ती (शिव, कृष्ण), स्त्रीसुलभ सौंदर्य	सौम्य, प्रवाही हालचाली, लास्य (स्त्रीसुलभ पैलू)	-	-	-

■ लोकनृत्य प्रकार (Folk Dance Form)

- स्थानिक संस्कृती, शेती, सण आणि आदिवासी परंपरा प्रतिबिंबित करतात.
- उदाहरणे:
 - लावणी, तमाशा (महाराष्ट्र)
 - भांगडा, गिद्धा (पंजाब)
 - गरबा, दांडिया (गुजरात)
 - छऊ (ओडिशा, झारखंड, पश्चिम बंगाल)
 - बिहू (आसाम)
 - लोकनृत्ये सामुदायिक सलोखा, उत्सव आणि मौखिक कथाकथन (oral storytelling) साठी उपयुक्त ठरतात.

■ सौंदर्यशास्त्र आणि तंत्र (Aesthetic and Technique)

- रस (Emotion): नऊ रस, उदा. प्रेम, शौर्य (valor), करुणा.
- भाव (Expression): चेहऱ्यावरील हावभाव (facial gestures), डोळे, हस्तमुद्रा (hand gestures - mudras).
- ताल (Rhythm) आणि लय (Tempo): संगीत आणि वाद्यांशी समक्रमण (Synchronization).
- नृत्त (शुद्ध नृत्य), नृत्या (अभिव्यक्त नृत्य), नाट्य (नाटक): प्रमुख सादरीकरण घटक.

■ सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व (Cultural and Social Significance)

- धार्मिक / आध्यात्मिक: देवत्वाशी (divinity) संबंध; भक्तीमय सराव.

9. सामाजिक / शैक्षणिक: सांस्कृतिक मूल्ये, नीतिमत्ता आणि महाकाव्यांचे संक्रमण (Transmission).
10. सांस्कृतिक ओळख (Cultural Identity): प्रादेशिक शैली भाषिक, कलात्मक आणि सामाजिक ओळख दर्शवतात.
11. उपचारात्मक / मानसिक (Therapeutic / Psychological): भावनिक अभिव्यक्ती, शुद्धीकरण (catharsis) आणि सामुदायिक बंधन (community bonding).
12. जागतिक प्रभाव (Global Influence): भारतीय शास्त्रीय आणि लोकनृत्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मुख्य सॉफ्ट-पॉवर साधने आहेत.

महाराष्ट्रातील नृत्य प्रकार (Dance Forms in Maharashtra)

■ १. लोकनृत्ये (Folk Dances)

■ ग्रामीण जीवन, कापणी, सामाजिक चालीरीती आणि सण प्रतिबिंबित करतात.

- प्रमुख उदाहरणे:

■ लावणी (Lavani)

- मूळ: विदर्भ, कोकण आणि खानदेश प्रदेश.
- वैशिष्ट्ये: जलद लय (Fast tempo), अभिव्यक्त हावभाव, कथाकथन, कामुकता (sensuality).
- संगीत: ढोलकीची साथ.
- विषय: सामाजिक जीवन, प्रेम, भक्ती.
- प्रसिद्ध कलाकार: शोभा कुंभार, सुलोचना चव्हाण.

■ कोळी नृत्य (Koli Dance)

- मूळ: किनारी कोकण प्रदेश.
- सादरकर्ते: कोळी मच्छीमार समुदाय.
- वैशिष्ट्ये: सिंकोपेटेड (Syncopated) पाऊल, मासेमारीच्या कृतींची नक्कल.
- संगीत: गाणी आणि लयबद्ध टाळ्या, ढोल.
- संबंधित सण: नारळी पौर्णिमा.

■ पोवाडा (Powada)

- मराठा प्रदेशातील मार्शल (Martial) लोकनृत्य.
- शौर्यगाथा (heroic deeds) आणि एतिहासिक घटनांचा गौरव करतो.
- वैशिष्ट्ये: कथाकथन, जोरदार हालचाली, ढोल.
- उदाहरण: शिवाजी महाराजांचे पराक्रम.

■ धनगरी गजा नृत्य (Dhangari Gaja Dance)

- धनगर (शेफर्ड) समुदायाचे नृत्य.
- सण आणि जत्रांमध्ये सादर केले जाते.

■ तुणतुणा (Tuntuna)

- काठ्यांनी (sticks) केलेले कापणी नृत्य, लयबद्ध पाऊल.

■ २. धार्मिक विधी आणि भक्तीनृत्ये (Ritual and Devotional Dances)

■ मंदिरे, धार्मिक समारंभ आणि भक्ती पंथांशी संबंधित.

- उदाहरणे:
 - विठोबा / वारकरी नृत्ये (Vithoba / Warkari dances)
 - पंढरपूरच्या वारी तीर्थयात्रेदरम्यान सादर केले जाते.
 - अभंग आणि भजनांद्वारे विठोबाप्रती भक्ती व्यक्त केली जाते.
 - गोंधळ (Gondhal)
 - गोंधळींद्वारे (आदिवासी पुजारी) सादर केले जाते.
 - स्थानिक देवतांची आणि आत्म्यांची पूजा केली जाते.
 - गायन, तालबद्ध टाळ्या आणि प्रतिकात्मक हावभाव समाविष्ट असतात.
 - संभाळपोळी आणि खंडोबा विधी नृत्ये
 - स्थानिक देवतांचा सन्मान करण्यासाठी गावच्या सणांदरम्यान सादर केले जातात.

■ ३. शास्त्रीय आणि अर्ध-शास्त्रीय नृत्ये (Classical and Semi-Classical Dances)

■ महाराष्ट्राची स्वतःची शास्त्रीय आणि कथात्मक नृत्य परंपरा आहे, जी नाट्यशास्त्र आणि कथक परंपरांनी प्रभावित आहे.

- उदाहरणे:
 - कथक (Kathak)
 - मराठा दरबारांमध्ये विकसित झाले.
 - पादचार (footwork), गिरक्या, कथाकथन समाविष्ट असते.
 - विषय: कृष्ण लीला, रामायणाचे प्रसंग.
 - अभिनय कला (Abhinaya Arts)
 - थिएटर आणि भक्ती सादरीकरणासह एकात्मिक.

■ ४. आदिवासी आणि सामुदायिक नृत्ये (Tribal and Community Dances)

1. धनगर, भिल्ल, वारली समुदाय विधी आणि हंगामी नृत्ये जतन करतात.
2. वैशिष्ट्ये: गट रचना (Group formations), वर्तुळाकार नमुने, ढोल आणि काठ्या.
3. उद्देश: कापणी, प्रजनन (fertility) आणि सामुदायिक बंधन.

■ महाराष्ट्रातील नृत्याचे विषय (Themes in Maharashtra)

- **कथाकथन (Storytelling):** बहुतेक नृत्ये एतिहासिक, पौराणिक किंवा सामाजिक कथा सांगतात.
- **ताल आणि संगीत (Rhythm and Music):** ढोलकी, तबला, लेझीम आणि मंजिरा यांसारखी तालवाद्ये (Percussion instruments) केंद्रस्थानी असतात.
- **प्रादेशिक अभिव्यक्ती (Vernacular Expression):** लोकनृत्यांमध्ये मराठी किंवा आदिवासी बोलीतील गाण्यांचा वापर होतो.
- **सामुदायिक सहभाग (Community Participation):** सामूहिक सादरीकरण सामाजिक सलोखा मजबूत करते.

- **शारीरकता (Physicality):** लावणी आणि पोवाडा जोमदार हालचालींवर जोर देतात, तर विधी नृत्ये प्रतिकात्मक हावभाव आणि भक्तीवर लक्ष केंद्रित करतात.

■ सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व (Social and Cultural Significance)

1. मौखिक परंपरांचे जतन (Preservation of Oral Traditions): गाणे, लोककथा आणि कथांद्वारे.
2. सण आणि विधी (Festivals and Rituals): गणेश चतुर्थी, दिवाळी, वारी तीर्थयात्रा, कापणीचे सण यांचा अविभाज्य भाग.
3. ऐतिहासिक कथा (Historical Narratives): पोवाडा मराठा इतिहास आणि शौर्य जतन करतो.
4. लिंगभाव आणि सादरीकरण (Gender and Performance): लावणी आणि इतर लोकनृत्ये स्त्री कलात्मक अभिव्यक्तीसाठी जागा देतात.
5. पर्यटन आणि सांस्कृतिक ओळख (Tourism and Cultural Identity): लोकनृत्ये राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रदर्शित केली जातात, ज्यामुळे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा प्रसार होतो.

■ भारतीय संगीत (Indian Music)

■ संगीताचे स्वरूप (Nature of Music)

1. संगीत ही कल्पना, भावना किंवा आध्यात्मिक संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी ध्वनींना वेळेनुसार (in time) व्यवस्थित (arranging) करण्याची कला आहे.
2. यात सुसंवाद (melody), ताल (rhythm), समरूपता (harmony) आणि नाद (timbre) यांचा समन्वय असतो.
3. संगीताची कार्ये (Functions of music):
 - सौंदर्यविषयक आनंद (Aesthetic enjoyment)
 - आध्यात्मिक आणि भक्तिमय अभिव्यक्ती
 - सामाजिक आणि सांस्कृतिक ओळख
 - उपचारात्मक आणि भावनिक मुक्ती

■ प्राचीन भारतीय संगीत (Ancient Indian Music) (वैदिक कालखंड)

4. ऋग्वेदात सर्वात जुने संदर्भ आढळतात, ज्यात उच्चार (Intonation) (स्वर) आणि ताल सह सूक्ते (संहिता) गायली जात होती.
5. साम वेद हा संगीत परंपरेचा मूलभूत (foundational) आधार मानला जातो—शास्त्रीय संगीताचा आधार बनवणारे पद्धतशीर जप (systematic chanting).
6. उल्लेख केलेली वाद्ये: वीणा, ढोल (मृदंग, पखावज), बासरी.
7. संगीत विधी, आध्यात्मिक पद्धती आणि शिक्षणाशी जोडलेले होते.

■ शास्त्रीय भारतीय संगीत (Classical Indian Music)

- भारतात दोन प्राथमिक शास्त्रीय परंपरा विकसित झाल्या:

■ १. हिंदुस्तानी संगीत (Hindustani Music) (उत्तर भारत)

1. उगम: वैदिक जप → मध्ययुगीन समन्वय (पर्शियन, इस्लामिक प्रभाव).
2. वैशिष्ट्ये:
 - राग (Raga): सुरांची चौकट (melodic framework).

- ताल (Tala): लयबद्ध चक्र (rhythmic cycle).
- उत्स्फूर्त रचना (Improvisation) आणि विस्तार (elaboration) महत्त्वाचे.
 1. उल्लेखनीय वाद्ये: सितार, सरोद, तबला, संतूर.
 2. प्रमुख योगदानकर्ते: तानसेन (मुघल दरबार), अमीर खुसरो.

■ २. कर्नाटक संगीत (Carnatic Music) (दक्षिण भारत)

1. मूळ: वैदिक जप \$to\$ भक्ती परंपरा.
2. रचना केलेल्या कृती, भक्तीपर गीते आणि संरचित उत्स्फूर्त रचना यावर जोर.
3. उल्लेखनीय संगीतकार: पुरंदर दास, त्यागराज, मुथुस्वामी दीक्षितार.
4. वाद्ये: वीणा, मृदंगम, बासरी, व्हायोलिन.

■ मध्ययुगीन कालखंड (Medieval Period)

1. भक्ती चळवळ: प्रादेशिक भाषांमध्ये भक्तीपर गाणी (अभंग, कीर्तन, वचन).
 2. सूफी संगीत: कव्वाली, गझल, आध्यात्मिक आणि सामुदायिक विषय.
 3. लोकसंगीत:
- स्थानिक संस्कृती, सण, व्यवसाय आणि मौखिक कथाकथन प्रतिबिंबित करते.
 - उदाहरणे: लावणी (महाराष्ट्र), बाऊल (बंगाल), बिहू (आसाम).

■ आधुनिक कालखंड (Modern Period) (१९ वे-२० वे शतक)

1. संयोजन आणि जागतिकीकरण (Fusion and globalization): पाश्चात्य (Western) वाद्ये आणि प्रकारांचे एकत्रीकरण.
2. चित्रपट संगीत (film music), माध्यमे, रेडिओ आणि रेकॉर्डिंग तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे संगीताची पोहोच वाढली.
3. भारतीय शास्त्रीय आणि लोकप्रिय संगीतातील प्रमुख योगदानकर्ते: रवी शंकर, लता मंगेशकर, किशोर कुमार.
4. स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान राष्ट्रवादी अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून संगीत.

■ समकालीन आणि जागतिक प्रभाव (Contemporary and Global Influences)

1. शैली (Genres): पॉप, रॉक, जाझ, हिप-हॉप, इडीएम (EDM), वर्ल्ड म्युझिक.
2. डिजिटल तंत्रज्ञान: स्ट्रीमिंग, सॅम्पलिंग, एआय-सहाय्यित संगीत निर्मिती.
3. सामाजिक भाष्य (social commentary), निषेध, उपचार (therapy) आणि ओळख निर्मितीचे माध्यम म्हणून संगीत.
4. जागतिक उत्सव, फ्यूजन संगीत आणि आंतर-सांस्कृतिक सहयोग (cross-cultural collaboration) समकालीन प्रवृत्ती निश्चित करतात.

■ प्रमुख परंपरा (Major Traditions)

■ १. हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत (Hindustani Classical Music) (उत्तर भारत)

1. उगम: वैदिक जप, प्रादेशिक लोकसंगीत आणि दिल्ली सल्तनत व मुघल युगात पर्शियन/अरबी प्रभावांतून विकसित झाले.
 2. वैशिष्ट्ये:
- उत्स्फूर्त रचना (Improvisation) वर जोर (आलाप, जोड, झाला).

- प्रमुख गायन प्रकार: ध्रुपद, खयाल, ठुमरी, टप्पा.
- वाद्ये: सितार, सरोद, तबला, सनइ (Shehnai), सारंगी.
- प्रमुख घराणी (Gharanas): ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर-अत्रौली, पतियाळा, किराणा.

■ २. कर्नाटक शास्त्रीय संगीत (Carnatic Classical Music) (दक्षिण भारत)

- **उगम:** मंदिर संगीत आणि भक्ती परंपरेत रुजलेले; संत त्यागराज, मुथुस्वामी दीक्षितार, श्यामा शास्त्री यांनी संहिताबद्ध (codified) केले.
- **वैशिष्ट्ये:**
 - प्रामुख्याने गायन-केंद्रित; रचना (कृती) भक्तीमय असतात.
 - रचना: आलापना (उत्स्फूर्त रचना), कृती (रचना), पल्लवी (विषयाचा विकास).
 - वाद्ये: वीणा, मृदंगम, घटम, बासरी.
 - रचनात्मक अचूकता (compositional precision) आणि लयबद्ध गुंतागुंतीवर (rhythmic complexity) जोर.

■ शास्त्रीय संगीतातील वाद्ये (Instruments in Classical Music)

- तंतुवाद्ये (String Instruments): सितार, सरोद, वीणा, व्हायोलिन.
- फूंक वाद्ये (Wind Instruments): बासुरी (flute), सनइ (Shehnai), नादस्वरम्.
- तालवाद्ये (Percussion Instruments): तबला, मृदंगम, पखावज, घटम, खंजरी (Kanjira).
- इतर: तानपुरा – स्वर (pitch reference) देण्यासाठी drone वाद्य.

■ प्रमुख योगदानकर्ते (Contributors)

■ भक्ती संत (वारकरी, वैष्णव आणि सूफी परंपरा):

- ज्ञानेश्वर, तुकाराम (मराठी), त्यागराज, पुरंदर दास (कर्नाटक), अमीर खुसरो (हिंदुस्तानी प्यूजन).
- संगीतकारांनी संगीत प्रकारांचे संहिताबद्धीकरण केले:
- त्यागराज, दीक्षितार, श्यामा शास्त्री (कर्नाटक).
- तानसेन (हिंदुस्तानी, मुघल दरबार).
- आध्यात्मिक अभिव्यक्ती, नैतिक आणि चांगले चिंतन आणि सौंदर्यविषयक अनुभवावर जोर.

■ सामाजिक सांस्कृतिक महत्त्व (Socio cultural Significance)

1. आध्यात्मिक आणि नैतिक परिमाणे (Spiritual and Ethical Dimensions): ध्यान, भक्ती आणि आत्म-शिस्तीचे (self-discipline) माध्यम म्हणून संगीत.
2. सांस्कृतिक एकत्रीकरण (Cultural Integration): लोक, प्रादेशिक आणि भक्ती परंपरांचे एकत्रीकरण.
3. संरक्षण आणि सामाजिक संस्था (Patronage and Social Institutions): राजेशाही दरबार, मंदिरे आणि ऑल इंडिया रेडिओ, संगीत नाटक अकादमी यांसारख्या आधुनिक संस्थांनी जतन आणि प्रसाराला प्रोत्साहन दिले.
4. उत्सव आणि सादरीकरणाची जागा (Festivals and Performance Spaces): त्यागराज आराधना, सवाई गंधर्व संगीत महोत्सव, मद्रास संगीत हंगाम (Madras Music Season) या परंपरा टिकवून ठेवतात.
5. शैक्षणिक मूल्य (Educational Value): गुरुकुल पद्धतीद्वारे आणि आधुनिक संगीत अकादमींद्वारे संरचित शिक्षण.

■ आधुनिक प्रवृत्ती (Modern Trends)

- **फ्यूजन आणि जागतिक प्रभाव:** जाझ, पाश्चात्य शास्त्रीय आणि वर्ल्ड म्यूझिकसह सहयोग.
- **रेकॉर्डिंग आणि प्रसारण माध्यमे:** रेडिओ, दूरदर्शन आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे पोहोच वाढली.
- **संगीतकार:** रवी शंकर, एल. सुब्रमण्यम, भीमसेन जोशी, किशोरी आमोनकर, एम.एस. सुब्बुलक्ष्मी.
- **परंपरेचे जतन:** घराणे, परंपरा-आधारित प्रशिक्षण आणि वार्षिक उत्सव.

■ घराणी (Gharanas)

■ व्याख्या आणि तत्त्वे (Definition and Principles)

- घराणा याचा शब्दशः अर्थ "घर" किंवा "कुटुंब" असा होतो.
- गायन किंवा वादन शैलीची विशिष्ट शाखा दर्शवणारी ही हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतातील वंश-आधारित (Lineage-based) संस्था आहे.

■ मुख्य तत्त्वे (Core Principles):

- **वंश-आधारित शिक्षण (Lineage-based learning):** गुरु-शिष्य परंपरा (शिक्षक-शिष्य परंपरा) द्वारे चालणारे शिक्षण.
- **विशिष्ट शैली किंवा तंत्र (Distinct style or technique):** विशिष्ट सजावट (ornamentation), वाक्यरचना (phrasing) आणि उत्स्फूर्त रचनेच्या (improvisation) पद्धती.
- **साहित्य जतन (Repertoire preservation):** घराण्याशी संबंधित रचना, राग आणि बंदिशी (compositions, ragas, and bandishes) जतन करणे.
- **तात्विक किंवा सौंदर्यविषयक लक्ष (Philosophical or aesthetic focus):** भावना (रस), ताल (लय) किंवा तांत्रिक कौशल्ये (technical virtuosity) यावर जोर.

घराणे (Gharana)	प्रदेश (Region)	वैशिष्ट्ये (Features)	प्रसिद्ध कलाकार (Notable Exponents)
ग्वाल्हेर (Gwalior)	मध्य प्रदेश (Madhya Pradesh)	सर्वात जुने ख्याल घराणे, स्पष्टता, साधी रचना आणि अचूकतेवर भर	विष्णू दिगंबर पलुसकर
आग्रा (Agra)	उत्तर प्रदेश (Uttar Pradesh)	दमदार, प्रभावी आवाज, नोम-तोम आलाप, लयकारी (लयबद्ध खेळ)	फैयाज खान (Faiyaz Khan)
किराणा (Kirana)	कर्नाटक/मध्य प्रदेश (Karnataka/MP)	संथ विस्तार, माधुर्य आणि सूक्ष्म स्वरांच्या अचूकतेवर भर	भीमसेन जोशी, गंगुबाइ हनगल
पटियाला (Patiala)	पंजाब (Punjab)	जलद ताना, अलंकरण, कौशल्यपूर्ण तंत्र	बडे गुलाम अली खान
बांद्रा / जयपूर-अतरौली (Bandra / Jaipur-Atrauli)	राजस्थान (Rajasthan)	क्लिष्ट, दुर्मिळ राग, गुंतागुंतीची लयकारी	अल्लादिया खान (Alladiya Khan)
हिंदुस्तानी वाद्य संगीत घराणे (Hindustani instrumental gharanas)	वाराणसी, दिल्ली, पंजाब	सतार, सरोद, बासरीसाठी विशिष्ट तंत्रे	रवी शंकर (मैहर घराणे)

■ महाराष्ट्रातील घराणी (Gharanas in Maharashtra)

- महाराष्ट्राने हिंदुस्तानी संगीतात गायक, वादक आणि संगीतकार निर्माण करून महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. अनेकदा येथील स्थानिक भक्ती संगीत परंपरा (अभंग, नाट्य संगीत) शास्त्रीय प्रकारांमध्ये समन्वित (integrated) केल्या गेल्या.

■ १. किराणा घराणा (Kirana Gharana)

- महाराष्ट्रामध्ये सर्वात प्रमुख घराणा.
- जोर: मंद स्वररचना (slow melodic elaboration - आलाप), भावनिक खोली, आणि सूक्ष्म स्वरांवर (microtones).
- उल्लेखनीय कलाकार:
 - भास्कर बुवा बखले: अब्दुल करीम खान यांचे शिष्य.
 - भीमसेन जोशी: भारतरत्न पुरस्कार विजेते, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळखले जाणारे.
 - गंगूबाइ हनगळ: प्रसिद्ध महिला गायिका.

■ २. ग्वाल्हेरचा प्रभाव (Gwalior Influence)

- महाराष्ट्रामध्ये नाट्य संगीत आणि हलक्या शास्त्रीय प्रकारांमध्ये (light classical forms) स्वीकारले गेले.
- स्वर स्पष्टतेवर (clarity of notes) आणि संरचित रचनांवर (structured compositions) लक्ष केंद्रित.

■ ३. जयपूर-अत्रौलीचा प्रभाव (Jaipur-Atrauli Influence)

- दुर्मिळ राग (rare ragas) आणि गुंतागुंतीच्या तालबद्ध उत्स्फूर्त रचनांची (complex rhythmic improvisation) ओळख करून दिली.
- उल्लेखनीय कलाकार: मधुकर जोशी.

■ ४. भेंडीबाजार घराणा (Bhendibazaar Gharana)

- मूळ: मुंबई (१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात).
- वैशिष्ट्ये: आवाजाचे नियंत्रण (voice modulation), मधुर उत्स्फूर्त रचना (melodic improvisation) आणि सजावट (गामक, मींड) यावर जोर.
- संस्थापक: छज्जू खान / उस्ताद छज्जू खान.

■ ५. म्हैहर / वादन परंपरा (Maihar / Instrumental Tradition)

- म्हैहर मध्य प्रदेशात असले तरी, महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांनी वादन संगीतात (सितार, व्हायोलिन, तबला) महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.
- भारतीय संगीतातील महाराष्ट्राचे योगदान (Contribution of Maharashtra in Indian Music)
- भक्ती आणि लोक परंपरांशी एकत्रीकरण (Integration with Bhakti and Folk Traditions): नाट्य संगीत आणि अभंगांमध्ये शास्त्रीय रागांचा समावेश केला गेला.
- जागतिक ओळख (Global Recognition): भीमसेन जोशींनी किराणा घराण्याला जागतिक स्तरावर लोकप्रिय केले.
- संस्थात्मक विकास (Institutional Development): भास्कर बुवा बखले आणि विष्णू दिगंबर पलुसकर यांनी पुणे आणि मुंबई येथील संगीत शिक्षणात योगदान दिले.
- शास्त्रीय संगीतातील महिला (Women in Classical Music): गंगूबाइ हनगळ, हिराबाइ बडोदेकर यांनी शास्त्रीय घराण्यांमध्ये महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले.

- संगीताचे लोकप्रियाकरण (Popularization of Music): नाट्य संगीत, मराठी चित्रपट संगीत आणि भक्ती संगीताने शास्त्रीय ज्ञान प्रसारित केले.

■ भारतीय रंगभूमी (Indian Theatre)

- भारतीय रंगभूमी हा जगातील सर्वात जुना आणि समृद्ध कला प्रकारांपैकी एक आहे, जो धर्म, संस्कृती, साहित्य आणि सामाजिक जीवनाशी खोलवर जोडलेला आहे.

■ भारतीय रंगभूमीचा उगम (Origin of Indian Theatre)

• १. वैदिक कालखंड (Vedic Period) (इ.स.पूर्व १५००-५००)

- पुरावा: ऋग्वेद आणि अथर्ववेदातील संदर्भ विधीवत (ritualistic) सादरीकरणे, कथाकथन आणि नृत्याचे प्रारंभिक स्वरूप दर्शवतात.
- वैशिष्ट्ये:
 - धार्मिक आणि विधीवत स्वरूप.
 - देव-देवता आणि वीरांच्या कथा सांगण्यासाठी मंत्र, गाणी आणि मूक अभिनय (mime) वापरला जात असे.
 - महत्व: भारतात नाट्यीकरण (dramatization) आणि सादरीकरण कलांचा पाया रचला गेला.

• २. संस्कृत रंगभूमी (Sanskrit Theatre) (इ.स.पूर्व ५०० – इ.स. ५००)

- मुख्य ग्रंथ: भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र (Nāṭyaśāstra) (इ.स.पूर्व २ रे शतक – इ.स. २ रे शतक)
- रंगभूमीवरील पहिले व्यापक ग्रंथ मानले जाते.
- नाटकांचे प्रकार (नाटक, प्रकरण), रस सिद्धांत, हावभाव (मुद्रा) आणि रंगमंच कला (stagecraft) परिभाषित करतो.

• प्रमुख नाटककार:

- कालिदास: अभिज्ञानशाकुंतलम्, मालविकाग्निमित्रम्.
- भास: स्वप्नवासवदत्तम्.
- शूद्रक: मृच्छकटिकम्.

• वैशिष्ट्ये:

- अत्यंत शैलीबद्ध (Highly stylized), काव्यात्मक आणि प्रतिकात्मक.
- विषय: पौराणिक कथा, महाकाव्ये (महाभारत, रामायण), वीरगाथा, प्रेम आणि सामाजिक मूल्ये.
- भव्य वेशभूषा आणि संगीतासह मंदिरे आणि शाही दरबारांमध्ये सादर केले जात असे.

मध्ययुगीन भारतीय रंगभूमी (Medieval Indian Theatre) (इ.स. ५०० – १७००)

■ १. प्रादेशिक बोलीतील रंगभूमी (Regional Vernacular Theatre)

1. दरबारी भाषा म्हणून संस्कृतचा न्हास झाल्याने, रंगभूमी प्रादेशिक भाषांमध्ये विकसित झाली: तमिळ, कन्नड, तेलगू, बंगाली, मराठी इत्यादी.
2. विकसित झालेले प्रकार:
 - यक्षगान (कर्नाटक) – नृत्य, संगीत आणि संवादाचे संयोजन.
 - कथकली (केरळ) – भव्य मेकअप, हावभाव आणि चेहऱ्यावरील अभिव्यक्ती.

- रामलीला (उत्तर भारत) – रामायणाचे वर्णन करणारे लोकनृत्य.
- जत्रा (बंगाल) – संगीत आणि संवादासह ग्रामीण लोकनृत्य.

■ २. भक्ती आणि सूफी प्रभाव (Bhakti and Sufi Influences)

1. भक्ती चळवळ (महाराष्ट्र, उत्तर भारत): तुकाराम, एकनाथ, नामदेव यांसारख्या संतांनी भक्तीपर नाटके आणि कीर्तनांना प्रेरणा दिली.
2. सूफी प्रभाव (उत्तर भारत): लोकनृत्यात इस्लामिक गूढ (mystical) विषय, कव्वाली आणि कथाकथन समाविष्ट झाले.

■ ३. दरबारी आणि लोकप्रिय रंगभूमी (Courtly and Popular Theatre)

1. मुघल कालखंड (१६ वे-१८ वे शतक): पर्शियन आणि मध्य आशियाई नाट्य शैलींचा परिचय. दरबारी सादरीकरणांमध्ये कथाकथन, संगीत आणि शिष्टाचार यावर जोर दिला गेला.
2. विषय: एतिहासिक दंतकथा, प्रेमकथा (romances) आणि नैतिक कथा.

■ आधुनिक भारतीय रंगभूमी (Modern Indian Theatre) (१९ व्या शतकापासून पुढे)

■ १. वसाहतवादी परिणाम (Colonial Impact)

1. ब्रिटिश वसाहत नियमांमुळे पाश्चात्य-शैलीतील रंगभूमी, प्रोसेनियम मंच (proscenium stages) आणि इंग्रजी नाटके यांचा परिचय झाला.
2. मुख्य वैशिष्ट्ये:
 - वास्तववादी अभिनय आणि संवाद.
 - नाटककारांनी जात, लैंगिक असमानता (gender inequality) आणि शिक्षण यांसारख्या सामाजिक समस्यांवर भाष्य केले.

■ २. आधुनिक भारतीय रंगभूमीचे प्रणेते (Pioneers of Modern Indian Theatre)

1. भारतेन्दु हरिश्चंद्र (हिंदी रंगभूमी): सामाजिक सुधारणावादी नाटके.
2. गिरीश चंद्र घोष (बंगाली रंगभूमी): प्रोसेनियम-शैलीतील मंच नाटकांचा परिचय.
3. रवींद्रनाथ टागोर: काव्यमय नाटकांचे संगीत आणि नृत्यासह मिश्रण (डाक घर, चित्रा).

■ ३. लोक रंगभूमीचे पुनरुज्जीवन (Folk Theatre Revival)

- जत्रा, तमाशा (महाराष्ट्र), नौटंकी (उत्तर भारत), तेरुकुट्टू (तमिळनाडू) यांसारख्या प्रादेशिक प्रकारांनी समकालीन सामाजिक आणि राजकीय विषय स्वीकारले.

■ ४. स्वातंत्र्योत्तर रंगभूमी (Post-Independence Theatre)

- सामाजिक वास्तववाद (social realism), प्रायोगिक रंगभूमी (experimental theatre) आणि राजकीय भाष्यावर लक्ष केंद्रित.
- प्रमुख व्यक्ती: इब्राहिम अल्काझी, विजय तेंडुलकर, हबीब तन्वीर.
- राष्ट्रीय शाळा: नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामा (NSD, नवी दिल्ली) – व्यावसायिक नाट्य प्रशिक्षणाचे केंद्र.

■ भारतीय रंगभूमीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indian Theatre)

- कलांचे एकत्रीकरण (Integration of arts): संगीत, नृत्य, मूक अभिनय आणि साहित्य यांचे संयोजन.
- रसावर जोर (Emphasis on Rasa): प्रेक्षकांमध्ये विशिष्ट भावना जागृत करणे.

- धार्मिक आणि नैतिक अभिमुखता (Religious and moral orientation): प्राचीन रंगभूमी अनेकदा धर्म आणि महाकाव्ये दर्शवत असे.
- लोक आणि प्रादेशिक विविधता (Folk and regional diversity): स्थानिक संस्कृती आणि परंपरा प्रतिबिंबित करणारे अनेक प्रकार.
- प्रतीकवाद आणि शैलीबद्धीकरण (Symbolism and stylization): विशेषतः कथकली आणि संस्कृत रंगभूमीसारख्या शास्त्रीय प्रकारांमध्ये.

■ प्रादेशिक रंगभूमीचे प्रकार (Regional Theatre Forms)

■ प्रादेशिक रंगभूमीच्या स्वरूपाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Regional Theatre Forms)

1. स्थानिक भाषा (Local Language): प्रादेशिक बोलीत सादर केली जाते, ज्यामुळे स्थानिक प्रेक्षकांना ती सुलभ होते.
2. लोकपरंपरांशी एकत्रीकरण (Integration with Folk Traditions): गाणी, नृत्य, विधी आणि कथाकथन यांचा समन्वय असतो.
3. सामुदायिक सहभाग (Community Participation): विशेषतः लोकनृत्यात स्थानिक ग्रामस्थांचा सहभाग असतो.
4. मुखवटे आणि वेशभूषा यांचा वापर (Use of Masks and Costumes): अनेक प्रादेशिक प्रकारांमध्ये रंगीत वेशभूषा, मुखवटे आणि मेकअप वापरले जातात.
5. विषय (Thematic Focus): पौराणिक कथा, लोककथा, सामाजिक समस्या किंवा ऐतिहासिक घटनांवर आधारित.
6. सादरीकरणाची जागा (Performance Spaces): सहसा उघड्यावरचा रंगमंच, गावचे चौक किंवा मंदिराचे आवार.

■ भारतातील प्रमुख प्रादेशिक रंगभूमीचे प्रकार (Major Regional Theatre Forms of India)

■ अ. उत्तर भारत (North India)

1. नौटंकी (Nautanki) (उत्तर प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान):
 - संगीत आणि नृत्यासह लोकप्रिय लोकनृत्य प्रकार.
 - विषय: पौराणिक कथा, ऐतिहासिक गाथा आणि सामाजिक समस्या.
 - वैशिष्ट्ये: अतिशयोक्तीपूर्ण अभिनय (Exaggerated acting), उत्स्फूर्त रचना (improvisation) आणि प्रेक्षक संवाद.
2. रामलीला (Ramlila) (उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश):
 - रामायणाचे नाट्यमय सादरीकरण.
 - दसरा (Dussehra) दरम्यान सादर केली जाते, ज्यात नाटक, संगीत आणि विधी यांचा समन्वय असतो.
3. भवाइ (Bhavai) (गुजरात):
 - उपरोधिक कथाकथन (satirical storytelling) असलेले लोकनृत्य.
 - वैशिष्ट्ये: गायन, नृत्य आणि विनोद (humor).
 - विषय: सामाजिक उपहास (Social satire), नैतिक धडे आणि पौराणिक कथा.
4. भंड पाथेर (Bhand Pather) (काश्मीर):
 - काश्मीरमधील सर्वात जुना लोकनृत्य प्रकार.
 - वैशिष्ट्ये: विनोदी सादरीकरणे, उपहास आणि सामाजिक टीका.

■ ब. पश्चिम भारत (West India)

1. तमाशा (Tamasha) (महाराष्ट्र):
 - संगीत, नृत्य आणि नाटकाचे संयोजन.
 - विषय: सामाजिक समस्या, प्रेमकथा, ऐतिहासिक घटना.
 - लावणी नृत्याचा एक प्रमुख घटक म्हणून समावेश.
2. दशावतार (Dashavatara) (गोवा आणि किनारी महाराष्ट्र):
 - विष्णूच्या दहा अवतारांचे चित्रण.
 - मुखवटे, संगीत आणि नृत्य वापरून लोककथाकथन शैलीत सादरीकरण.

■ क. दक्षिण भारत (South India)

1. यक्षगान (Yakshagana) (कर्नाटक):
 - नृत्य, संगीत, संवाद आणि भव्य वेशभूषा यांचा समन्वय असलेला मंदिर-आधारित नाट्य प्रकार.
 - विषय: पौराणिक कथा, विशेषतः महाभारत आणि रामायणातून.
2. कथकली (Kathakali) (केरळ):
 - भव्य वेशभूषा, चेहऱ्यावरील रंग आणि हावभावांसाठी ओळखला जाणारा शास्त्रीय नाट्य प्रकार.
 - विषय: रामायण आणि महाभारतासारखी महाकाव्ये.
 - मुद्रा (हावभाव) आणि चेहऱ्यावरील अभिव्यक्तीचा विस्तृत वापर.
3. थेरुकुथु (Therukoothu) (तमिळनाडू):
 - गाणी, नृत्य आणि संवादाचे संयोजन असलेले पथनाट्य (Street theatre).
 - विषय: पौराणिक कथा, सामाजिक समस्या आणि नैतिकता कथा.

■ ड. पूर्व भारत (East India)

1. जत्रा (Jatra) (पश्चिम बंगाल, ओडिशा, बिहार):
 - उघड्यावरचे नाट्य (Open-air theatre), ग्रामीण बंगालमध्ये खूप लोकप्रिय.
 - विषय: पौराणिक कथा, ऐतिहासिक व्यक्ती, सामाजिक सुधारणा.
 - वैशिष्ट्ये: संगीत, नृत्य आणि प्रेक्षक संवाद.
2. छऊ (Chhau) (झारखंड, ओडिशा, पश्चिम बंगाल):
 - मार्शल नृत्य-नाट्य (Martial dance-drama) ज्यात योद्धा कथा आणि पौराणिक कथांचा समावेश आहे.
 - मुखवटे आणि जोरदार नृत्याच्या हालचालींचा वापर.

■ इ. मध्य भारत (Central India)

1. पांडवानी (Pandavani) (छत्तीसगड, मध्य प्रदेश):
 - महाभारतातील भाग दर्शवणारा एकल कथाकथन प्रकार.
 - कलाकार पात्रांना जिवंत करण्यासाठी संगीत, कथन आणि हावभाव वापरतात.

2. राइ नृत्य नाटक (Rai Dance Drama) (मध्य प्रदेश, बुंदेलखंड प्रदेश):

- लोकगीते, नाटक आणि सामाजिक विषय यांचा समन्वय.

■ प्रादेशिक रंगभूमीचे महत्त्व (Importance of Regional Theatre)

1. सांस्कृतिक जतन (Cultural Preservation): लोकपरंपरा, संगीत आणि कथा जिवंत ठेवते.
2. सामाजिक जागरूकता (Social Awareness): सामाजिक दुष्प्रवृत्ती, लैंगिक समस्या आणि नैतिक मूल्यांवर भाष्य करते.
3. मनोरंजन (Entertainment): संवादी आणि समुदाय-केंद्रित सादरीकरणे.
4. शिक्षण (Education): पौराणिक आणि एतिहासिक ज्ञान प्रसारित करते.
5. पर्यटन आणि अर्थव्यवस्था (Tourism & Economy): स्थानिक सांस्कृतिक पर्यटन आणि कलात्मक हस्तकलेला चालना.

■ आव्हाने (Challenges)

1. सिनेमा आणि टीव्ही सारख्या आधुनिक मनोरंजनामुळे ऱ्हास.
2. आर्थिक अडचणी आणि संरक्षणाचा अभाव.
3. शहरीकरणामुळे ग्रामीण प्रेक्षक कमी होत आहेत.
4. दस्तऐवजीकरण (documentation) आणि जतन करण्याची गरज.

■ महाराष्ट्रातील लोकनृत्य प्रकार (Folk Theatre Forms of Maharashtra)

- महाराष्ट्रातील लोकनृत्य तेजस्वी आहे आणि सहसा गावांमध्ये किंवा शहराच्या चौकात सादर केले जाते. हे धर्म, पौराणिक कथा आणि सामाजिक विषयांनी मोठ्या प्रमाणात प्रभावित आहे.

■ १. तमाशा (Tamasha)

1. स्वरूप: गीत, नृत्य आणि नाटकाचे संयोजन असलेले संगीत लोकनाट्य.
 2. सामग्री: अनेकदा उपरोधिक (satirical), सामाजिक भाष्य किंवा प्रेमकथा.
 3. सादरीकरण शैली: लावणी नृत्य क्रम, विनोदी मध्यांतरे (comic interludes), उत्स्फूर्त रचना.
 4. पुरस्कर्ते:
- अण्णासाहेब किर्लोस्कर – तमाशाला मंच संरचना (stage structure) देण्याचे आणि संगीत नाटक (musical plays) सुरू करण्याचे श्रेय.
 - विष्णुदास भावे – संरचित रंगभूमीमध्ये तमाशाचे घटक समाविष्ट करणारे प्रारंभिक सुधारक.

■ २. दशावतार (Dashavatara)

1. स्वरूप: भगवान विष्णूच्या दहा अवतारांचे चित्रण करणारे धार्मिक लोकनाट्य.
2. सामग्री: संगीत आणि नृत्यासह पौराणिक कथा.
3. सादरीकरण शैली: पारंपारिकपणे गावच्या रंगमंचावर मुखवटे, वेशभूषा आणि लोकवाद्यांसह सादर केले जाते.
4. पुरस्कर्ते: मौखिक परंपरा; कोणतेही एकच संस्थापक नाहीत, परंतु भारतीय नाट्य समाजाने ते दस्तऐवजित करण्यास मदत केली.

■ ३. गोंधळ (Gondhal)

1. स्वरूप: देवतांचा सन्मान करण्यासाठी किंवा समृद्धीसाठी आशीर्वाद घेण्यासाठी सादर केलेला विधी नाट्य प्रकार.

2. सामग्री: स्थानिक देवतांच्या कथा आणि लोककथा.
3. सादरीकरण शैली: गायन, ढोल वाजवणे आणि कथाकथन; मंदिरे किंवा गावच्या अंगणात सादर केले जाते.

■ ४. कीर्तन (Kirtan)

- स्वरूप: संगीत, कथन (narrative) आणि प्रेक्षक सहभागासह भक्तिमय कथाकथन.
- सामग्री: ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम यांसारख्या संतांच्या भक्ती साहित्यावर आधारित धार्मिक आणि नैतिक कथा.
- पुरस्कर्ते:
- संत एकनाथ - १६ व्या शतकात महाराष्ट्रात कथात्मक भक्ती नाटकांना (narrative devotional theatre) लोकप्रिय केले.

■ शास्त्रीय आणि अर्ध-शास्त्रीय रंगभूमी (Classical & Semi-Classical Theatre)

■ संगीत नाटक (Musical Plays)

- **स्वरूप:** शास्त्रीय शैलीतील मराठी नाटके ज्यात गाणी, नृत्य आणि शास्त्रीय संगीत नाटकांमध्ये समाविष्ट (integrated) केलेले असते.
- **पुरस्कर्ते:**
- **अण्णासाहेब किर्लोस्कर (१८४३-१८८५):** संगीत नाटकांचे प्रणेते, 'शाकुंतल' सारख्या नाटकांसाठी ओळखले जातात.
- **विष्णुदास भावे (१८२५-१९०९):** मराठी रंगभूमीचे जनक मानले जातात; मराठीत पौराणिक नाटके सादर केली.
- **महत्त्व:** लोक परंपरा आणि औपचारिक रंगभूमी (formal theatre) यांच्यात सेतू (Bridged) बांधला, ज्यामुळे आधुनिक मराठी नाटकांवर प्रभाव पडला.

■ आधुनिक मराठी रंगभूमी (Modern Marathi Theatre)

- महाराष्ट्रामध्ये आधुनिक रंगभूमी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस सुरु झाली, ज्यात सामाजिक समस्या, वास्तववाद (realism) आणि सुधारणावादी कल्पनांवर लक्ष केंद्रित केले गेले.

■ ४.१ प्रमुख पुरस्कर्ते (Key Proponents)

1. विष्णुदास भावे: प्रारंभिक आधुनिक नाटककार, संरचित कथाकथन (structured narrative) आणले.
2. पु. ल. देशपांडे (१९२६-२०००): विनोदी, उपरोधिक (satirical) आणि सामाजिकदृष्ट्या संबंधित नाटकांसाठी ओळखले जातात.
3. विजय तेंडुलकर (१९२८-२००८): अग्रगण्य नाटककार, प्रायोगिक रंगभूमी आणि शहरी समस्या, लिंगभाव आणि सामाजिक संघर्ष शोधण्यासाठी ओळखले जातात.
4. प्रसिद्ध नाटके: 'सखाराम बाईडर', 'घाशीराम कोतवाल'.
5. नूतन प्रसाद आणि भानू प्रकाश: २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रायोगिक नाट्य चळवळीत योगदान दिले.

■ ४.२ वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. जात, लिंगभाव आणि राजकारण यांसारख्या सामाजिक समस्यांचे वास्तववादी चित्रण.
2. संगीत आणि नृत्यावर कमी जोर; संवाद आणि कथाकथनावर लक्ष केंद्रित.
3. प्रोसेनियम आणि आधुनिक रंगमंच तंत्रांचा (stagecraft techniques) वापर.

■ समकालीन नाट्य चळवळी (Contemporary Theatre Movements)

1. प्रायोगिक आणि पथनाट्य (Street Theatre): राजकीय सक्रियता आणि सामाजिक सुधारणांनी प्रभावित.

2. रंगभूमी आणि नाट्य महोत्सव (Theatre Festivals): मराठी भाषा आणि लोक वारशाचे (folk heritage) संवर्धन करतात.
3. महत्वाचे गट: नाट्यदर्पण, थिएटर अकादमी आणि रंगायन.

■ ९. कठपुतळी कला (Puppetry)

- ९.१ उगम आणि विकास (Origins and Evolution)
- ९.२ प्रमुख प्रादेशिक प्रकार (Major Regional Forms)
- ९.३ सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक महत्त्व (Cultural and Educational Significance)

■ १०. हस्तकला (Handicrafts)

- १०.१ हस्तकला प्रकार (Types of Handicrafts)
- १०.२ सरकारी उपक्रम आणि योजना (Government Initiatives and Schemes)

■ ११. शिल्पकला (Sculpture)

- ११.१ भारतीय शिल्पकलेचा विकास (Evolution of Indian Sculpture)
- ११.२ गांधार आणि मथुरा शाळा (Gandhara and Mathura Schools)
- ११.३ गुप्त शिल्पकला (Gupta Sculpture)
- ११.४ चोल कांस्य शिल्पकला (Chola Bronze Sculpture)
- ११.५ तंत्र आणि सामग्री (Techniques and Materials)
- नृत्य त्या काळाचे जीवन कसे दर्शवते (How dance represents the life of the time)

